

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXX.

2021/9–10. SZÁM

KODOLÁNYI GYULA	<i>BLA 30: Az Eötvös utcában és azon túl</i>	3
RÉTI LÁSZLÓ	<i>Párhuzamos nézetrajzok – Szubjektív esszé és vélemény a rendszerváltás két okos paktumáról</i>	9
NÉMETH ZSOLT	<i>A közép-európai gazdasági térség víziója a magyar V4-elnökség fókuszában</i>	30
KULIN FERENC	<i>Nemzeti hagyományaink geopolitikai szerepéről</i>	45
MISKOLCZY AMBRUS	<i>Mátyás király és Dracula, avagy a szadizmus és az államrezon dialektikája – 2. rész</i>	58
TAXNER-TÓTH ERNŐ	<i>Összeesküvősd i egyetértés nélkül – A Martinovics-kérdés – 2. rész</i>	68
SZABADFALVI JÓZSEF	<i>Egy akadémiai székfoglaló margójára – Balogh Arthur a jogállamiságról</i>	78

1% metafizika

KÜHÁR FLÓRIS OSB	<i>Az Eucharisztikus Kongresszus tanulságai – [1938] (részlet)</i>	89
------------------	--	----

Körkép

TÓTH KLÁRA	<i>Nagylátószög – 120 éves a magyar film</i>	91
LUDMANN MIHÁLY	<i>Ismeretlen Uránia?</i>	96
TÓTH KÁLMÁN	<i>A hagyomány folytonossága – Oláh János esszéi</i>	101
SUBA ZOLTÁN	<i>Négy szobor, négy mester – recenzió két szólamra</i>	105
PANKOVITS PATRIK	<i>In memoriam Cseh-Szombathy László</i>	108
SZERZŐINK		121

Lapszámunk illusztrációit a Fortepan gyűjteményéből, korabeli újságokból, valamint Réti László, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedél-
len Pásztor János Csanád vezért ábrázoló domborműve látható a szegedi
Nemzeti Pantheonban. (Fotó: Ludmann Mihály)

BLA 30: AZ EÖTVÖS UTCÁBAN ÉS AZON TÚL

Szeptember 3-a későnyári estéjén a budai Vár keleti lejtője felett, a porai-ból újjáépített Lónyay-Hatvany villa nagy modern termeiben ünnepeltük meg a Batthyány Lajos Alapítvány 30. születésnapját. A harminc év történetére Martonyi Jánossal ketten tekintettünk vissza egy pódiumbeszélgetésben, s előtte itthon végigpergettem magamban az emlékeket, a hosszú történet sok-sok képét. Barátok tűntek fel, akiknek felejtethetlen lénye világította be ezeket az éveket az egykor fényűző erzsébetvárosi bérpalota fakult díszletei közt, az Eötvös utca 24.-ben, ahol nekem több mint húsz éven át volt irodám.

Mielőtt felérkeztem a *Magyar Szemle* vagy a *Hungarian Review* szerkesztőségébe, vagy az előadóterembe, vagy az elnöki iroda mennyezetig érő könyvespolcai közé, végig kellett baktatnom a Krúdy- és Mándy-novellákba illő homályos kapufolyosón, majd fel a lekoptatott, grandiózus lépcsősoron, amely körbeveszi a meg sosem épült lift tágas és magas terét, majd tovább a loggia-folyosón, melynek tökéletes neoreneszánsz íveiről sosem tűnt el a por, s ahol a sokszor újrifestett fekete ablak- és folyosórácsok kovácsoltvasa máig dicséri a régi Budapest mestereinek utánozhatatlan díszítő tudását.

Illett ez a helyszín ahhoz az alapítványhoz, amely 1991-ben Antall József elhatározásával, s az ő pénzén született, azzal a küldetéssel, hogy a magyar középjobb szellemisége, politikai filozófiája saját otthonra leljen több mint negyven olyan év után, amely alatt a kommunista párt nem csak a politikában sajátította ki a hatalmat a szovjet fegyverek támogatásával, de a közgondolkodás minden fórumán is. Csoda volt az, hogy a rendszerváltozás hároméves békés forradalma 1987–1990-ben olyan magyar vezetőkre talált, akik szellemileg és politikailag is felkészültek arra az előzmény nélküli, páratlan történelmi feladatra, amit egy kommunista rendszer lebontása és a normalitáshoz való visszatérés jelentett a nemzet életében. A feladatra, melyhez a Nyugat a nemzetközi intézményes keret s a kedvező politikai éghajlat megteremtésén túl bizony kevés segítséget adott, akár anyagilag, akár szellemileg. A jobbak, nem kétséges, valódi szimpátiát és némi segítséget – a kevésbé jók rossz recepteket.

Antall messze tekintő gondolkodása ezen a téren is megmutatkozott. Tudta, hogy szükség van Magyarországon olyan intézményre, amely a középjobb korszerű magyar ideológiáit kimunkálja és terjeszti, otthont

ad a politikai agytrösztöknek, és a fiatalság politikai nevelését is megindítja. Még négy hónapja sem töltötte be miniszterelnöki tisztségét, amikor Párizsban a tiszteletére rendezett díszvacsorán nem csak a feladatokról és kilátásainkról világosította fel a befolyásos francia közönséget, de a belépőjegyek bevételeiből gyűlt szép összeget mindjárt félre is tette Alapítványunk alaptőkéjeként. Az ultramodern kormányépület, a L'Arche reprezentatív éttermébe Jacques Chirac, a középjebb RPR párt elnöke hívta össze a francia politikai és társadalmi élet krémjét vacsorára, a szervezésben részünkről Tar Pál és Granasztói György vett részt. A jó kétszázra rúgó közönség elegendő pénzt adott össze ahhoz, hogy Tar Pál francia állampolgárként Párizsban létrehozza az Alapítványt, s annak működése 1991-ben Budapesten meginduljon. A működésben harminc évre tekinthetünk vissza, de az alapító párizsi vacsora éppen harmincegy évvel ezelőtt, 1990 szeptemberében történt.

Ha a gondolatok és az emberi hálózatok jól működnek, mert a jóra törő elhivatottság és a tehetség fűti őket, a fizikai körülmények másodlagossá válnak. Vagy mondjuk inkább így: a jó ügyekben fáradozók sokáig tudnak működni a szűkösség körülményei közt is. Elég egy szoba négy íróasztallal, vagy egy íróasztallal és egy tárgyalószékkel. Antall József példaadó volt abban is, hogy köreiben a rendszerváltozás társadalmi és gazdasági sokkja idején nem tűrte a látványos költekezést. Az egykori Eötvös utcai lakás rendbe lett hozva az Alapítvány működéséhez, de nem tüntetett a kormányközelség kivételezett tehetőségével. Még az Alapítvány harmadik korszakában, 1998 és 2002 között sem, amikor az első Orbán-kormány jóvoltából az Alapítvány terjeszkedni tudott a házban, és létrejött a nagy eseményeket szolgáló modern előadóterem. A régi helyiségek némelyikében – mint a lépcsőházban is – tovább uralkodott szolidan a leromlott belvárosi környezetek ifjúkorunkban megszokott kopottsága. Valahogy a polgáriságunk négy évtizedes sorsát jelképezte ez a helyszín: erkölcsé volt annak, hogy vállaltuk, egy halálra ítélt, de a mélyben tovább élő és feltámadott nemzeti szellem jegyében.

Hangulatunkat is megülte olykor, hogy a szellemi életben csak lassan tudtuk érvényesíteni a korszerű konzervativizmus gondolkodását és lelkületét. Az értelmiség többségének szemében nem volt sikk nemzetinek és mérsékelt jobboldalinak lenni még 2000-ben sem. A posztkádári beidegződések kellemes fölényérzetet kínáltak, hiszen a tovább élő nomenklátúra birtokolta a gazdasági és kulturális struktúrák nagy részét. A tudományosnak nevezett ideológiai intézetek harciasan tengették tovább életüket a politikai korrektséggé ekkoriban alakuló baloldali dogmák és a sajtófőlény biztonságában. „Pótolhatatlan Granasztói György

barátunk”, ahogy Martonyi János jellemezte őt jubileumi beszélgetésünkben, így foglalta egyetlen gondolatmenetbe helyzetünket 2000-ben:

„Lehangoltan üldögélünk egymással szemben, poros ez a szoba. Jól látszik a délutáni fényben. Békebeli, bérházi hangulat. Most beszélünk meg éppen, hogy kiváló és tiszteletreméltó szerzőnknek nemrég a következőt vágta a fejéhez: »Minek 'irigál' maga annyit egy olyan szélsőjobboldali folyóiratban, mint a *Magyar Szemle*?« Kodolányi Gyula főszerkesztő barátom a tőle megszokott módon köhécsel és a homlokát dörzsöli, ami kezdődő fejfájásának a jele. Nézegetem elcsigázott arcát, várom a jól ismert, lemondó kézlegyintését. Ez nála erőteljes lelki folyamatokat jelez. [...]

»Szabad-e manapság optimistának lenni?« – teszem fel a kérdést, még mindig lehunytt szemmel. »A válasz az, hogy igen, feltéve, hogy nem a jövő miatt vagy optimista.« Ez magyarázatot kíván. »Mit jelent akkor az, hogy igen?« Tovább magyarázok tehát magamnak. »Nem tudom, hogy mit hoz a jövő, de azt tudom, hogy minden pillanatban tehetek valami jót, amitől a dolgok kedvezőbben alakulhatnak. Az optimizmus a jelenre vonatkozik. A jövőbe vetett hit, hogy tudniillik úgylis jó lesz, vagy úgylis rossz, közönséges cinizmus.«”

Tehát maradtunk realisták és optimisták, s éltünk a jelenben, ahogy kell. Jelen voltunk, tisztos szegénységben. Szegények voltunk, de a nagyterem előadásain olyanok szerepeltek, mint Herczegh Géza, Cseh-Szombathy László, Jeszenszky Géza, Czakó Gábor, M. Kiss Sándor és Egedy Gergely. Ekkoriban, Granasztói György elnöksége (1998–2016) kezdetén alakult meg egy sor más intézmény az Alapítvány ernyője alatt. Ekkoriban választják köztársasági elnöknek Mádl Ferencet, akinek hivatalában helyet kap Balog Zoltán és Gróh Gáspár is, és elnöki tanácsadó lesz a Batthyány Lajos Alapítvány aurájának sok vezető tagja, köztük mi ketten Granasztói Györggyel. Az alapítvány iskolája lett fiatal politikusoknak is, például titkárként dolgozott itt Nahimi Péter és Rogán Antal.

Ily módon akkor, az imént említett kesernyés délutánon a múltat már nevezhattük volna dicsőségesnek is Granasztói Györggyel, hiszen az Eötvös utcában alakult meg és működött 1996-tól a Magyar Polgári Együtműködés Egyesület, amelynek égisze alatt – a Fidesz 1994-es választási kudarca és az MDF 1995-ös kettéhasadása után – egyesül a magyar középjobb. Megkezdődnek a Polgári Gondola nevű konferenciák – minden ősszel százak töltenek remek hangulatú vitanapot a Duna egy sétahajóján.

Ekkor emelkedik a középjobb második nagy vezetőjévé Mádl Ferenc, aki aztán személyes főszerepet játszik, a második Batthyány-elnök

(1994–1998) Tar Pállal együtt, az 1998-as kormánykoalíció összekovácsolásában – a háttérben olyan történeti szereplőkkel, mint Szabad György. Az Alapítvány lesz a kezdeményezője, sokáig rendezője is, Orbán Viktor éértékelőinek.

A feketeleves pedig csak ezután következett, 2002 és 2010 között ismét küzdeni kellett a fennmaradásért – de ekkor már felépült a Polgári Körök közösségi hálózata is, és lett polgári elektronikus média, megalkult a Hír TV és az Echo TV is. A Batthyány Lajos Alapítvány adminisztrációját ezekben a szűkös években egyetlen személy vitte, hol Simon Edina, hol Takács Éva, míg Granasztói György anyagi juttatás nélkül igazgatta az Alapítvány egyre terebélyesedő életét. A működés folytonosságát az Eötvös utcában a *Magyar Szemle* képviselte, amelyet a padlóra jutástól csak a Mádl Ferenc által összehívott szponzori kör óvott meg – de ebbe a lapba írta értekező prózáját az Eötvös utca 24. személyi konstellációjának színe-virága, s a könyvbemutatók a közgondolkodás eseményeivé lettek.

Ismét a sanyarú években bizonyosodott be a Batthyány Lajos Alapítvány szellemi és erkölcsi ereje. Csak ízelítőnek: ekkor izmosodik meg a Professzorok Batthyány Köre. Balog Zoltán és Granasztói György ekkor alapozzák meg rendszeres összejöveteleken a Fidesz roma-politikáját, és kerekasztal-sorozaton folyik közös gondolkodás az egyházi vezetőkkel.

2005-ben létrejön a leköszönő köztársasági elnök körül a máig működő informális Mádl Kör. Két nemzetstratégiai kötetük is megjelenik az évek során a *Magyar Szemlénél*, a *Magyarország ma és holnap* (2007), és a *Magyarország fordulóban* (2011), benne Mádl Ferenc egyik utolsó írásával. A többi szerző: Bod Péter Ákos, Bogsch Erik, Fodor István, Freund Tamás, Granasztói György, Király Miklós, Kodolányi Gyula, Martonyi János, Vizi E. Szilveszter – és csak az elsőben Körösenyi Tamás és Roska Tamás. A Kör ma is működik, az idők során elhunytak és kilépettek helyére meghívással Illyés Mária, Kulin Ferenc, Náray-Szabó Gábor, Próhle Gergely és Vízkelety Mariann lépett.

Emlékezésem óhatatlanul névsorolvasásba duzzad – a névsorok a kívülállónak keveset mondanak, a bennfentesnek pedig alkalmat adnak arra, hogy spekuláljon, kinek a nevét felejtettem ki e történelmi vázlatból. Bízom a józan olvasóban, aki érti, hogy az elmúlt oldalakon az új magyar középjebb éltető személyi hálózatának kis vázlatát kapta meg, a Batthyány Lajos Alapítvány – mint a többi közt a legnagyobb virtuális központ – köré felrajzolva. A történetben nem a formális rangok említése a fontos, hanem a mentalitás, a szellemiség karaktere, s a problémakör, amely olykor a feljegyzetlen vitákban mutatkozik meg világosan.

Emlékszem például egy informális késő délutáni tanácskozásra az Eötvös utcában, télen, 2000-ben, egy azóta átalakult szobában. Ülhetünk nyolcan-tízen egy négyszögletes asztal körül, s a vita tárgya a *Napi Magyarország* megszüntetése volt. Az idősebbek, például Solymosi Frigyes, Szabad György és jómagam, amellet érveltünk, hogy a műfaji sokszínűség jegyében élhetne egymás mellett egy reggeli és egy esti lap – a *Magyar Nemzet* és a *Napi Magyarország*. Kövér László viszont, aki ismerte a pénzügyi helyzetet, határozott érvekkel bizonygatta, hogy sajnos, a *Napi Maóra* – ahogy a pesti humor hátsó gondolatok nélkül becézte a lapot – már nem futja. S persze ez lett a döntés.

2009 nyarán, amikor hazaérkeztem atlantai tanítási félévemről, már nyilvánvaló lett az, amit néhányan felismertünk 2006 október 23-án: hogy aznap, az ünneplő polgárok elleni rendőrrohammal, a balliberális oldal már elvesztette a 2010-es választást. Granasztói Györggyel belefogtunk régi tervünk, a *Hungarian Review* című angol nyelvű magazin kidolgozásába, és Orbán Viktor és Balog Zoltán a terv mellé állt. A Batthyány Lajos Alapítvány lett a lapgazda, és a megnyert választások után egyre szélesült az Eötvös utcai paletta. Megindult a rendszerváltozás elmaradt második hulláma, 2013-ban létrejött az Alapítványon belül a Danube Institute John O’Sullivan vezetésével, aki előtte a Szabad Európa Rádió igazgatója volt Prágában, azelőtt pedig egy évtizeden át főszerkesztője a világ vezető konzervatív hetilapjának, a *National Review*-nak. Budapestre költöztén főmunkatársa lett a *Hungarian Review*-nak is, és az ő meghívására a világ konzervatív közíróinak, politikai gondolkodóinak krémje kezdett járni hozzánk előadást tartani, konferencián szerepelni, cikket adni lapunknak.

A felpörgött működés közepette tragikus veszteség ért bennünket Granasztói György hirtelen halálával 2016 augusztusának elején. Martonyi János lett a Batthyány Alapítvány új elnöke, Entz Géza pedig a Magyar Szemle Alapítványé, amelyet Antall György Andrással és a londoni Magyar Péterrel alapítottunk hárman 1991-ben. A kormány stratégiai gondolkodásának eredményeként 2020-ban történt meg a Batthyány Lajos Alapítvány hivatásának, szerepének rögzítése az Alaptörvényben, olyan feladatkörrel és költségvetéssel, amely végre méltó az antalli célokhoz, s a mely igazolta harminc év sok erőfeszítését, kitartását és sikerét. Remélhető, hogy más intézmények mellett a Batthyány Lajos Alapítvány lesz szilárd és tartós pillére a demokratikus középjobb gondolkodásának Magyarországon – olyan intézmény, amely hivatásként szolgálja a választók többségének támogatását élvező politikai magatartást.

A székházavatón Martonyi János az *érték és a mérték* tiszteletét nevezte meg hosszú távú küldetésként, az én gondolataim a *hagyomány és az újítás* élető összefonódását emelték ki. Az intézmény új korszakának szervezeti építkezését már Dezső Tamás asszirológus mutatta be. Elnökként ő vezeti most az Alapítványt, Pallós Nikoletta jogász főigazgató segítségével. A lap-portfólió gazdagodott a *Hungarian Conservative*-vel, és megvalósulni látszik most még egy, Antall által megjelölt eredeti küldetés is: a keretek ahhoz, hogy fiatalok széles köre ismerje meg a magyar és európai demokrácia működésének szellemét és hagyományait. Különös jelentősége van ennek olyan pillanatban, amikor az euroatlanti világban egy harcos politikai elit igyekszik ráerőltetni a szavazói többségre, hogy vesse el a demokrácia európai és keresztény jogrendjét, és a kultúrát, amelyből fakadt.

Az Eötvös utcai székhely szellemi műhelyei is viszik tovább a hagyományt: végzik a mindennapok szellemi aprómunkáját, az eddigi igényességgel. Köztük olyan közfeladatot ellátó nemzeti intézmény is, mint a magyar műemlékügy pillére határokon innen és túl, a Teleki László Alapítvány.

RÉTI LÁSZLÓ

PÁRHUZAMOS NÉZETRAJZOK

Szubjektív esszé és vélemény a rendszerváltás két okos paktumáról

„A mai spanyol demokrácia nyitányán, 1977. októberében megkötött Moncloa-paktumnak nincsen negatív konnotációja, az Antall–Tölgyessy-paktumnak annál inkább. A »paktum« szitokszóvá lett. Miért alakult így?”
(Schiffer András, 2020. IV. 29. Válasz Online)

1989. szeptember 9-én, a budai Szilágyi Erzsébet fasori lakásunkon, a berlini fal leomlása és a prágai bársonyos forradalom előtt, még az MSZMP feloszlásán innen, de már a páneurópai piknikes határnyitáson túl – Antall József, a fia, Antall György, Kulcsár Kálmán (akkori igazságügy-miniszter) és felesége volt a vacsoravendégünk.

Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), az MSZMP és a „harmadik oldal” küldötteiből 1989. június 10-én megalakult Nemzeti Kerekasztal feladata végéhez közeledett, és dűlőre kellett jutni. Már átalakulóban volt Lengyelország, de még állt a kommunista Bulgária, Csehszlovákia, a berlini fal és Románia. Nem tudtuk még, hogy lesz „négyigenes” hazai népszavazás 1989. november 26-án, és azt sem, hogy lesz a jaltai világrendet megszüntető máltai Bush–Gorbacsov-csúcstalálkozó 1989. december 2–3-án.

Az akkori vacsora – feleségem malacsültet tálalt – fényképei bő harminc év után kerültek elő. Esküvői tanúnk, keresztkománk, ügyvédi irodatársam, az ellenzéki kerekasztal-lovag Antall Gyuri vetette fel, hogy „ideje lenne az őseket összeereszteni”. A kezdeményezés Antalltól jött, és ezt a miniszter nagyra értékelte. Antallékhöz többgenerációs családi barátság és azonos politikai nevező kötött, Kulcsár Kálmán a tanárom és a feleségem édesapja volt.

Már megszületett, vagy tervezeti formában várt benyújtásra a rendszerváltáshoz szükséges törvények tekintélyes része, és rendületlenül pörgött a szocialista rendszert lebontó, a polgári Magyarországot előkészítő jogalkotás.

Az EKA eredetileg a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), a Független Kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Fidesz és négy további szerveződés nyíltan ellenzéki egyeztető fóruma volt. Politikai súlya folyamatosan nőtt, és 1989 nyarára a kormány örömmel, de fogcsikorgatva az állampárt is elfogadta tárgyalópartnernek. Így jött létre a Nemzeti Kerekasztal. Ez a

fórum, az SZDSZ és a Fidesz bojkottja mellett, hamarosan kimondta a békés politikai átmenet kompromisszumos téziseit és a többpárti szabad parlamenti választások megtartását (1989. szeptember 18.).

Azt, hogy az ominózus vacsora mennyiben játszott szerepet a kerekasztal sikeres lezárásában, döntsék el a történészek, de az kijelenthető, hogy az Igazságügy Minisztériumban addig lopakodó jogi rendszerváltás ezáltal lett legitim politikai célja. *Ezt az aktust nevezem én „első paktumnak.”*

Az ellenzéki egység vége 1989 szeptemberében

Pozsgay Imre és hívei számára szeptemberre már csak egy lényeges alku-elem maradt: a köztársasági elnök megválasztása, még az országgyűlési választások előtt. A Nemzeti Kerekasztalnál Antall József vette át az irányítást. Az MSZMP-oldalnak nevezett, valójában Kulcsár Kálmán által mozgatott szakértői gárdával fényes egyetértésben már csaknem összerakták az új jogrendszert. Fejti György hiába erőlködött, Pozsgayt pedig nem zavarta a polgári demokrácia. A kerekasztal vége előtt azonban már világosan látszódott, hogy az ellenzéken belül nincs egyetértés néhány kérdésben.

Az első paktumkor az ellenzéki szakadás oka a közvetlen köztársasági elnökkválasztással kapcsolatos ellentét volt. Az SZDSZ – és az akkor vele egy platformon lévő Fidesz nem a nép által közvetlenül történő, hanem az új parlament általi elnökkválasztás mellett volt. (Mellékesen: hazánkban közvetlen államfőválasztásra a középkor óta nem is volt példa. Rákóczi Ferencet a rendek, Kossuth Lajost, Károlyi Mihályt, Horthy Miklóst, Tildy Zoltánt az aktuális legfőbb népképviselési szerv választotta. Kossuth pedig egy fél oldalas levélben egyszerűen kinevezte Görgeit.)

Egy, a parlamenti választást megelőző közvetlen köztársasági elnökkválasztáson a politikai erjedést – az MSZMP Központi Bizottsága által kiküldött, '56-ot elemző munkabizottság magát önállósító tagjaként – kirobbantó Pozsgay Imre látszott befutónak. Fajsúlyos, bár nem esélyes kihívója lett az év október 15-én a jogszociológus jogtudós Kulcsár Kálmán. Őt az ellenzéki pártok számára vállalhatatlan szervezet támogatta és választotta köztársasági elnökjelöltté: a Hazafias Népfront.

A jövő jogrendszerét érintő és részletes kimunkálást igénylő kérdések másik fontos területe a kétharmados többséggel elfogadandó törvények köre volt. Az ellenzék mindkét fő erejében túl sokan és túl sok kérdésben ragaszkodtak a minél több kétharmados törvényhez, hiszen akkor még az MSZMP vagy utódpártjának győzelme tűnt realitásnak, és ezt a módszert alkotmányos „féknek” vagy „súlynak” gondolták.

Antall József és Kulcsár Kálmán 1989. szeptember 9-én a Réti családnál (Fotó: Réti László)

Antall a köztársasági elnök kérdésében elfogadta pártja többségi döntését, hiszen ő maga terjesztette kompromisszumos javaslatként azt elő az NKA ülésén. Enélkül a kölcsönös engedmény nélkül másként alakult volna az átmenet történelme. Nem hangoztatta, nem is titkolta, hogy nem boldog a közvetlen elnökválasztással. Szíve szerint ebben a székben egy, a kormánytöbbségtől erkölcsisége, tekintélye folytán függetlenedő és a jogfolytonosság évtizedekre szétcsúszott partjait történelmileg is összekapcsoló személyiséget látott volna. Az ő szemében ilyen lehetett az agg Varga Béla (1903–1995), 1946-47-es kisgazda országgyűlési elnök, aki az antifasizmust és az antikommunizmust, valamint a jogfolytonossághoz való visszatérést személyében is jelképezte volna. Ez akkor este nem is jött szóba.

A jogalkotási menetrend

A vacsora után a két „ős” átvonult a nappaliba. Egy gyimesi tarisznya és egy moldvai csángó mellény társaságában megbeszélték, pontosabban egyeztették a szabad választásokig hasznosnak látott jogalkotási menetrendet. Mindketten a kormányváltásra és az MDF vezető kormányzati szerepére terveztek.

Antall megmondta, hogy mely törvényeket szeretnének már az új parlamenttel meghozatni, és mit kellene még a Németh-kormány hivatali ide-

je alatt megtenni. Amiben megállapodtak, azt ki-ki a maga térfelén átvitte. A találkozóról előzetesen tudott Németh Miklós miniszterelnök is, aki szabad kezet adott Kulcsár Kálmánnak, és utólag is mindenben támogatta.

A beszélgetést természetesen csak fozslányokban hallottuk, bár nagyon füleltünk az asztalnál. Emlékszem egy gondolatváltásukra, ami állandó téma és az 1990. április 29-i második, úgynevezett „MDF–SZDSZ-paktum” egyik tartalmi előkérdése volt. Kulcsár Kálmán megkérdezte: „Hogyan fogtok kormányozni ilyen sok kétharmados törvénnyel?” Antall megvonta a vállát: „Sokan ebben hisznek.” Nekem az maradt meg, hogy az MDF-et ebben a kérdésben akkor meggyőzőhetetlennek vélte és ezért tisztelve a testületi elvet, kivárt.

A jogrendszer átalakítási műhelymunkái a nyolcvanas években

A Nemzeti Kerekasztal nyitányát jelentő EKA szándéknyilatkozatában a parlamentben kinyilatkoztatott indító tárgyalási tételek jók és okosak, de főleg lelkesítően bátrak voltak (1989. június 13.). Nekünk, akik ennek nagyon örültünk, fogalmunk sem volt arról, hogy ugyanezek a célokon már régóta és csendben – bár egy hosszabb átmenet időrendjében gondolkodva – már dolgozott Kulcsár Kálmán és csapata.

A jogrendszer-átalakító műhelymunka a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetében kezdődött. Szabó Imre (1912–1991) marxista jogfilozófus akadémikus, intézet-igazgató korábban „eladta” Kádáréknak, hogy a szocializmusban 15 évente új alkotmány kell. Ugyanis a szakadatlan társadalmi fejlődés a „társadalmi alapokat” átalakítja, és a „termelőerők” gyors fejlődését a „felépítménynek” is követnie kell. A szemináriumi brosúráján képzett pártkorifeusok ezt értették. Így lett engedély és költségvetési keret...

Kérdés, hogy a kommunista Szabó Imre a hatvanas években az Intézetben miért bízta a világ alkotmányainak tanulmányozását három olyan, reakciós karakterű kutatóra, mint Kulcsár Kálmán, Herczegh Géza (1928–2010) és Péteri Zoltán (1930-)? Ők egyházi iskolákból jöttek, vasárnap porcelánból ettek otthon, és polgári-klerikális családi háttérük mellett még aktív ’56-os „eltévelyedésük” is volt. Nem véletlen, hogy ahol Kulcsár elsőként megjelent vagy feltűnt (a pesti vagy pécsi jogi egyetem, Tudományos Akadémia, vagy az induló Alkotmánybíróság), ott előbb-utóbb Herczegh vagy Péteri is befutott. A nyolcvanas években az Akadémián ismét aktivizálódó jogrendszer-átalakító csapat közjogi vezérhajója Kilényi Géza (1936–2016), a magánjogi pedig Sárközy Tamás (1940–2020) volt, de Kulcsár számíthatott a régi barátaira.

A társutas reformerek – Kulcsár szerint „establishment értelmiség”-búvópatakként vájták járataikat a kádárizmus hegyének puha kőgyomrában, de a hegy ettől még nem roppant volna össze. A Kulcsár-búvópataknak legalább négy ilyen járatot mosott ki magának: MTA Jogtudományi Intézet, MTA Szociológiai Kutatócsoport, majd Intézet, MTA Ts-2 kutatócsoport, ELTE Politológia Tanszék.

A jogrendszer-átalakítás lehetőségét nagyban növelte 1982-ben Kulcsár Kálmánnak a hivatalos jelölttel szemben történt MTA főtitkár-helyettesi megválasztása. Az MTA és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság – Kulcsár az 1969-es Szociológiai Kutatócsoport kutatási tervének koncepcióját folytatva – kért és kapott hozzájárulást a kormánytól a társadalomtudományi kutatás-fejlesztési programokhoz („Ts-programok”). Ezek mindegyikét akadémiai „nagyágyúk” vezették. „Az államszervezet fejlesztésének megalapozása” tárgykört ő maga irányította. A közigazgatás és bíraskodás alcsoportot a veterán Kovács István (1921–1990) professzor vezette, de ott volt Kilényi Géza is.

Az új igazságügyminiszter 1988 júniusában tehát egy csapattal, harminc év alatt óvatosan előkészített programmal és normatervezetekkel érkezett székébe, és expresszvonat sebességével indított. Első intézkedésével *de facto* beszüntette a halálbüntetést (ez ellen Grósznak nem volt kifogása, de kérte, hogy egyeztessen az Elnöki Tanács tagjaival). Egyidejűleg ott folytatta, ahol bíróként az 1956-os forradalom leverésekor abbahagyta: elrendelte az összes politikai per egyedi, bíró általi felülvizsgálatát, azaz kezdeményezte a rehabilitációkat.

Az első héttől megindult és szeptemberig elfogadott törvény lett a Petrik Ferenc által már előkészített *egyesületi és a gyűlekezési törvény*, a Sárközy Tamás nevéhez kapcsolt *társasági törvény*, és folyt az átalakulási, a sztrájk-, a büntetőeljárási jog, azaz minden más, a lényegét illetően jórészt máig hatályos kódex újra kodifikálása.

Hozzá tartozott a büntetésvégrehajtás is, s így csendben megkerestette Nagy Imre és társai sírját, és mint annyi más kérdésben, a rutinos lesőharcsa türelmével várta a külső kezdeményezést, ami nem is késett sokáig.

Volt büntetőjogi kockázat

Az Igazságügy Minisztériumban már 1988-ban hivatalosan is elindult és Kilényi elnökleivel munkabizottságként működött a *polgári alkotmány normaszövegezése* is, a régi államcímer visszahozatalával kapcsolatos egyeztetés. A miniszter favoritja a koronás kiscímer volt. Készült az alkotmánybíróságról szóló törvénytervezet, és a miniszter már 1988

decemberében – az országban elsőként – *megszüntette a minisztérium MSZMP munkahelyi szervezetét!*

A sztálini alkotmánnyal leszámoló polgári alaptörvénynek nemcsak a tézisei, hanem a sokadik munkaanyag tervezetei is eleve a miniszteri fiókban voltak!

Személyes tanúság: Kulcsárék az alkotmány szakértői belső tervezetének preambulumból már 1987-ben kivették a „felszabadító nagy Szovjetuniót”, a „földesurak és nagytőkések népellenes államhatalmát”, az „élcsapata által irányított munkásosztályt” és minden ilyen lózungot. Ezt a tervezeti szintű munkaanyagot még 1987 júliusában volt szerencsém látni Kulcsár Kálmán akadémiai főtitkárhelyettesi íróasztalán.

Ez a szövegszerű tervezet nekem annak idején államellenes bűncselekménynek tűnt. Nem értettem, hogy állami intézményben, állami pénzen, ki és miért mer ilyet csinálni? De a professzor úr megnyugtatót, hogy pártengedély van rá, még Szabó Imre akadémikus elintézte... (Ha az egykori mentor tudta volna, hogy mi is készül valójában...) Egy keményvonalas visszarendeződés esetén, nem tudom, hogy sikerrel védekezhett-e volna bárki is egy büntetőeljárásban a „társadalomra veszélyesség” hiányával.

Kulcsár már miniszterként, mindent előkészítve, továbbra is az ugrásra kész ragadozóhal türelmével, hallgatagon várta a teljes alkotmányreform betolására kedvező pillanatot. Ezt Pozsgay Imre államminiszter hozta el, amikor a pártbizottságtól elszakadva, 1956-ot „népfelkelésnek” nevezte 1989. január 28-án. Ekkor pár hónapja már Németh Miklós volt a kormányfő.

Kulcsár még 1988 decemberében beterjesztett egy alkotmánymódosítást, amely több ügyrendi szabály közé becsempészte a népszavazás intézményét és az Alkotmánybíróságot (!). Ezt 1989. január 10-én a téli ünnepkörből ébredező Parlament elfogadta. A trójai faló bejutott a várba. A már előkészített új alkotmánytervezéseket politikai jóváhagyásra az igazságügy-miniszter röviddel a mindenható párttestület azon ülése előtt terjesztette be, amikor a népfelkelés témát is tárgyalták. Ahhoz minden résztvevő értett és kiadós, fárasztó vita volt várható.... Megkérte a napirendért felelő kabinetembert, hogy az alkotmány-koncepciót ebéd után, de még a kávé felszolgálása előtt tárgyalják, bízott a délelőtti vitában kifáradt, majd jóllakott gerontokrácia elpilledésében. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a vita viszonylag gyorsan lezajlott, gyanítom, hogy nem mélyedtek el a tézisekben. A polgári átmenet és a többpártrendszer előtt maga a bóbiskoló testület nyitotta fel a sorompót. A koncepció elfogadása után – lássunk csodát – mint nyuszik a bűvész cilindereből, ripsz-ropsz előbújtak a további normaszövegek.

Jóval később megkérdeztem apósomat, hogy ez az áttörés hogyan volt lehetséges? Az előkészítés ellenőrzését a pártban Fejti Györgyre bízták. Vele és az ő társaságában másokkal is, főleg politológusokkal, egyetemi emberekkel már majd' egy éve beszélgettek. „És ő értette, mire megy ki a dolog?” – kérdeztem. „Biztos vagyok benne, de sohasem beszéltünk erről direktben” – volt a felelet. A forrásokból látható, hogy Fejti érthette, hogy mire megy ki a művelet, de következetesen úgy nyilatkozott és úgy is tett, mint aki félreérti. Grószról nem tudta megmondani, hogy mit sejtett, de vele a jogrendszer-átalakítást nem is beszélte meg.

Kulcsár Kálmán szerint 1988-as minisztériumi érkezésükkor meglepődve tapasztalták, hogy a házban is *volt egy kész jogrendszer-átalakítási jogalkotási forгатókönyv*. Öletgazdájaként ő *Petrik Ferencet jelölte meg*. Az ő érdemének tartotta a jogi rendszerváltás megindítását az 1987-es jogalkotási törvénnyel, amit ők át is vettek és még 25 évig hatályban volt. E törvény karmestereként László Jenő miniszterhelyettest, a szövegezőjeként pedig Szécsi Máriát és az akkor pályakezdő Bogdán Tibort tisztelhetjük, akinek fontos szerepe lett a következő két esztendő reform-regulációjában (is).

Nem pontos, de érzékletes az ő terveikkel kapcsolatban utalni a magántulajdon alapú francoista diktatúrából a demokráciába való átalakulás spanyol folyamatára, ami szintén elnyújtott, de sikeres átmenet volt. A Kulcsár-csapat eredetileg az akkori geopolitikai környezetben *rendszerátalakításban*, hanem más időhorizonton: egy jogfilozófiaiilag koherens és intézményrendszerében tudományos igénnyel kimunkált, lassabb *rendszerátalakításban* gondolkodott. És dolgozott azon már akkor is, amikor még a pészmekekes trónok harca dúlt a Kremlben, itthon pedig Berecz János az ellenforradalmat ostorozta. De az események felgyorsultak. A Kádár-hegy gyomrából előbújt ellenzéki elit az establishment értelmiség után és mögül indult-haladt, de a finisben leelőzte őket. A munkát – az alkotmányos rendszer stabil demokratizálását – már nem voltak képesek ők sem befejezni. Ez a feladat még ma is aktuális.

Nem az MSZMP tárgyalta az ellenzékkel, hanem két polgári demokrata egymással

Aki azt hiszi, hogy a haldokló állampárt tárgyalta az ellenzékkel, az téved. Névleg persze így volt. Valójában az MSZMP-MSZP már csak saját magával volt elfoglalva, és legfeljebb sejtette, hová tart a kormány egyik része. Az ellenzék egy részét eleve ők maguk adták, független ellenzék pedig eleinte még nem volt. Véleménykörök voltak. Később kerültek alkalmas aktorok.

Németh Miklós az új kormányfő, Grósz Károly nagy tévedésének bizonyult. A fokozatos „rendszerlebontó”, először az MSZMP, majd az MSZP kormányát vezető, és folyamatosan eszmélő egykori KB-titkár a múlttól és a kelettől való politikai, gazdasági és katonai elszakadás Szkuillái és Kharübdisei között navigált. Mindenekelőtt darálta-zúzta saját pártja éles fogú-körmű, idomíthatatlan krokodiljait. Vitte az erdélyi menekültekkel kapcsolatos kockázatokat, megkezdte a szovjet atomfegyverek kivonásának előkészítését, betette a gyutacsot a berlini falba, hazánkat az egyesülő Németország felé tolta. Leállította a nem fizető keleti exportot, még a Nemzeti Kerekasztal időszakában elkezdte kidolgoztatni a munkásörség leszerelését (az SZDSZ is belekezdett az ezzel kapcsolatos aláírásgyűjtésbe, szerintük előbb). Személyesen futotta a mindenki által könnyen felismerhető, nagy politikai kockázatokat.

Kulcsár szerint a keletnémet menekülteket kiengedő soproni határnyitás (1989. augusztus 19.) is kizárólag Németh és tanácsadói (emeljük ki Jenei Györgyöt, Mohai Tamást és Szepesi Györgyöt) személyes érdeme volt, a végrehajtás pedig Horváth István belügyminiszteré, aki szintén megüthette volna a bokáját. Máshonnan tudom, hogy a keletnémet toloncegyezmény lejártáról a nyugatnémet követséggel jó viszonyt ápoló IM miniszteri titkár, Tárkány-Szűcs Attila hozta a hírt. Kulcsár az ő közlése nyomán hívta fel erre a kormányfő figyelmét, és ő adta ki a véleményt is, hogy nyitható a határ. De szerintem ez csak jogi és nem politikai kérdés volt. A felelősség, a kockázat – tehát a történelmi érdem – a miniszterelnöké. Kulcsár szerint az előkészítés során Horn a közelében sem volt a dolognak, a kormányzati kabinetülésen pedig „nem”-mel szavazott...

A hajlamai szerint elkülönülő és sosem fecsegő igazságügy-miniszter *kormány volt a kormányon belül*. Úgy értelmezte, hogy a miniszterelnökeiktől teljesen szabad kezét kapott. Jogrendszer-átalakító volt. Egész életében erre készült – és erre kellően fel is készült. Sok mindenkivel, de főleg a tudomány művelőivel és az establishment értelmiségiekkel személyesen konzultált. Emberei pedig tárgyaltak az egész életében ugyancsak erre készülő – és szintén kellően felkészült – Antall Józseffel és az ellenzéki kerekasztalnál összekovácsolódott csapatával, amíg el nem jött a fasori malacvacSORA ideje.

Ideológia nélküli pártok évada

A mi közegünk a fröccsös vacsoravilág és/vagy a cigarettafüstös, koffeinista szalonhomály alul- vagy oldalnézete volt. Az innen 1988-ban színre lépett ellenzékben is mindenki a kádárizmus eltörlését, vala-

milyen többpártrendszer, az 1949-es alkotmány leváltását, a hazaszere-
tet jogaiba való visszahelyezését és egy modern, nyugatos polgári világ
eljövetelét remélte. De arról, hogy *miként kell mindezt működőképes jog-
rendszerre gyúrni*, és arról, hogy *mik és hogyan válaszolandók meg a nemzet
sorskérdései*, nem általánosan elfogadott átfogó víziók, hanem igazából
csak véleménykedések voltak...

Az MDF-et sem jellemezte egységes világnézet, ami pedig természe-
ténél fogva egy modern pártideológia alapja. Az 1989-es, első paktu-
mos Nemzeti Kerekasztalt indító ellenzéki szándéknyilatkozatban már
benne volt a szalonlétből kilépett és nemzeti elitként működő kis mag
átgondolt világnézete, politikai víziója, sőt stratégiája. Nem lebecsülve,
és méltányolva az ellenzékben mások világnézeti fejlettségét és állam-
filozófiai ismereteit, ma is az az érzésem, hogy ez leginkább Antall és
Szabad György 1867-es kiegyezéskori ismeretekkel ékes, briliáns elmé-
jét tükrözte. Ők a 19. századi konzervatív nemzeti liberalizmus tudósai,
hívói és modernizált gyakorlói voltak. Kónya Imre pedig nagyszerűen
vezette fel mindezt.

Az MDF tömegeinek szívéhez közelebb állt egy egyszerűbb és
érzelmibb töltetű nemzeti és nyugatszkeptikus, plebejus szemlélet. Egy
balnépi platformnak az MDF-ben voltak hívei – az alapító Bíró Zoltán
körére gondolok –, még ha akkor jó időre visszaszorulóban is. De 1989
szeptember-novemberben reális veszély volt az ennek fészket csinálni
képes, 1990. januárra beütemezett köztársasági elnök-választás.

Az SZDSZ is tarka volt világnézeti szempontból, az összetartó ab-
roncs a nyugatiasság volt. Az SZDSZ-ben tartottak attól, hogy valami
„népies” platformon létrejöhet az MDF és az MSZMP utódpártjának
(vagy egy Pozsgay-pártnak) a koalíciója, és ezzel az ország jegyet vált az
izolált, délibábos, szakértelem nélküli pangásra. Aggódtak, hogy Nyu-
gat-szkeptikus, esetleg romantikus, pörköltszagú, és politikailag inkor-
rekt kiszólásokkal megtűzdelt kuruckodás következhet. Lett volna erre
is igény, de Antall mellett mindenki igyekezett összekapni magát.

Antall politikusként arra törekedett, mint a II. világháború utáni
Németországot és az európai integrációt is sínre tevő nagy példaképe:
Konrad Adenauer. Ne legyen a középtől jobbra más kormányképes
tömb, ne aprózódjon el a jobboldal. A tömböt sikeresen össze is ková-
csolta, hiszen a történelmi Csipkerózsika-pártok Antallhoz és az MDF-
hez tartozva voltak csak kormányképesek.

Egy magyar rendszerváltás kulcskérdései – hiányoztak a pártok válaszai

Az biztos volt, hogy nem kell a kommunizmus, nem kell a „megreformált” szocializmus sem, jöjjön a kapitalizmus, legyen többpártrendszer, és Nyugat felé kell barátkozni. De egy sikeres rendszerváltáshoz több kell. A gyakorlati megoldásokat igénylő nemzeti sorskérdésekről *értékrendben, világnézeti alapon* kell stratégiát alkotni és dönteni... Mik voltak az akkori magyar sorskérdések?

- Mi legyen a magyar múlthoz való viszony (kik a jók és a rosszak, mi a szűgyen és mi a dicsőség)?;
- A hatalmi tömbökhöz való viszony (NATO-tagság, semlegesség vagy Oroszország – az európai integrációhoz való csatlakozás, vagy kívül maradás);
- Viszony a szomszédainkhoz (sérelemi politizálás, revíziós igények, vagy közös hatalmi tömb);
- Politikai nemzet és a határon túli magyarság viszonya (revízió vagy kisebbségi önrendelkezés, áttelepítés vagy helyben tartás);
- Mi legyen az egyházak szerepe, mi legyen az elvett intézményeikkel, vagyonukkal?;
- Az államadósság (fizetni, átütemezni, vagy elengedést kérni);
- A nemzeti vagyon felosztása és működtetése (reprivatizáció vagy privatizáció, vagy kuponrendszer, menedzsmenti átvétel, dolgozói tulajdonlás, kárpótlás stb.);
- A termőföldek sorsa (birtokpolitikai szerkezetek, reprivatizáció, szövetkezetek, tagosítás, a termelés finanszírozásának modelljei).

Ezeket a kérdéseket így „csomagban” nagyon kevesen rakták össze. Leszoktunk a stratégiai gondolkodásról, utunkat az alávetttség határozta meg. Hazánk egy avítt, nacionalista világbirodalom itteni helytartói által kizárólag csak működtetett, provinciális tartomány, politikai periféria volt, ahol a geopolitikai ismeretre, stratégiai képességekre nem volt szükség. A stratégia Moszkvában dőlt el.

Nem emlékszem, hogy a kulcskérdésekre voltak-e a szakértői bo-szorkánykonyhákön kívüli pártvilágban, az MDF-en kívül világos és főleg jó pártválaszok. Csak az MDF-nek volt értékrendi és ideológiai alapú pártprogramja – lényegében az is valósult meg. Ennek vezérmotívumai és koherenciája mögött Antall József állt, nyilván ő maga pötyögtette írógépbe a sashegyi társasházi lakásban. De a párt eleinte nem tartott itt. Egy akkori gonosz, rosszmájú megjegyzés szerint, az MDF vezetői összejöveteleiről a kezdetekben nem lehetett mindig

pontosan tudni, hogy az most ülés, vagy esetleg Für Lajos születésnapja? De aztán kialakult.

A Fideszről nem tudtam eldönteni, hogy bátorságuk nem a vak lóé-e és vajon nem az SZDSZ ifjúsági szervezete-e? Nem látszott a politikai horizontjuk. A nagy kérdések „hogyan”-járól emlékeim szerint mintha nem is lett volna érdemi véleményük. Amit hallhattunk, az inkább a tiszteletlen és jól hangzó kritika volt a többiekről és a magyar múltról is. A kimondott szavak a jogi egyetemi jogelmélet szemináriumok és a szakkollégiumi viták sziporkáira emlékeztettek, aminek a sorskérdésekhez való gyakorlati kapcsolódását nem tudtam felfedezni. Az EKA ülésein – különösen a taktikában – már megmutatkoztak az oroszlan-körmeik. Tehetségesek, de izoláltak, és végtelenül bizalmatlanok voltak.

Az SZDSZ-nek voltak ugyan válaszai, de azokat zömmel tévedéseknek tartottam. Az 1989. áprilisi *„A rendszerváltás programja”* olyan általánosságokat pufogatott, amikre sohasem volt reális esély, de szükség sem: semlegesség és a szakértői kormányzás. Úgy tűnt akkor, hogy „szakértő” szó mindig csakis egy kebelbeli megmondóembert jelenthetett. A véleményvezérek oszlopszentként uralkodtak, valami rajongó amerikai szekta-fíling lengte be az eseményeiket. A magyar múltat nagyjából elvetették, a kisebbségi kérdésben karcsúak voltak. Kárpótlás, egyházi vagyon, termőföld visszaadása nem volt hangsúlyos, vagy szóba sem jött. (Az egyik tiszta tekintetű és -kezű, a diktatúrában rettenthetetlenül bátor ügyvivőjük még ’90 elején is azt nyilatkozta: „Ha kiderül, hogy az SZDSZ baloldali párt lesz, akkor én kilépek.” Csak néztem ezt az okos, becsületes jóbarátot, ugyan hol él...?)

„Az SZDSZ azt reméli, hogy egy sikeres deszantakcióval Magyarországot az amcsik átviszik az óceánon és New York-alsóhoz csatolják. És közben többen a tengerbe esnek” – mondta anno a politikai elemzőnek sem gyenge Antall Gyuri.

A Csipkerózsika-pártok erősen paródia-szagúak voltak, annál aktívabb belélettel.

Nemzeti elit pedig mindig van, noha nem mindig látszik

Az 1988–1990 közötti rövid időszakot nevezhetjük a nemzeti függetlenség és önrendelkezés ritka korszakának. Az ellenzéki közegek sarjadtak, mint eső után a gomba. A közvéleményben a nyolcvanas évek utolsó két évéig mindazonáltal az uralkodó nézet az volt, hogy „sajnos nincs alternatíva”, ezért Kádár jobban tenné, ha örökké élne, mert ellenzék nincs, ami pedig van, az erőtlen, olykor szánalmas és csak rosszabb

jöhet. Pár évvel korábban még tippelgettük, hogy Kádár után ki lenne jobb, Németh Károly vagy Havasi elvtárs?

Ez persze logikaként is önbecsapás, *hiszen ami nincs, ahhoz képest biztosan nem fenntartandó és nyilván elfogadhatatlan marad, ami már rossz...* De hamar kiderült, hogy ez gyakorlati tévedés is, mert igazi pártokról ugyan nem beszélhattünk, de 1988 és 1990 között látszólag a semmiből *előléptek a tudásban és morálban egyaránt erős, geopolitikai látással bíró államférfiak.*

Fontos szakértői posztokon cselekvési lehetőséghez jutottak a sem az ellenzékhez nem tartozó, sem az MSZP-t nem választó, 1956 óta *el-szigetelt, majd egyre jobban intézményesülő és félhivatalossá előlépő szakmai burkokban építkező reformerek*, az „establishment értelmiség” is. Mellettük pedig ott sürgött-forgott a sajtó számára is érthető, tapintható és az aktorokat motiváló, velük együtt gondolkodó, a civilizált jövőt a részletek ismerete nélkül is vágyó pártvilág. Tényleges és ható politikai hajtóművek. Antall József, Szabad György, Sólyom László és a munkájukat segítő jogászok: Tölgyessy Péter, Halmai Gábor, Kutrucz Katalin, Kónya Imre, Salamon László, Balsai István, Horváth Balázs, Áder János, Kövér László, Orbán Viktor – csak hogy párat említsek. Ők váltak az ellenzéki, majd a később megalakult Nemzeti Kerekasztal ellenzéki oldalának meghatározó szakmai magjává.

A szakmai viták tematizálása és társadalmasítása

Még a Pozsgay Imre által berobbantott „népfelkelés”-ügy előtt Kulcsár tehát kieszközölt egy alkotmánymódosítást (1989. január 10.), amibe a részletszabályok között beillesztette a népszavazás intézményét és az Alkotmánybíróságot (32/A § – 1989. január 10.). Kilényi és Kajdi József kezdhette az AB-törvény szövegezését, az ellenzéki kupaktanács, majd kerekasztal pedig okot kapott a véleményformálásra. Működni kezdett egyfajta társadalmi egyeztetés. Kulcsár folyamatosan tartott, vagy tartatott a jogrendszer átalakításával kapcsolatos csomóponti kérdésekről informális megbeszéléseket külsősökkel. A Magyar Jogász Szövetség ténylegesen az Igazságügy Minisztérium egyik főosztálya volt, ők is kaptak szakterületi felkéréseket. Úgy tűnik, hogy a munkaanyagok, belső koncepciók kiadásával, külső forrásokból való bevonásával a miniszter már tulajdonképpen tematizálta is a Független Jogászfórum, majd az Ellenzéki Kerekasztal közjogi tárgyú megbeszéléseit.

Kutrucz Katalin, a kerekasztal motorja, a történelmivé vált helyszín, az egyetemi büntetőjogi tanszéki terem kulcsának őrzője minden tervezetet elolvasott, mindennek kikutatta a nemzetközi megoldásait.

Megbeszélte Tölgyessyvel, vagy akivel kellett. Ismert tény volt, hogy közismert dinamizmusával a vonakodó és apolitikus férfi jogtudósokat is szelíden bekényszerítette a munkába. Utólag viccesnek tűnik, hogy milyen háttérű arcok tűntek fel a kerekasztalnál – mint például a budai polgárcsalád sarja, Györgyi Kálmán a büntetőjogi munkacsoportban mint „harmadik oldal”, vagy esetleg MSZMP-delegált.

Az Igazságügy Minisztérium Kilenyi 1989 májusában megírt előszavával és Bogdán Tibor, Tölgyessy Péter, Zétényi Zsolt bevezető tanulmányaival megindította az *Alkotmányjogi Füzetek* című cikkgyűjteménybrosúrát, amiben a minisztérium, az EKA, a harmadik oldal, a Jogász Szövetség szervezeti cégei alatt már a 2012-ig hatályos Alkotmány egyes témaköreit taglalták. Ezt a kiadványt „fű, fa, virág” megkapta. A miniszter fontosnak érezte, hogy akit érdekel, pontosan megtudja, hogy milyen vélemények hangzanak el, mik az álláspontok. Aki számíthatott és közölni akart, az teret kapott.

Az NKA-nál az Igazságügy Minisztérium részéről ott volt Bogdán Tibor, Papácsy Edit, Somogyvári István, Kajdi József, Holló András, Hlavaty Attila. Az *Alkotmányjogi Füzetek* szerzői névsora magáért beszél: a fent említettek mellett Áder János, Ádám Antal, Prukberger Tamás, Müller György, Miks Antal, Kiss Elemér, Fűrész Klára, Máthé Gábor, Kanyar József, Bod Péter Ákos, Kukorelli István, Verebélyi Imre, Koláth György, Zsohár András, Köves Péter, Bándi Gyula, Samu Mihály, Sári János, Körösenyi András, Petrétai József, Zányi György, Sükösd Ferenc vett részt a munkálatokban.

A Nemzeti Kerekasztal nyári munkáját a kormány és az ellenzék már együtt végezték. Hiába próbálkozott Fejti György a „szocialista” jelző és hasonló elemek becsempészésével, ez már sem az MSZMP-n (értsd: IM), sem az ellenzéki oldalon nem ment át. A regulációs pingpongasztal mindkét oldala már ugyanazzal a labdával játszott.

Az önjáróvá vált kormány megállíthatatlanul haladt előre. Németh Miklós a korábbi *politikai rendszer*, Kulcsár Kálmán a *korábbi jogrendszer* lebontása és az új kiépítése céljával. A záróaktus után napra egy hónap múlva (1989. október 18.) az Országgyűlés elé terjesztette az új, köztársasági államformát és demokratikus berendezkedést kimondó alkotmány szövegét.

Az új alkotmány elfogadása, majd a köztársaság kikiáltása után egy héttel (1989. október 30.) kihirdették az Alkotmánybíróság (AB) felállításáról és fokozatos személyi feltöltéséről szóló törvényt is. A testület elnökét a szabad választások után a teljes létszámra feltöltött testület maga választotta volna... Azt hiszem, Kulcsár Kálmán igazi célpontja ez az elnöki szék lehetett, bár erre soha még csak célzást sem tett, a legszűkebb családi

körben sem. Az AB mindenesetre az ő találmánya volt. Ennek feladata az volt, hogy egy zárt, alapjogi dogmatikai rendszerben a jogtudomány korrigálja a jogalkotást és a joggyakorlatot. Sem elméleti alapon, sem az 1946–49 közötti időszak tapasztalatai alapján sem bízott a fékek és súlyok nélküli, egykamarás parlamenti rendszer tartós demokrácia-megtartási képességében – ezt mondta akkor is, és később is.

Szóval az 1986-ban gondosan összeválogatott MSZMP-lojalistákból álló parlament három és fél év múlva a létező szocializmus rendszerének lebontása és a polgári demokrácia létrehozása érdekében mindent megszavazott. Ennyit a korabeli „nincs alternatíva” narratíváról....

A látszólag befejezetlen alkotmányozás már a demokratikus pártok „érdeme”

A rendszerváltoztatás éveiben, 1989–1990-ben összesen 9 alkalommal módosították az Alkotmányt. Ezek közé „befért” a teljes újra szövegezés (1989. október 18.), amely a jogrendszert átalakítva a szemétre dobta a sztálini örökséget, de a hetvenes évek kádári reformjait is. A köztársasági alkotmány bírálatakor szakmaiatlanság arra hivatkozni, hogy az azért önkényuralmi eredetű, mert maga mondja, hogy „ideiglenes”, és az előzővel vagy negyven szövegegyezés van. Persze, az benne maradt, hogy mi a főváros, létezik országgyűlés, kormány, bíróság, ügyészség és vannak emberi jogok. De ez a kritika csak üres rabulisztika. Ahhoz, hogy a tartalmában teljesen új és polgári alkotmányt ne ideiglenesnek nevezzék és új számot kapjon, az akkori szabályok szerint *népszavazásos megerősítésre lett volna szükség*, és annak kockázatát 1989 forró őszén egyik fél sem akarta vállalni. Az „ideiglenes” jelző politikai üzenetet is hordozott: nemes gesztussal maga kritizálta az azt létrehozó, a fennálló rendszert „lebontó és építő” rezsimit, azaz saját akkori kormányuk politikai legitimációját. Ezzel a szabadon választandó parlament, tehát a népfelség elve felé tett egy tisztelgő főhajtást. További, érdemi tökéletesítő elvárást fogalmazott meg. És azt hiszem, hogy a derék MSZMP-s képviselők könnyebb szívvel szavazták így meg...

Az új, 1990-ben megválasztandó országgyűlés számára pedig az alkotmány-szövegező munkát az AB-be választott Kilényitől átvevő Kajdi József csapata elkészítette a már nem ideiglenes alkotmány szövegét. Amihez aztán már *a szabadon választott Országgyűlés nem adott kétharmadot, azaz amiről nem döntött...* Az üres „1949. évi XX: törvény” elnevezés fennmaradása tehát a legitim, demokratikus pártok bizarr, de a maguk történelmi realitáslogikája szerinti észszerű döntése volt.

Értem, hogy ez némelyek szépérzékét zavarta, de ezt a rendszerváltókra „sztalinistázva” szennyként rákenni történelmietlen, politikai és főleg jogi érvelésnek pedig gyenge.

Alakító cselekvők

1989–90-ben sem Kulcsár Kálmán, sem Antall József nem becsülték le a kockázatokat, de eltökéltek és bátrak voltak. Anélkül, hogy erről valaha is egyeztettek volna, *volt világos és nem a végtelenben találkozó céljuk*: Magyarország hajóját a lehető leghamarabb be kell lavírozni a nyugati szövetségi, ideológiai és gazdasági érdekrendszerek kikötőjébe. Azaz a cél a lehető leggyorsabb euroatlanti integráció és a modernizáció. Így akarták visszaterelni hazánkat a saját történelméhez, értékes és gazdag jogi hagyományaihoz, pozitív hajlamaihoz, a nyugat-európai közösséghez. Az értékek mentén aztán eldőlt (volna), hogy kik a jók és kik a rosszak a magyar történelemben, kint a nagyvilágban pedig kik a szövetségesek, a barátok vagy az ellenségek – ha vannak.

A családi hagyományok segítették őket, de képzett szakértői voltak a politika folyamának, a történelemnek és a nemzetközi egyidejűségnek. Úgy gondolkodtak, ahogy komplexusok nélküli józan magyar hazafiak és művelt, felnőtt európaiak szoktak. Küldetéstudattal, a tettekhez szükséges bátorsággal, tudással és belátással.

Modernitás és nemzeti történelem

Részleteiben ismerték, értették az európai integráció ontológiáját és működési mechanizmusait. Kulcsár ismerte az amerikai, az angolszász, a keleti rendszereket, a spanyol és portugál átmeneteket és a felbomló gyarmati világ elmúlt 30 éves folyamatait. Ezeket tüzetesen, évtizedekig tanulmányozta és volt rá csapata is. Antall pedig bámulatra méltóan naprakész volt a nyugat-európai alkotmányokból és az államszervezeti felépítésekből Ausztriától Portugáliáig.

Nemcsak szerették, de értették is a történelmünket, ismerték saját népüket, annak gondolkodásmódját. A két frontember példaképei is köztük: Széchenyi, a reformkorból kinőtt centralisták, és persze Deák, Eötvös, Andrássy. Kulcsár nem szerette Kossuthot, Antall szerint viszont Kossuth nélkül sose lett volna kiegyezés.

A közjogi egyensúlyokat tekintve mindketten az 1848-as áprilisi törvényekből indultak ki. Nem véletlenül. Így tett Deák Ferenc az 1867-es kiegyezés-

*A Hősök terének egyik szobra 1953 után (a Habsburg uralkodókat ábrázoló alkotások helyén)
Kisfaludi Strobl Zsigmond Kossuth Lajost ábrázoló műve lett (Fotó: Ludmann Mihály)*

kor, erre épített a két világháború közötti király nélküli királyság, de az 1946-os köztársasági séma is. Nemzeti szabadelvű közjogi konzervatívizmusuk '48-as motiváltsága számomra két külön időpontban vált világossá. Az 1946. évi I. törvényre és az áprilisi törvényekre való visszahivatkozást mint rendszerváltoztatási vezércsillagot Antaltól még 1989. március 14-én (épp a konyhájukban), Kulcsár Kálmántól 2010. júliusában (adyligeti kertjében) hallottam.

A „demokrácia-gépezeti modell”

Nem nehéz a *demokrácia gépezetének felülről lefele épüléséről* alkotott víziójukat – ami klasszikus és tudományosan nem cáfolt modell – rekonstruálni:

- a politikai pártokat a *világnézeti értékrendek*, axiómák különböztetik meg. Ezek keretrendszerében fejezik ki *társadalmi bázisuk érdekeit* és ezek különböztetik meg őket egymástól;
- kell a világnézetet és a politikai értékeket megfogalmazó *ideológia*;
- ezen alapuljon a pártdemokrácia alapján *legitimált pártstratégia*;
- ennek birtokában lehet a társadalom konkrét problémáira és az állam ezekkel kapcsolatos feladataira pártszinten, értékválasztáson nyugvó, tudományos megalapozottságú és messze tekintő *szakpolitikákat* alkotni;
- ha eljön a kormányzás ideje, ezekre a *szakpolitikákra építik a kormányprogramot*;
- e programon siklik a *kormányzás*, aminek *legfőbb eszköze a jogalkotás*;
- a reguláció artikulált, valódi *érdekegyeztetésre* is támaszkodik;
- a parlament házaiban valódi vita, nyilvánosság és kiegyenlített bizottsági munka folyik;
- a legitim értékrendeket és az állam szervezetrendszerét, az államcélokat az *alkotmány* írja le.

Politikai váltógazdaság legyen, vagy permanens alkurendszer?

A *parlamenti demokráciában* az értékhordozó ideológiák és pártstratégiák versenyeznek egymással és kormányzati szakpolitikákkal vízgáznak. Eredményességükről az időszaki választásokon a nép mond ítéletet. A *nem demokrácia-alapú társadalomban* az értékhordozás másodlagos. A fő érték a stabilitás. Az érdek-artikulációt a titkosszolgálat vagy a közvéleménykutatás hivatott pótolni, ezért az esetleges és belterjes, az érdekek harca nem transzparens és sok múlik a szerencsén vagy a

véletlenül. A döntéshozatal kinyilatkoztatásos, vagy belharc alapú. A programok csaponganak, kormányzati felelősség nincs. A siker záloga a szavazók érzelmi alapú lojalitása. Lehet ez a modell is sikeres, de a siker csak a statisztikai mérőszámok nemzetközi tükrében igazolható.

Az 1989. őszi scenárió szerint a jövő kormányzása a túlzóan sok kétharmados törvény világában vagy nagykoalíciót, vagy vétóárnyékolt alkukat ígért. A belharcos gyűjtőpárti kormányzás elemeit vitte volna tovább, hiszen a nép hiába választ, megint a ki tudja miként formálódó kamarillák játéktere lett volna a kormányzás.

Ha nincs kormányzási felelősség, akkor, visszafelé haladva a demokrácia-gépezet működésén: alkuk vannak, nincs egyeztetés, doktrínérré válhat a jogalkalmazás, elveszhet a szakpolitika, a kormányprogram egyenlő a hatalommegtartással, tehát mellőzöttek az alapértékek. Oda a civilizált polgári lét. Ezeket a levezetések mi, fiatalok sokszor hallottuk, akár katedráról, akár otthon, családi körben vagy vendégségben az egyik „ős”-től és a másiktól is.

Álpártok és valódi államférfiak kora

Nos, kinek voltak értékalapú ideológiái 1988–90-ben? Az egyházak nem képviseltek politikai erőt, a pártoknak ilyenjük alig volt. *A pártokat az államférfiak pótolták.* Ez ritka magyar szerencse, mert a környéken másutt nem feltétlenül így történt. Kettő közülük – nyilván nem szövetségkötésre, hanem „csak” a békés átmenet támogatására – azon a nyárutói estén egy malacsült erejéig összeült minálunk.

Antall és Kulcsár tehát párhuzamos, pártpótló történelmi alakok. Antall az erkölcsi, Kulcsár az önjáróvá váló kormányzati hatalom erőforrásait használta. Tevékenyen ki is köszöriülték ennek az értékektől a jogszabályok megszületéséig zakatoló demokrácia-gépezetnek a fogaskerekeit. Tudták, hogy az miként működhet és személyes sorsukat erre tették fel.

Nem szólhatok egyetértésről, mert nem voltak ismerősök, barátok. Erről, és így egymással soha nem beszélgettek. Mindkettőjüknek ez természetes, magától értetődő dolog volt: mind a ketten „von Haus aus”, így voltak szocializálva. Világnézetben voltak közel egymáshoz.

Ami a szabad választások előtti köztársasági elnöki esélyeket illeti: a magányos és elkülönülő tudós Kulcsár Kálmánt a választók nem ismerték és nem is értették. Nem volt jó szónok. Az ő igazi kommunikációs terépe a saját kasztja volt. Eszköze az egyetemi előadás, vagy még inkább a szeminárium volt, ott sugárzott igazán.

Akkor is, most is úgy látom, hogy hiba volt 1989 októberében a köztársasági elnökjelöltséget vállalnia. Az MDF az utolsó kommunista

kormány miniszterét látta benne. Az SZDSZ nem felejtette el, hogy az MTA Szociológiai Intézetének élén nem az Aczél-óvoda embere volt, és háborús bűnként tartották számon a Soros György hazai képviselőivel szembeni akadémiai szembenállását és konfliktusait. Megérezték benne a rejtekéből kilépő nemzeti konzervatívot, a szekularizált keresztényt. A konzervatív MSZP-sek tudták reakciós származását, '56-os forradalmi bizottsági múltját. Ismert volt, hogy sem Kádár, sem Aczél nem szerette. (Ez igaz is volt, mert ha nem így lett volna, Grósz sosem hívja miniszternek.) A Fidesz nagyjából azt mondta, amit az SZDSZ, csak hangosabban kommunistázott.

Karakteres, akár középerős köztársasági elnök a kádári hatalomgyakorlás végeztével senkinek sem kellett. Kulcsár szemei előtt viszont a hazai jogtörténeti párhuzamok, a nyugat-európai kiegyenlítő minták lebegtek. A négyigenes népszavazás után ennek a szerepnek minden esélye el is szállt.

A második paktum a választások után

Az új parlament az Antall-Tölgyessy-, vagy MDF-SZDSZ-(második) paktumnak nevezett törvénycsomaggal 1990 májusában csökkentette a kétharmados törvények számát és visszanyeste az államfői jogköröket. Ez a redukálás nem a Kulcsár-Antall által (egymástól egyébként függetlenül) elérni kívánt közjogi modellből következett. „Normál” körülmények között Antall, mint az alkotmányos „fékek és súlyok” híve és alkalmazója, biztos a középerős köztársasági elnök intézményét támogatva volna, Kulcsár, mint jogtudós eleve ezt akarta.

A szabad választások utáni „második paktum” középtávú tétje az ország kormányozhatósága volt. Ezzel a paktummal az SZDSZ radikális magja egy tál lencséért el is adta az MDF-kormány rövid távon való megbuktatásának lehetőségét. Itt mindenképpen méltatni kell a hataloméhséggel nem fertőzött Tölgyessy Péter, az akkori SZDSZ frakcióvezető szerepét. Erkölcsi és politikai nagyságát jól mutatja, hogy nem akarta és nem segítette a nagyobbik rendszerváltó párt szétilálását és az első szabadon választott kormány megbuktatását. Vajon egy SZDSZ-MSZP összefogás elé kívánt már akkor útkadályt tenni? Igazi államférfivá nőtt, és nagy árat fizetett érte.

A Fidesz álláspontjára már nem emlékszem, de ők mindenből ki lettek hagyva és ezért nyilván csalódottak voltak. Talán az SZDSZ (antikommunista retorikájában mindenképpen) kemény magjában és magjának hittek. Az SZDSZ azonban őket útközben az első adandó alkalommal elpottyantotta, és ezt még egyszer meg tudta tenni velük, 1994-ben, a

választások második fordulója után is. Az őket támogató Fidesz szavazataival erősödtek, majd az MSZP-vel léptek koalícióra.

Antall az 1990-es kormányalakításkor a kampánybeli keserű előzmények ellenére is eleinte a kabinetbe remélte őket. A pár év múlva átmenetileg a mi ügyvédi irodánk konyhájában tárolt és ma valószínűleg a Batthyány Lajos Alapítványnál lappangó Antall-iratanyagból emlékszem korai, de már a választások után született kormánylista-tervezetre, ahol a Fidesz ifjúsági miniszteri tárca birtokosaként jelent meg. Azt nem tudom, hogy ők mondtak-e nemet, vagy az MDF jelentette ki, hogy erről szó sem lehet, esetleg a miniszterelnök a „kamikaze kormány” utáni időkre akarta őket tartalékolni, de velük el tudta volna képzelni a koalíciót, míg az MSZP-vel és a keménymagos SZDSZ-szel nem. Úgy gondolta, hogy ez a két párt másként, de az elmúlt rezsimhez kötődik. A magyar nemzeti múltat retrográd nosztalgiának tartják, az euro-atlanti hosszú távú integrációval kapcsolatban fenntartásaik lesznek. A nyugat-európai kereszténydemokrata modellt – sem intézményesen, sem a kormányzati szakpolitikák szintjén – nem engednék megvalósítani.

Az SZDSZ a szabad választások után még megszavazta, de nem „fogta” ezt az új alkotmányos struktúrát. Kibuktatták Tölgyessyt a frakció éléről, és amikor pár nap múlva Antall kórházba és altatásos kómába került, jött a taxisblokád 1990. október végén. Azt, hogy az elnöki hatalom súlyát a paktum megkötésekor mennyire elnézték, ekkor értettük meg: Göncz Árpád – alkotmányt sértően – főparancsnoki utasítást adott ki a hadseregnek. Kár, mert sokan voltak az SZDSZ-ben hívó, civilizált demokráták, a handabandázástól idegenkedő és az alkotmányozás folytatására alkalmas patrióták. De emlékszem azokra a hírességeikre, akinek a demokratikus szárnyalását rendre zavarta a magyar valóság és maga a nép.

Lehet, hogy a második paktumnál egyes köreik arra számítottak, hogy a sajtóbefolyásuk, külső támogatottságuk révén és a várható, előre sejthető belpolitikai frusztrációk nyomán a hatalmat ügyes flikk-flakkokkal a választók nélkül is nagyon hamar át tudják majd venni – és ebben az elnöki kabinet katalizátor lehet. Akik ebben hittek, nagyon melléfogtak. A csak a miniszterelnökkel szemben előterjeszthető, konstruktív bizalmatlansági indítvány a régió máig legstabilabb kormányzási rendszerét hozta létre. Köszönet érte az ötletadó Kutrucz Katalinnak, az azt felkaroló Antallnak és az Igazságügy Minisztérium akkori ifjú miniszterhelyettesének, Bogdán Tibornak, aki kiválasztotta a megfelelő nemzetközi formulát.

Végül: a távozó igazságügy-miniszter az 1989-es „ideiglenes” alkotmány helyére elkészítette annak a befejezett, a rendszerváltást leíró változatát, és átadta az új kormánynak. Ennek elfogadásával talán kialakulhatott volna egy szilárdabb demokrácia-gépezet. Ez az elfeledett tervezet volt

Kulcsár Kálmán jogrendszer-átalakítási hatyúdala. A „lebontó és új építő” átmeneti kormány alkotmánytervezete lekerült a csatározásba merült új parlament jogalkotási étlapjáról. A „kamikaze kormány” csak a felszaporodott számú feles törvények megalkotására szorítva dolgozhatott tovább.

Hatalommegosztás: 31 éves deficit

Azt hallottuk, hogy a második paktum után már *„nem volt alkotmányozási kényszer”*. Lehet, hogy kényszer nem volt, de szükség sem volt rá? Ami pozitív történt, azt leginkább nem a pártoknak vagy a parlamentnek köszönhetjük, hanem az Alkotmánybíróságnak. Egy újabb pártpótló államférfinak. Kulcsár többször is úgy nyilatkozott, hogy Magyarország nagy szerencséje Sólyom László alkotmánybírósági elnöksége és az ő szerzői-karmesteri műve, a láthatatlan alkotmány. De egyetlen szervezet egy jogrendszer egészét illetően kevés, akármilyen fontos és pozitív is. Az egyensúlyozó intézmények rendszerszerű kialakítása a parlament – tehát a pártok dolga.

Ma nincs kétkamarás parlament, és elsorvadt a jogalkotási érdekegyeztetés is. Ezek pedig harmonizálhatnák a területi, a köztestületi, civil szervezeti és a párt érdek-artikulációt. A köztársasági elnököktől előzetes egyeztetési tevékenységet várnak el a pártok, amikor saját jogköreit gyakorolják. Már más vágányokon halad az Alkotmánybíróság is. Az Alaptörvény ez irányba nyitó 2011-es reformja ellenére nem akar szárba szökkenni az alapjogi gondolkodású bírói, és még kevésbé az ilyen vezéreltségű közigazgatási jogalkalmazás. Pedig már eltelt egy évtized, és az Alaptörvényben felsorolt alapjog-katalógus a német modellhez hasonlóan „közvetlen hatályos” jog. (Jegyezzük fel, hogy ez Szájer József és Gulyás Gergely – szintén történelmi – érdeme. Ha az alapjog alapú jogalkalmazást nem foganatosítják, akkor az a bíróságok és az AB történelmi terhe lesz.) Elmaradt a területi közigazgatás reformja, vagy éppen a független közigazgatási bíráskodás. Pedig az 1991–2021 közti három évtizedben összesen *huszonnyolc alkotmánymódosítás történt*. Ezek összességükben hasznos igazítások és újrafogalmazások, de még mindig várat magára egy finomra hangolt hatalom-kiegyensúlyozási rendszer.

A három évtized előtti rövid távú politikai taktikák és nyomások révén jutott a mindenkori kormány egy problematikus túlhatalom birtokába és ragadt abba bele.

Azóta sok jó is történt, és sok minden jó el is romlott. Az egyik ilyen az utóbbiak közül: a pontos emlékezet. És korhad a demokráciagépezet működőképességébe vetett egykori erős remény. Más szóval: a világot jobbító hit.

NÉMETH ZSOLT

A KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI TÉRSÉG VÍZIÓJA A MAGYAR V4-ELNÖKSÉG FÓKUSZÁBAN

Az utóbbi időben – már csak a 2021. július 1-én indult magyar V4-elnökség okán is – nagyon sok szó esik a magyar külpolitikában Közép-Európa kiemelkedő stratégiai jelentőségéről. A magyar külpolitika többször és nyíltan kimondott, ambiciózus – merthogy nemcsak Magyarország erőfeszítéseitől függő – célkitűzése egy közép-európai gazdasági térség létrejötte, amelynek, már csak méretei folytán is, gazdaságilag és biztonságpolitikailag egyaránt Lengyelország a vezető hatalma.

Közép-Európa nem ideologikus, hanem gyakorlatias célkitűzés

Ha visszatekintünk a mögöttünk hagyott évtizedre, jól látható, hogy a magyar külpolitika a világ régiói közül nem a közép-európai térség vonatkozásában ment keresztül igazán látványos fejlődésen.

A magyar külképviseleti hálózat az elmúlt években grandiózusan növekedett: a 2010-es évek elején még csak száz körüli állomáshely száma mára meghaladta a százötvenet. Soha annyi magyar külképviselet nem tarkította a világ diplomáciai térképét, mint ma. Közép-Európa viszont ebből csak szerény mértékben részesedett Besztercebánya, Gdansk, Krakkó, Lendva és Wrocław megnyitásával. Ez a világ különböző térségeiben új és újranyitott képviseletek nagyjából 10 százaléka. Sőt, a nyugat-európai, amerikai, valamint a déli féltekén és a keleti világban megvalósított képviseletnyitások árát egy ideig éppen a hálózat közép-európai része „fizette meg” a tallinni magyar nagykövetség bezárásával – amit azóta újra megnyitottunk.

2010-hez képest mára a legnagyobb fejlődést a világ déli féltekéjével (Afrika szubszaharai részével, Latin-Amerikával, Dél-Ázsiával és Óceániával) fenntartott kapcsolataink könyvelhették el, melyek a rendszerváltástól 2010-ig tartó időszakban (és különösen annak utolsó éveiben) szinte lenullázódtak, az elmúlt pár évben viszont, az úgynevezett „Déli Nyitás” jegyében – a korábbi geopolitikai fókuszról teljesen eltérő, kül-gazdasági és humanitárius tartalommal – újjáépültek. A szubszaharai térségben és Dél-Amerikában például külképviseleteink korábban 2-3-ra redukálódott száma a többszörösére nőtt.

Ennél azonban ismertebb a „Keleti Nyitás”: a magyar külpolitika Kínával, Oroszországgal és más keleti partnerekkel ápolta kapcsolatait.

nak a lendülete. Tegyük hozzá: Kínával és Oroszországgal fenntartott kapcsolataink 2010 előtt sem épültek le olyan mértékben, mint a déli relációkban: a posztkommunista-liberális magyar kormányok is a maguk módján igyekeztek intenzív együttműködést kiépíteni ezekben az irányokban. Csakhogy a keleti kapcsolatok hozadéka akkoriban összehasonlíthatatlanul gyérebnek bizonyult, mint a 2010 utáni időszakban. Gyurcsány Ferenc például miniszterelnökként szétárt a karját, hogy mit tegyünk, ha a Gazprom nem tud a magyarok számára olcsóbban gázt szállítani, mint amennyiért szállít. Az orbáni „Keleti Nyitás” ezzel szemben elérte, hogy a hosszú távú szerződés keretében el nem használt, de kifizetett gázt is elhasználhassuk, ami lényegében olyan, mint ha olcsóbban kaptuk volna meg a teljes gázmennyiséget. És akkor még nem beszéltünk a koronavírus elleni vakcinák ügyében elért sikerekről. Új típusú orosz és kínai kapcsolataink döntő szerepet játszottak abban, hogy – Európa szinte minden országával ellentétben – hazánkban szabadon lehetett mozogni 2021 nyarán, ami a gazdasági növekedésben is éreztette a hatását. A „Keleti Nyitás” eredményességének meglepő híre azért alakulhatott ki, mert azt az antikommunista Fidesz-kormány tette sikeressé a ma is kommunista rendszerű Kínával és a szovjet hagyományokat egyre inkább rehabilitáló Oroszországgal folytatott együttműködésben.

Mindez jól jelzi, hogy az ideológiák feletti, pragmatikus megközelítés nem jelszó, hanem nagyon is valóságos gyakorlat a magyar kormány nemzeti érdekérvényesítési eszköztárában. Ezt azért fontos látnunk, mert a magyar külpolitikának ez a jellege érvényesül a kormány Közép-Európa-politikájában is: a magyar külpolitika közép-európai fókusza nem ideológiai kérdés, nem önmagáért van, hanem gyakorlati eredményeket kell felmutatnia.

Közép-Európa stratégiai jelentősége Magyarország számára nem azt jelenti, hogy ennek a térségnek mindenképpen mindenben elsővé kell válnia a magyar külkapcsolatokban: a külképviselések számában, a találkozók számában, vagy akár a kereskedelmi forgalomban. Persze nem baj, ha ezek valamelyikében a térség élen jár, de nem ez a lényeg. Sokkal inkább arról van szó, hogy a közép-európai kapcsolatrendszerrel különösen nagy hozzájárulást remélünk az ország gazdasági-társadalmi stabilitásához és fejlődéséhez, nem vitatva ugyanebben a már említett keleti és déli térségek – vagy akár nyugat-európai piacaink, vagy az Egyesült Államok által részben NATO-keretben, részben kétoldalúan nyújtott biztonságpolitikai garancia – jelentőségét.

A Közép-Európa-politikának az a feladata, hogy kulcsszerepet játszon annak a fejlődési dinamikának a fenntartásában, sőt fokozásában,

amellyel hazánkban a 2010-es években sikerült meghaladnia az azokat megelőző esztendőben eluralkodott gazdasági-társadalmi válságot, és így Európa egyik legdinamikusabban növekedő nemzetgazdaságává vált. Ennek érdekében egyrészt a közép-európai nemzetgazdaságok közötti szinergiák kamatoztatásával, azaz a már említett közép-európai gazdasági tér megteremtésével kell hozzájárulnia a magyar gazdaság teljesítményéhez, másrészt védelmeznie kell azokat a közép-európai regionális érdekeket, amelyek közösek a térség többi országával, tehát magyar érdekekkel is.

A közép-európai gazdasági térség víziójának szellemi szövetségesei és ellenfelei

Pedig, ha valahol, akkor Magyarországon akár ideológiaként is megjelenhetne Közép-Európa. A magyar politikában ugyanis régre nyúló ethosa van a közép-európaiságnak. Gondoljunk Kossuth Lajos (és később az erre is építő Jászi Oszkár) Duna Konföderációs terveire, Németh Lászlónak a régió nemzeteinek „tejtestvérségéről” szóló elképzelésére, Bibó István meglátására a közös, „kisállami nyomorúság” okos kezelésének szükségességéről, vagy Szűcs Jenő tanulmányára Európa három régiójáról – csak hogy néhányat említsek a legismertebb magyar Közép-Európa-víziókból. Ide sorolható néhány kétoldalú kapcsolat különös érzelmi töltete is: ilyen például az ezer éves magyar-lengyel barátság hagyománya, vagy a horvátokkal, a szlovákokkal és a ruténokkal a közös korona alatti, sok száz éves együttélés emlékezete. Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar külpolitika, akarva-akaratlanul, egyfajta sajátosan magyar – és azon belül alapvetően értelmiségi körökre jellemző – társadalmi elvárásnak is eleget tesz a közép-európai együttműködéssel.

Ennek a társadalmi elvárásnak is köszönhető, hogy – ellentétben számos más közép-európai országgal – Magyarországon sosem volt éles vita tárgya a közép-európai, és különösen a visegrádi együttműködés szükségessége. Több-kevesebb lelkesedéssel bár, de a rendszerváltás utáni kormányok mindegyike részt vett a visegrádi formátumú egyeztetéseken, és eleget tett a magyar V4-elnökségekből eredő kötelezettségeinek. Más kérdés, hogy viták mindig is zajlottak a magyar politikai erők között a Közép-Európa-politikáról – heves viták is –, de nem arról, hogy szükség van-e rá, hanem arról, hogy mi legyen a tartalma, milyenek legyenek a hangsúlyai, és melyik politikai erő mennyire tesz eleget ennek a feladatának.

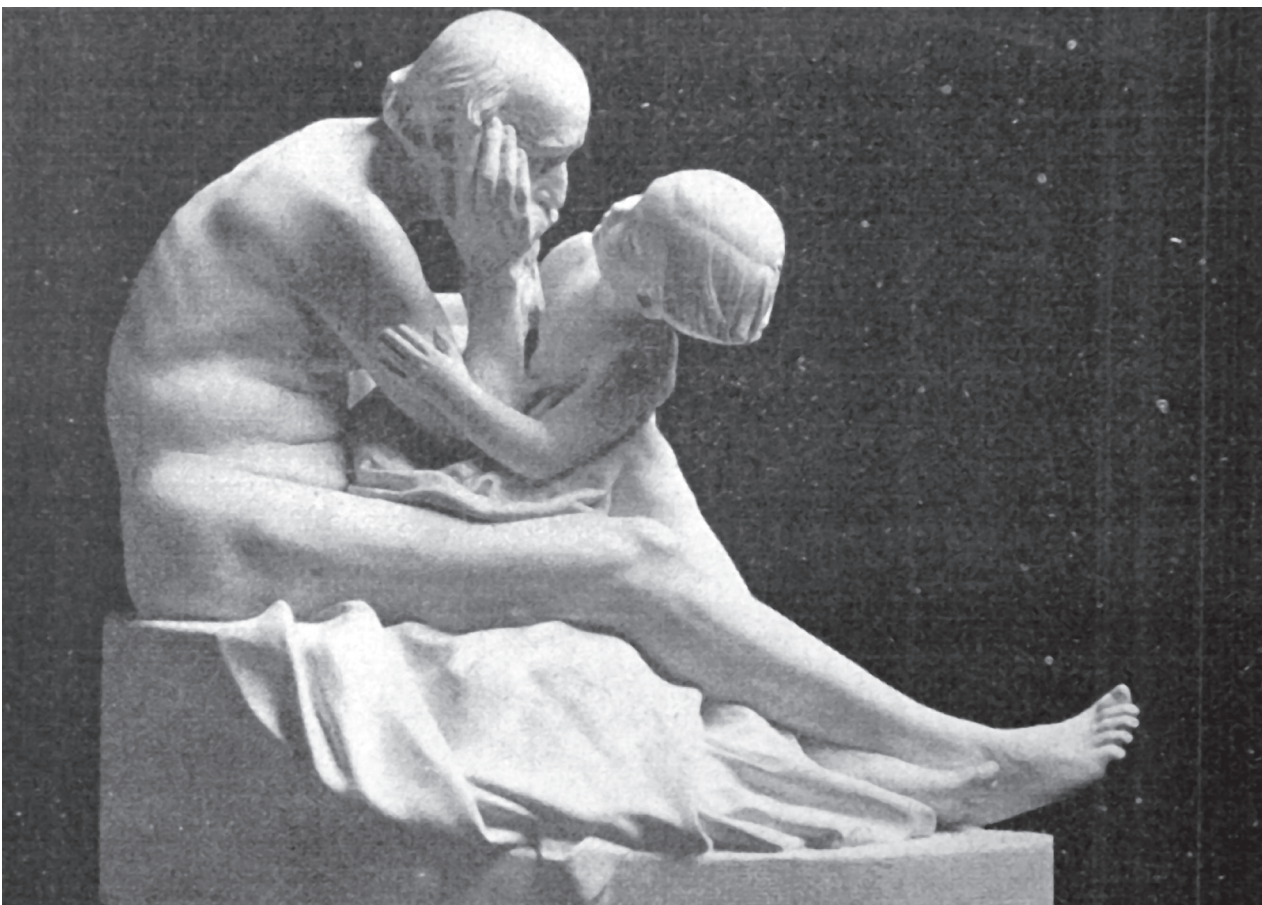
Mint ezekből a vitákból is látható, nem beszélhetünk „a” magyar közép-európai vízióról, hanem több magyar Közép-Európa-vízióval kell

számolnunk, amelyek – miközben a regionális együttműködés szükségességében egyetértenek – képesek ádázul rivalizálni is egymással.

A legrégebbi víziónak azt tekinthetjük, amelyiknek a jegyében az eredeti, 14. századi visegrádi együttműködés fogant: Károly Róbert, Nagy Kázmér és Luxemburgi János egyezsége a három ország katonai együttműködéséről és egymás közti kereskedelmi útjaik fejlesztéséről, annak érdekében, hogy a közép-európai kereskedelem jövedelmét ne egyedül Bécs fölözze le. Az ilyen típusú közép-európai politikának a lényege az összefogás annak érdekében, hogy a nálunk erősebb hatalmak ne tudjanak ártani az országainknak: nevezhetjük ezt *geopolitikai szempontú* közép-európaiságnak. Elsősorban ez húzódott meg az együttműködés 20. század végi felélesztése mögött is. Antall József, Lech Wałęsa és Vacláv Havel 1991-ben alapvetően azért fogott össze, hogy a nyugati hatalmak ne engedjenek a közép-európai országok teljes jogú NATO- és Európai Közöségi tagságát ellenző szovjet nyomásgyakorlásnak, és ne köztes szerepet szánjanak a nyugati világ és a szovjet érdekszféra között Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Magyarországnak. A három ország célja az volt a visegrádi érdekszövetséggel, hogy e kétirányú nyomással dacolva teljes jogú tagságot szerezzenek a nyugati struktúrában, amit 13 év alatt együttes erővel sikeresen ki is kényszerítettek.

A közép-európaiság további modelljét jelenítette meg a történelemben a magyarok és lengyelek részvétele egymás szabadságharcaiban. Ennek kapcsán érdemes felidézni, hogy a lengyelek szabadságharcai a litvánoké is voltak, és a magyar szabadságharcok oldalán is sokkal több nemzetiségi – különösen sokkal több szlovák és rutén – harcolt, mint ellene. Mai értelemben tehát ez az örökség nemcsak a lengyelek és magyarok, hanem Közép-Európa más népeinek a kulturális génjeiben is benne rejlik. A szabadságharcok nemcsak a szuverenitás visszaszerzéséről szóltak, hanem országaink saját társadalmi modelljeinek – előbb a nemesi demokráciának, majd a polgári demokráciának – a védelméről is a bécsi udvar társadalompolitikájával, illetve lengyel részről ezen kívül még a mindenkori porosz és orosz állammodellel szemben. A közép-európai összefogás tehát arról szól, hogy a nagyhatalmak hagyjanak minket a magunk választotta, saját úton járni, ne akarják ránk erőltetni saját társadalmi, gazdasági modelljeiket. Nevezhetjük ezt „*szabadságharcos*” közép-európaiságnak.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a magyarok körében nemcsak ellenzői, hanem hívei is akadtak az osztrák befolyásnak és társadalmi modellnek. A magyar-osztrák kiegyezést követően Magyarország erőteljes gazdasági fejlődése sokak szemében igazolta azokat, akik úgy gondolták, hogy stabil és dinamikus fejlődést csak a német nyelvterülethez

Szécsényi István: Bölcselkedés és bölcsesség című, a Céhbeliek Művész Csoportja által 1923-ban aranyéremmel díjazott alkotása (Forrás: Új idők, 1925)

kapcsolódva tud elérni a régió. Ezt az elképzelést erősítette Trianon, amikor a szuverenitásunk visszanyerése az ország területe kétharmadának az elvesztésével járt. Sokan ma is előszeretettel írják le úgy – nem minden alap nélkül – az Osztrák–Magyar Monarchiát, mint a közép-európaiság egyik modelljét. Ebben a gondolkodásmódban Közép-Európa nem más, mint Bécs és Berlin kisugárzásának finnugor és szláv nyelvű adaptációja: rákapcsolódás a német gazdasági-társadalmi fejlődésre, avagy – kevésbé hízelgő kifejezéssel – a német nyelvterület hátsó udvarában való, viszonylag kényelmes élet. Ennek a koncepciónak a német oldalon is megvan a maga hagyományos, Mitteleuropa nevű változata. Alapja, hogy a német nyelvterület kisugárzása évszázadokon át kiemel-

kedő szerepet játszott a mindenkori magyar civilizáció arculatformálásában. Ráadásul, amikor Közép-Európa szovjet megszállás alatt állt, Ausztria és az NSZK hazánkra gyakorolt hatása maga volt a szabadság lehelete. Másrészt azt sem szabad elfelejteni, hogy a német nyelvterület történelme is cikcakkos: pár évvel a hidegháború kezdete előtt, Hitler hatalomátvételével, majd az Anschluss-szal a német modell kritikátlan elfogadására épülő, *német orientációjú* Közép-Európa-víziója a náciizmus előtti meghódolás útját egyengette számos közép-európai országban, így hazánkban is.

A német orientációjú Közép-Európa-vízióval szemben nemcsak szabadságharcok robbantak ki, hanem alternatív víziók is megfogalmazódtak. Ezek megpróbálták túllátni a német nyelvterületen, és annak ellensúlyozásaképpen vagy az angolszász modellben jelölték meg a Közép-Európa (vagy legalábbis Magyarország) számára követendő utat, vagy Párizsra vetették vigyázó szemüket. A francia orientációjú Közép-Európa magyar híveinek a franciák által menedzselte trianoni diktátum legalább annyira ártott, mint amennyire segített a német és az angolszász irányultságúaknak. Az angolszász minta hívei később, az Egyesült Államok első számú világhatalommá válásával kaptak páratlan hátszelet. Ezzel együtt a hidegháború jórészt elmosta a határokat a német, a francia és az angolszász orientáció között, és létrehozta belőlük „a Nyugat”, mint a társadalom- és gazdaságfejlődés szempontjából feltétlen és vitathatatlan jó irányának modelljét. Ebben a *zápádnnyik felfogásban* a közép-európai együttműködés célja és értelme nem más, mint egymás támogatása a nyugati gazdaság és társadalom lemásolásában, az ezekhez simulásban, illetve a nyugati hatalmak elvárásaihoz való alkalmazkodásban.

Időközben azonban a jaltai európai rend is kialakította a maga Közép-Európáját: a szovjet megszállás alatt álló, de azon belül több-kevesebb önállóságot élvező országok európai térségét. Ez is szabadságharcok és szabadságmozgalmak egész sorát váltotta ki (1953, 1956, 1968, 1980), de ennek is megvoltak a maga hívei és haszonélvezői a közép-európai országokban. A szovjet zónába igen, de a Szovjetunióba nem tartozó hat ország: Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK, Bulgária és Románia a hatvanas évektől elkezdett bizonyos fokig közös térséget alkotni, amelyen belül viszonylag szabadon lehetett utazni, történetek kisebb-nagyobb jelentőségű, regionális szempontú infrastrukturális fejlesztések, és a gazdaság is – a KGST munkamegosztása keretében, de azon belül az átlagnál intenzívebben – viszonylag sok szálon kapcsolódott össze. Az orosz külpolitikai gondolkodásban a *blizkoj rubjezs* (köze-li periféria) nevet érdemelte ki az így kialakult térség, amelyben ugyan

rosszabb volt élni, mint Nyugat-Európában, de kétségtelenül jobb, mint a Szovjetunióban. Az így eltöltött mintegy negyven év hatására összeállt egy olyan Közép-Európa-vízió is, amely annak a tudomásulvételére, sőt elfogadására épül, hogy a térség, tetszik vagy nem, de az orosz érdekszféra része, azon belül azonban sajátos arculattal rendelkezik, és ha ügyes, akkor saját javára tudja fordítani a keleti nagyhatalom fejlődésére való – kisebb vagy nagyobb mértékű, hol kényszerű, hol önkéntes – rákapcsolódást. Nevezhetjük ezt *orosz orientációjú* közép-európaiságnak.

Mindezeket a modelleket történelmi példákkal szemléltettem, de félreértés ne essék: nem a múlt emlékeiről van szó. E víziók mai változatai egytől egyig továbbra is élnek és hatnak – és egymással vitatkoznak, harcolnak. Nagyon durva leegyszerűsítés lenne a mai magyar politikai táborok valamelyikét egyik vagy másik vízióval azonosítani. Ha nem is azonos arányban, de mindegyik politikai táborban jelen vannak mindegyiknek a hívei. Nyilvánvaló, hogy vannak a felsorolt Közép-Európa-felfogások között olyanok is, amelyek erősen tükröződnek a magyar kormány külpolitikájában, és vannak olyanok is, amelyekről a kormány érezhetően nagyobb távolságot tart. Hogy melyek ezek, azt leginkább a magyar Közép-Európa-politika konkrétumaiból érdemes megítélni, de az egyes közép-európai ügyekben – amilyen például a közép-európai gazdasági tér megteremtésének célkitűzése – a kormány az összes irányzatra potenciális szövetségesként tekint, és mindegyikük támogatását igyekszik megnyerni.

Az összképhez az is hozzátartozik, hogy miközben a társadalmi elvárás a rendszerváltás óta Magyarországon szinte mindenkitől kikényszeríti a regionális együttműködés ethoszának a retorikai igenlését, aközben – hasonlóan más közép-európai országokhoz, legfeljebb kicsit rejtettebben – mindig is voltak és mindig is lesznek olyanok, akik valójában tehetetlennek érzik a többi közép-európai néppel való szolidaritást. Azokról a nacionalistákról van szó, akik számára csak az a lényeg, hogy az ő országuk vagy nemzetük „jobb” legyen a többi közép-európainál – elsősorban is a szomszédainál. Lengyelországnál például minden nacionalista mániákusan „jobb” akar lenni, mert Lengyelország nagy, ami mellett ők kicsinek érzik magukat. Érdekes módon a külső elvárásokhoz való alkalmazkodásnak is megvan a maga nacionalista változata. A kilencvenes években például fellelhető volt egyfajta magyar önelégültség, hogy mennyivel „előbbre tartunk” az európai integrációban, mint a szomszédaink. A magukat ebbe a hitbe ringató honfitársainknak 2002 után keservesen kellett megtapasztalniuk, hogy milyen forgandó a szerencse. Volt később olyan szlovák nagykövet Budapesten, aki azzal próbált tőkét kovácsolni magának a budapesti diplomáciai testületben,

hogy állandóan pocskondiázta a magyar demokráciát, szembeállítva azt a szlovák liberális demokráciával (amely „liberalizmusnak” az adott nagykövet főnökeként akkoriban éppen a nyugati liberális demokraták által nagyon erősen kritizált, bár baloldali nézeteket valló Rober Fico volt a megtestesítője.)

A közép-európai politikai térképet tehát a „segítsük egymást a nemzeti érdekérvényesítésben” felfogás, az „érvényesüljünk a másik kárára” felfogás és az „alkalmazkodjunk a külső elvárásokhoz” (ebben akár segítve egymást, akár a másik kárára győzedelmeskedjünk) felfogás együtt rakja ki. A magyar külpolitika célkitűzése nem kevesebb, mint az, hogy ennek a politikai térképnek a realitásai között rajzolódjék ki előbb-utóbb (lehetőleg inkább minél előbb) a közép-európai gazdasági térség.

A közép-európai gazdasági térség főbb gyakorlati elemei

A közép-európai gazdasági tér konkrétumaiból manapság a legtöbbet emlegetett elem a visegrádi országok fővárosait összekötő, 230-320 km/h sebességet biztosító „szupervasút-hálózat” terve. Tegyük hozzá: közben már ténylegesen épül egy korszerű vasútvonal Budapest és Belgrád között a görög tengerpartig való meghosszabbítás perspektívájával, és Romániával is zajlik a párbeszéd Budapestnek a román tengerparttal való hasonló nagy sebességű vasúti összekötéséről Kolozsváron és Bukaresten át. Lengyelország és a balti államok ugyanakkor a Rail Baltica nevű szupervasutat készítik elő. Kezd tehát – az álmodozás szintjét egyre inkább meghaladóan – körvonalazódni egy olyan nagy sebességű vasúti hálózat, amelyik lényegében összeköti a Balti-, a Fekete- és az Égei-tengert. Sőt, esetleg az Adriát is: ne felejtjük el, hogy a magyar külügyminiszter a közelmúltban Ljubljanában részletekbe menően beszélt a nyilvánosság előtt a közép-európai szupervasút-hálózat elképzeléseiről – hátha az észak-adriai térség országai is kedvet kapnak a vállalkozáshoz való csatlakozásra.

Ugyanakkor sok nyitott kérdés is övezi még a – nevezzük így – „Rail Visegrád” létrejöttét. Miközben ugyanis a fejlesztések Magyarországon vagy Csehországban nemcsak a nemzetközi, hanem a belföldi közlekedés érdekeit is előmozdítják, aközben például Szlovákiában nem sok belföldi hozadékkal jár egy szupervasút építése Pozsonyból a hozzá amúgy is közel eső Erdőhátra. (Gondoljunk bele a Pozsony–Malacka szupervasút ötletébe – lehet, hogy Szlovákiának vannak ennél fontosabb fejlesztési irányai is.) Lengyelországban ugyanakkor felmerültek

olyan elképzelések, amelyek szerint az eredetileg tervezett útvonaltól mintegy 200 kilométerrel nyugatabbra, Felső-Szilézia helyett Alsó-Szilézián át kellene megépíteni a nagy sebességet biztosító pályát, és így a morvaországi Brünn (Brno) központú Y-hálózat helyett egy folyamatos vonal alakulhatna ki Varsó, Prága és Budapest között. Kérdés azonban, hogy Prágán keresztül is megvalósítható-e, amit magyar részről az egész fejlesztés céljaként szoktunk hangsúlyozni, hogy Varsó öt és fél óra alatt elérhető legyen vonattal Budapestről? Ha viszont ennél jóval tovább tart az út, akkor érdemes-e ekkora pénzeket megmozgatni érte? Ez modellértékűen jelzi, hogy általában véve a gazdasági tér megteremtéséhez szívós munkával kell törekedni a regionális és a nemzeti érdekek ideális összehangolására, a mindenkinek egyenként és a régió egészének is leginkább megfelelő megoldások megtalálására.

Stratégiai szempontból mindamellett azt kell elsősorban tudatosítani, hogy önmagában véve a nagy sebességű vasút nem hoz létre (még korszerű teherszállító vasutakkal és autópályákkal kiegészítve sem) regionális gazdasági teret. A nagy sebességű vasútba való befektetéstől akkor remélhető érdemi gazdasági haszon, ha egymásra utalt, nagyon szorosan együttműködő szellemi központokat köt össze egymással, és lényegében egy összenövő, közép-európai szellemi bázis fizikai infrastruktúrájául szolgál. Ezért nagyon fontos a szupervasutak tervével együtt, azzal koordináltan – lényegében egyetlen tervként kezelve a kettőt – a közép-európai innovatív cégek és egyetemi központok egymásra találásába, közös projektjeibe is befektetni. A közép-európai „vasúti diplomáciának” akkor lehet igazán nagy hozadéka, ha kéz a kézben halad a tudománydiplomáciával. Ebben egyelőre még van fejleszteni való a magyar Közép-Európa-projekten, hiszen például a kifejezetten technológiai és tudományos kérdésekkel foglalkozó magyar szakdiplomáták (TÉT attasék) hálózata ma egyáltalán nem terjed ki a visegrádi országokra. Ezen ideje lenne változtatni, mert egy világpiaci jelentőségű közép-európai gazdasági térség létrejötte elsősorban a térségbeli tudásbázisok összekapcsolásának sikerén áll vagy bukik. A fejlesztési kérdésekben divergáló nemzeti érdekek közelítése, koordinációja érdekében jött létre lengyel–horvát javaslatra és erős amerikai hátszéllel a 12 közép-európai országot (a négy visegrádit, a három baltit, a két kelet-balkánit, a két észak-adriait, valamint Ausztriát) magába foglaló Három Tenger Kezdeményezés. Ennek az együttműködésnek a központi eleme a Balti-tenger, a Fekete-tenger és az Adria gázvezetékekkel és autópályákkal való összekötése. Az autópályák közül a Három Tenger Kezdeményezés különösen az EU keleti határa mentén végigvezető „Via Carpatia” megépítését kívánja előmozdítani. Az eredeti (14. századi)

visegrádi együttműködés koncepciójához nagyon hasonlóan arról van szó, hogy közös erővel csökkentjük Közép-Európának az infrastrukturális hiányosságokból eredő kereskedelmi kiszolgáltatottságát.

Ha a gyakorlati eredményeket nézzük, akkor hazánk túlzás nélkül a „legháromtengeresebb” országnak nevezhető, hiszen az infrastrukturális vízió ránk eső részének teljes kivitelezéséből – egyedülként a Három Tenger tagállamai közül – e tanulmány megírásakor már csak néhány hónap választ el minket. Gázvezeték-hálózatunkat a 2010-es években – már a Három Tenger Együttműködés létrejötte előtt is – a Három Tenger koncepciójának megfelelően fejlesztettük ki, megteremtve összes szomszédunkkal a megfelelő összeköttetést. Ez a stratégiai gondolkodás kellett a 2010-es évek legelején, az előző évtizedből örökölt gazdasági-pénzügyi válság mélypontján ahhoz, hogy Magyarország „saját zsebből” kiépítse a gáz interkonnektort Szlovákiával! A stratégiai jelentőségű interkonnektorok és gáztározók az akkoriban még súlyos pénzügyi helyzet ellenére is megépültek. Nem retorikai fogás tehát azt mondani, hogy a magyar külpolitika 2010 óta a gyakorlatban folyamatosan a Három Tenger stratégiáját követi. A Miskolc–Kassa autópálya idei elkészülésével pedig a „Via Carpatia” autópálya-hálózatához szükséges magyarországi útszakasz utolsó eleme is megépül.

A Három Tenger Kezdeményezés infrastrukturális szempontból a világ legnagyobb üzlete Magyarország számára, hiszen külföldi partnereinket arra készíti, hogy megépítsék azoknak a beruházásoknak a rájuk eső részét, aminek a ránk eső részét mi már megépítettük. (Reméljük, a szupervasúttal sem lesz ez másképpen.)

Fontos ugyanakkor, hogy a Három Tenger Kezdeményezés az infrastruktúrára épülő gazdaságfejlesztés koordinálásában is szerepet vállal, amihez befektetési alapot is hozzárendel. Az együttműködéssel kapcsolatos igazi dilemma ezért azoknak a gazdasági kapacitásoknak a minősége, korszerűsége, termelékenységége, amelyek ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeképpen jönnek létre. A gazdasági térség víziójának a megvalósulásához nem elég, hogy a sok beruházás, arra is szükség van, hogy a világ legmodernebb, legversenyképesebb beruházásait valósítsuk meg a térségben. Magyarország érdeke az, hogy az együttműködés hatására elsősorban a zöld technológiák és az adatalapú gazdaság részét képező közép-európai klaszterek jöjjenek létre, és – főként ezekben az ágazatokban – minél több olyan közép-európai vegyesvállalat emelkedjen fel, amelyek világpiaci szereplőként is meg tudnak jelenni. Tekintettel a Három Tenger Kezdeményezésben való erős amerikai részesedésre, érdemes ennek kapcsán megjegyezni, hogy (még ha a Három Tenger Kezdeményezés bölcsőjénél a Trump-adminisztráció

bábáskodott is), a zöld és digitális technológiák preferálásában teljes egybeesés figyelhető meg a magyar érdekek és a Biden-adminisztráció gazdaságpolitikai filozófiája, törekvései között, amire érdemes a magyar–amerikai kapcsolatokban is minél nagyobb figyelmet fordítani.

A Három Tenger Kezdeményezés létrejöttékor sok szó esett az új együttműködési forma és a visegrádi együttműködés egymáshoz való viszonyáról. Voltak, akik attól féltek, hogy a Három Tenger hullámai elnyelik Visegrádot. Ezek a jószándékú aggodalmak többszörös félreértésből eredtek. Nem vették például figyelembe azt a különbséget, hogy a Három Tenger alapvetően fejlesztési együttműködés, míg Visegrád – fejlesztési dimenziókkal is rendelkező, de – alapvetően politikai (különösen is Európa-politikai) egyeztető fórum. Még ha megerősödne is a Három Tenger politikai dimenziója (ami a magyar érdekek szempontjából egyébként kívánatos, hiszen erősíthetné Közép-Európát), egy tizenkét tagú fórum akkor is csak sokkal lassabb egyeztető mechanizmusokkal és sokkal szűkebb tartalmi fókusszal tudna működni, mint a rendkívül gyors, összeszokott, „mozgékony” visegrádi négyes csapat.

A legfontosabb különbség, hogy a Három Tenger Kezdeményezés lényege a *divergáló nemzeti érdekek harmonizálása* (elsősorban a fejlesztések kapcsán), míg a visegrádi együttműködés lényege a négy ország *konvergáló érdekeinek a közös érvényesítése*. A két fórum tehát a magyar Közép-Európa-politika szempontjából ideálisan egészíti ki egymást, a két struktúra létrejöttében ezért is volt fontos szerepe a magyar külpolitikának, amelynek továbbra is azt kell előmozdítania, hogy a két fórum minél hatékonyabban hasznosítsa a másokban rejlő lehetőségeket.

Nemcsak kiépíteni kell a közép-európai gazdasági térséget: meg is kell védeni

Mivel a világban állandó verseny és vetélkedés zajlik, ezért ellenérdekeltjei is vannak. Ezt azért kell tudatosítanunk, mert ha voltak az elmúlt évtizedeknek irigylésre méltó sikertörténetei a világban, akkor Közép-Európa kétségtelenül az egyik kiemelkedő közülük. A térség nemzeti visszaszerezték szuverenitásukat, sőt a birodalom, a Szovjetunió, amely azt korábban korlátozta, szétesett. Már említettük, hogy a teljes jogú EU- és NATO-tagság megszerzése nem volt magától értetődő velejárója a térségben végbement átalakulásnak: ezeket a közép-európaiaknak ki kellett harcolniuk, amiben szintén sikeresnek bizonyultak. Eközben a kommunista rendszer helyébe sikerült demokratikus rendszereket és szabad versenyre alapuló piacgazdaságot kiépíteniük. Életviszonyaik –

a rendszerváltás előtti viszonyokhoz képest – nagyon sokat közeledtek Nyugat-Európához. Ez utóbbi csak viszonylagos siker: a közép-európai jövedelmek és ezért az életszínvonal még jóval alacsonyabbak, mint Nyugat-Európában, ami az egykori vasfüggöny helyén nagyon erős jövedelmi törésvonallal szeli ketté a kontinenst.

Ezzel együtt is azt mondhatjuk, hogy a világ kevés országa vagy térsége teljesítette akkora találati aránnyal a céljait az elmúlt évtizedekben, mint a közép-európaiak. A közép-európai gazdasági tér kialakulásának és megszilárdulásának ezért fontos feltétele, hogy a közép-európai országok meg tudják védeni sikereiket. „Megvédésen” egyrészt a térség polgári és katonai biztonságát értem, másrészt az olyan nemzetközi, politikai nyomásgyakorlások elhárítását, amelyek a közép-európai nemzetek sikertörténeteit veszélyeztetik.

A közép-európai országok bűnelkövetési mutatói a kilencvenes évek óta hatalmas javulást mutattak. Két szempontból jobb is ma a helyzetük, mint a nyugat-európai országoké. Az egyik, hogy ezek mindeddig sokkal kevésbé váltak a terrorizmus célpontjaivá, mint a nyugatiak. A másik előnyük abból ered, hogy 2015-ig nem szembesültek ellenőrizetlen, tömeges bevándorlással, 2015 után pedig sikerrel ellenálltak az arra irányuló nyomásgyakorlásnak, hogy a menekültválság ürügyén szabad utat nyissanak a migrációnak. Így a közép-európaiaknak továbbra sem kell szembenézniük az ellenőrizetlen, a tömegmigráció szemmel látható társadalmi és biztonsági kihívásaival. Magyarország számára, ahol Európa második legnagyobb zsidó közössége él, rendkívül lényeges, hogy miközben a legtöbb nyugat-európai országban az elmúlt években drámaian romlott a zsidóság biztonsági helyzete – verbális antiszemita bűncselekmények burjánzása mellett a zsidók elleni fizikai támadások is évtizedek óta nem látott számban fordulnak elő –, aközben Közép-Európa mindegyik országában sikerült megőrizni, sőt megerősíteni a zsidó közösségek és környezetük biztonságát.

A térség katonai biztonságának egyik fő forrását napjainkban a közép-európai országok haderőfejlesztései adják. Magyarország azt tartja kívánatosnak, hogy a térség összes nemzeti haderője képezzen jól tervezett hozzáadott értéket a többihez képest, és ezek együttvéve a térség minél jobb katonai megvédhetőségét eredményezzék. Az együttműködés fontos területe a fegyverbarátság és a szövetség tudatának erősítése a közép-európai hadseregek, illetve a térség nemzeti között. A régió katonai biztonságának másik forrása az euro-atlanti katonai kohézió, amely elsősorban a NATO keretei között valósul meg. Ennek megőrzése és erősítése a közép-európai országok jól kitapintható közös

érdeke és törekvése. Ezen belül Magyarország azt kívánja előmozdítani, hogy az Európai Unió saját katonai fejlesztései a transzatlanti szövetség európai szárnyának érdemi megerősödését eredményezzék, így például olyan európai védelmi ipar jöjjön létre, amely – az amerikai technológiákkal való szoros integrációja folytán – képes érdemileg részt vállalni Európának a világ egyik legbiztonságosabb térségeként való megőrzéséből.

A magyar kormány Közép-Európa-politikájának a pragmatizmusából annak a tudomásulvétele is következik, hogy a közép-európai országok számos stratégiai (de nem feltétlenül minden) kérdésben szövetségesei Magyarországnak. A közép-európai összefogás alapján a régió egyetlen nemzetétől sem lehet elvárni, hogy vélt vagy valós érdekeit alárendelje a többiekének. Közép-Európa sikere nemzeti sikertörténetekből áll össze, ezért ha egy ország saját sikerét kockára teszi, azzal az egész térség sikerét veszélyezteti.

A közép-európai együttműködés nem áldozatokat követel résztvevőitől, hanem a közös érdekek érvényesítése érdekében folytatott pragmatikus együttműködést várja el. Mindenkiel csak abban működünk együtt, akár két-, akár többoldalúan, amit mindkét vagy az összes fél közös érdeknek tart, de abban – lehetőleg – nagyon intenzíven támogatjuk egymást. Úgy is mondhatnánk: a magyar külpolitika számára Közép-Európa attól Közép-Európa, hogy nincsenek benne kényszerek.

Így természetes, hogy konkrét ügyek körül szűkebb vagy tágabb közép-európai szövetségek alakulnak ki. A hagyományos családmódel és különösen a szülőknek a gyermekeik szexuális neveléséről való döntési joga védelmében például egy magyar–lengyel–olasz jobboldali pártpolitikai szövetséget próbálunk felépíteni. Fájdalommal vettük tudomásul, hogy ez utóbbi kérdésben a balti államok, amelyek légtérét többek közt a magyar vadászgépek védik egy esetleges külső agresszióval szemben, nemcsak nem álltak ki Magyarországnak az uniós szerződésekben biztosított önrendelkezési joga mellé, de még csatlakoztak is a Magyarországra nehezedő, megalapozatlan nyugat-európai nyomásgyakorláshoz. Mit tegyünk azonban, ha valamiért ebben érezték magukat érdekeltnek? Ez a legkevesbé sem tántorítja el Magyarországot attól, hogy a közép-európai sorsközösség jegyében segítséget nyújtson, sőt nemzetközi segítséget szervezzen Litvánia számára a rá nehezedő migrációs nyomásgyakorlással szemben.

Fontos feladat folyamatosan beazonosítani és kommunikálni azokat a problémaköröket is, amelyekben egyértelműen egybeesnek a térségben

élők érdekei. Ezeknek a kérdéseknek a jelentős része összefügg a közép-európai gazdasági térség jövőjével kapcsolatos elképzelésekkel.

Ilyen kérdés például az Európai Uniónak az a 2020. évi döntése, hogy a stratégiai jelentőségű (főként az egészségügyi, a digitális és zöld gazdasághoz tartozó, valamint a védelmi ipari) termékek előállítási folyamatait hazatelepítik Európába. A koronavírus-válság tükrében ez teljesen indokolt és üdvözlendő törekvés. Nem közömbös azonban, hogy az ennek hatására Európában megjelenő új termelési kapacitások közül a magas, illetve az alacsonyabb hozzáadott értéket előállítók, és ezért magasabb, illetve alacsonyabb jövedelmeket kínálóknak milyen arányban települnek Nyugat-Európába és Közép-Európába. A stratégia megvalósításának részletkérdéseitől nagymértékben függ, hogy a következő évtizedben enyhülni fog-e a hozzáadott érték előállításában, a termelékenységben, valamint a jövedelmekben mutatkozó különbség Közép-Európa és Nyugat-Európa között, vagy tovább mélyül a kontinens két régiója között az ezen a téren mutatkozó szakadék. Egyértelműen az összes közép-európai ország közös érdekének tűnik, hogy a folyamat az európai régiók helyzetének kiegyenlítéséhez járuljon hozzá, de legalább ne növelje tovább Közép-Európa hátrányát.

Hasonló szempontból kell értékelni az Európai Uniónak azt a 2021. júliusában bejelentetett elhatározását is, hogy meg kívánja teremteni a világ hátrányos pénzügyi helyzetű országainak infrastrukturális fejlesztését támogató, kínai Öv és Út Kezdeményezés (BRI) európai alternatíváját. Miközben látni kell, hogy a magyar külpolitikai stílustól alapvetően távol áll valami ellenében támogatni a fejlődő országokat (annak idején a szovjet kényszerszövetség keretében például Amerika ellenében kellett ilyen támogatásokat nyújtatunk), hanem inkább a fejlődésük elősegítése érdekében való nemzetközi összefogás gondolata felelne meg filozófiánk, aközben az is kétségtelen, hogy egy ilyen ambiciózus vállalkozásból a közép-európai országoknak sem szabad kimaradniuk. Fontos közös, regionális érdek, hogy a projekt keretében közös európai forrásokból megvalósuló nemzetközi fejlesztéseknél az EU-s projekt mind földrajzilag, mind a beruházók körének kialakítása szempontjából azonos arányban kedvezményezze a közép-európai és a nyugat-európai nemzetgazdaságokat.

A megvédendő közös érdekek példaként ide kívánczik az Egyesült Államokat, Japánt, Németországot, az Egyesült Királyságot, Franciaországot, Olaszországot és Kanadát tömörítő G7-nek az a kezdeményezése is, amely világsszintű vállalati minimumadó bevezetésére irányul. Ez erősen sérti azoknak a közép-európai nemzetgazdaságoknak a fejlődési perspektíváit, amelyek – megfelelő saját, nemzeti kockázati

tőke híján – alapvetően kedvező adókönyezettel tudják biztosítani a beruházásaikhoz szükséges tőkeforrásokat. Ha európai szinten értékeljük a minimumadó gondolatát, akkor meg kell állapítanunk, hogy annak megvalósulása nemhogy nem erősítené, hanem kifejezetten gyengítené Európa mint gazdasági tér kohézióját, illetve ezen belül a közép-európai térség pozícióját. A magyar külpolitikának ezért a világviszonylatban is versenyképes közép-európai gazdasági térség érdekében arra kell törekednie, hogy minél szélesebb körű és minél hatékonyabb közép-európai összefogás alakuljon ki napjainknak ezzel a nagyhatalmi diktátumával szemben.

KULIN FERENC

NEMZETI HAGYOMÁNYAINK GEOPOLITIKAI SZEREPÉRŐL

*„Múzsák! most oly helyen elmélkedem, amely
A világ abroszán legkritikusabb hely,
Mely a csinos nyugat s a durva kelet közt,
A hatalmas éjszak s tehetetlen dél közt
Középpontban lévén, tisztán kimutatja,
Milyen még az ember s földünk ábrázata.”*

(Csokonai Vitéz Mihály:
Marosvásárhelyi gondolatok)

*„Nincs biztosíték arra, hogy egy demokratikus
rendszer nem viselkedik ugyanolyan ellensége-
sen a kereszténységgel szemben a gyakorlatban,
mint ahogy egy másik államforma az elméletek
szintjén.”*

(T. S. Eliot: *Egy keresztény társadalom eszméje*¹)

A magyar politikai gondolkodás jelenkori állapotában kétféle nemzetfelfogás egyidejű felerősödését tapasztalhatjuk. Jóllehet geopolitikai adottságaink nem változtattak azon a tényen, hogy sem katonai, sem diplomáciai szerepünk nem lehet a nagyhatalmak közötti konfliktusok megoldásában, s így a trianoni határok korrekciójában sem (!), a kormányközeli média éppúgy teret enged a történelmi Magyarország iránti nosztalgiák és illúziók táplálásának, miként a nemzeti hagyományőrzés ethoszát a reálpolitikai feltételrendszerrel egyeztető racionalitás érveinek. Miután nosztalgiákkal és illúziókkal ezúttal nem kívánok foglalkozni, figyelmemet azokra a rendszerváltozás utáni – részint hazai, részint világpolitikai – fejleményekre összpontosítom, amelyek azzal biztatnak, hogy kulturális örökségünk és szellemi öröklétünk képes lehet áttörni geopolitikai mozgásterünk korlátjain.

Hogy milyen hatásfokkal, azt elsősorban szellemi életünk és kulturális kormányzatunk értékirányultságának ‘naprakész’ összehangolása határozza meg. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a globális uralmi struktúrákkal szemben hosszabb távon csak ‘a saját lábukon járó’ nemzeti kultúrák szövetségi rendszere veheti fel a harcot. Lényegesen többről

¹ Eliot, T. S.: *Egy keresztény társadalom eszméje*. (Fordította Katona László, L. Simon László előszavával.) Századvég Kiadó, 2021, Budapest, 71.

van tehát szó, mint egy kormányzati feladatköréről. A 'naprakészség' követelményének ugyanis a legtökéletesebben működő minisztériumi apparátus sem felelhet meg, ha írástudó értelmiségünk nem érzékeli a posztmodern civilizáció napjainkban zajló tektonikus folyamatait, s ha az olvasni tudókban nem tudatosul, hogy miközben a gazdasági és katonai nagyhatalmak ma is a világ újrafelosztásáért megvívandó ütközetekre készülnek, a nyugati kultúrák mélyszerkezetében zajló folyamatok elszakadtak szellemi forrásaiktól. Nem a múlttal, a sztereotíp hagyományokkal való szembefordulás nemzedéki radikalizmusa szokatlan ebben az „elszakadásban”, hanem az egyetemes érvényű kulturális-spirituális tradíciók megtagadásának példátlan agresszivitása. Az ókortól napjainkig minden *civilizációban* benne rejlett a saját kultúrája iránti közöny romboló dinamikája, de korunk globális kiterjedésű kórtüneteit – európai polgárokként – nem sorolhatjuk a 'törvényszerűen' ismétlődő válságjelenségek példatárába.² Nemcsak azért, mert – történelmünk során – először szembesültünk az emberiség kipusztulásának kockázatával, hanem mert ahhoz a technikai-technológiai forradalomhoz vezető utat, amely a létfenyegetettség globalizálódását eredményezte, nem egyetemes érvényű törvényszerűség, hanem a *mi Földrészünk* sajátos kulturális öröksége jelölte ki. A nyugati és a keleti atomhatalmak valamennyien olyan fegyverkezési verseny szereplői, amelynek politikai és történetfilozófiai érvrendszere csakúgy, mint tudományos-technológiai bázisa csakis az önkontrollját veszített Európa kulturális káoszában fejlődhetett ki.³ Kontinensünk valamennyi államát terhelő felelősségről van szó, de részt vállalni abból csak az egészszel azonosuló politikai közösségek lehetnek képesek. A magyar kultúra és a magyar politikai közösség ma még rendelkezik ezzel a képességgel.

Az 'egész' ugyanis nem csupán földrajzi kiterjedést, hanem az egymásra torlódó kultúratörténeti korszakok virtuális egységét is jelenti, melyeken belül nem lehet hermetikusan elkülöníteni sem a politika, sem a művelődés lokális és globális hatósugarú tényeit. Nekünk, magyaroknak úgy kell ezt értenünk, hogy miközben – számos európai nemzethez hasonlóan – együtt éltünk, együtt élünk genetikai örökségünk keleti eredetének tudatával, származásunk emlékezete nem akadályozta meg, hogy kultúránk legmélyebbre hatoló gyökerei európai talajból táplálkozzanak. Nemcsak az bizonyítja ezt, hogy a honfoglalást követően „1000–1300 között mentek végbe a társadalomban, a gazda-

² Agazzi, Evandro: *A jó, a rossz és a tudomány. A tudományos-technikai vállalkozás etikai dimenziója.* (Fordította Csordás Gábor.) Jelenkor Kiadó, 1996, Pécs, 111–113.

³ Lásd Agazzi 1996, 171–173. Lásd még Pethő Bertalan: „A civilizátum fogalmáról”. In uő: *Határjárás posztmodern végeken.* Platon Könyvkiadó, 2006, Budapest, 116–131.

sági szerkezetben és kiváltképp a gondolkodásban azok a mélyreható változások, amelyek előkészítették és lehetővé tették az európai kultúra diadalútját”,⁴ hanem az is, hogy mi is megmerítkeztünk azokban a szellemi áramlatokban, amelyek próbára tették ennek a kultúrának az életképességét. Hogy ezek a szellemi áramlatok nem sodortak magukkal, azt – döntően – annak tulajdoníthatjuk, hogy ez a ’megmerítkezés’ – a mi esetünkben – soha nem jelentett alámerülést. Európa szellemi éghajlatához való alkalmazkodásunk során három nagy próbatételnek voltunk kitéve, s közülük még csak kettőn jutottunk túl. Az első vizsgán az dőlt el: képesek vagyunk-e egyszerre nyitottak és kritikusak lenni Kelet bölcséleti tradíciója iránt. Képesek voltunk. Azok a részint irodalmi, művészeti alkotásokban, részint tudományos igényű munkákban ’tetten érhető’ ambíciók, amelyek a magyarok őshazájának felfedezésére, illetőleg a Kelet bölcséleti kultúrájának integrálására sarkallták szellemi elitünket, kétségtelenül értelmezhetők a nyugati szellemiség jellegzetes megnyilatkozásaiként is, de nem egyszerű utánzatai azoknak. Az a kíméletlen kritika, amit Edward W. Said joggal fogalmazott meg az önálló diszciplínává fejlődött Kelet-kutatás nyugat-európai és amerikai irányzatairól – amely szerint „az orientalizmus bűne nem más, mint az, hogy [...] a politikai imperializmusnak sikerült egy egész tudományterületet, az emberek gondolkodásmódját, a tudományos intézményrendszer valamennyi elemét maga alá gyűrníe”,⁵ nos ez a Said-i diagnózis nem minősíti – csak néhány nevet említek – sem Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin, Baktay Ervin tudományos munkásságát, sem Kodolányi János, Szabó Lőrinc és Weöres Sándor keleti ihletésű szépprózai, költői műveit is magában foglaló – ’magyar orientalizmus’-teljesítményét. A modern magyar kultúra éppúgy a saját szellemi alkatához igazítva őrizte meg és sajátította el a keleti hatásokat, mint ahogyan önnön fejlődéstörvényei szerint követte a Nyugat civilizációs mintáit is. Ez persze nem azt jelenti, hogy a kétfajta szellemiség kölcsönhatását pusztán két kultúra érintkezésének felületi jelenséggént értelmezhetnénk. Hogy mennyivel többről volt szó, annak illusztrálásaként Széchenyi Istvánra hivatkozom. A „legnagyobb magyar” romantikusan ’keleti’ identitástudata⁶ nincs ellentétben azzal a lételmélettel és azzal – az egész életművével igazolt – morálfilozófiával, amelyről egy évszázaddal később C. G. Jung értekezett *A nyugati és keleti vallások lélektanáról* című művében.⁷ Hadd idézzek mindkettőjüktől! Széchenyi szerint „a magyar népnek nincs

⁴ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap-és Könyvkiadó, 1990, Budapest, 124.

⁵ Said, Edward W.: *Orientalizmus*. (Fordította Péri Benedek.) Európa Könyvkiadó, 2000, Budapest, 31.

⁶ Gróf Széchenyi István *Válogatott Munkái*. Franklin-Társulat, Budapest, Stádium. I. 166.

⁷ Jung, C. G.: *A nyugati és a keleti vallások lélektanáról*. (Fordította Pressing Lajos.) 2005, Scolar Kiadó, 507.

A soproni népszavazásnak emléket állító Hűségkapu szobrászi díszei Kisfaludi Strobl Zsigmond munkája
(Fotó: Ludmann Mihály)

csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátosságait”; Jung pedig ezt írja: „Nem kételkedem abban, hogy a keleti megszabadulás büntől és erénytől együttjár a minden tekintetben való eloldódással, ami [...] e világon túlemelkedve az aktív és passzív ártalmatlanság állapotába vezet [...]. Az a gyanúm azonban, hogy minden európai próbálkozás az ilyesfajta eloldódásra csak a morális szempontoktól való megszabadulást jelenti.” Eddig Jung. Nos, ha Széchenyi személyiségében volt valami ‘keleties jelleg’, az – politikusi életműve és *Naplói* ismeretében állíthatjuk – semmiképpen nem a ‘morális szempontoktól’ való megszabadulás vágya volt!

A nyugati és a magyar orientalisztikát felidéző rövid kitérő nem azt akarja tehát sugallani, hogy a saját őstörténete iránti érdeklődése távol tartotta volna a magyarságot az európai hatásoktól, csupán arra utal, hogy világképünkben és képzeletvilágunkban – ezt a 19. és 20. századi magyar eszmetörténeti stúdiumaim alapján felelősséggel állíthatom – a múlt, a jelen és a jövő szervesebb egységet alkot, mint a maguk ‘nyu-

gatiságába' zárkozó népek létszempléletében.⁸ S ha mégis van feloldatlan feszültség a szellemi örökségünkhöz fűződő viszonyunkban, annak oka nem a Kelet-mítoszhoz vonzódó lelkialkatunk és nyugatias pragmatizmusunk ellentétében, hanem európai identitástudatunkon *belül*: az önmagával megbékélni képtelen nyugati kultúránk természetében keresendő. Ezúttal nem a vallásháborúkra, nem is a „néparadásokra” más-más stratégiával reagáló világi hatalmak közötti hadakozásokra gondolok, hanem egyfelől a nyugati civilizáció térbeli tagoltságából és 'időrétegeinek' elszigeteltségéből adódó feszültségekre,⁹ másfelől arra az állandó szellemi harcészültségre, amit korábban csak a másik ember, a másik nép, a másik kontinens, ma már a természet és a kozmosz egésze feletti uralom megszerzésének beteg, posztmodern ambíciója táplál.

*

Ahhoz, hogy az új, idegen környezetbe való beilleszkedésünk második próbatételét is kiálljuk, a nyelvi-etnikai identitásunk védelmét szolgáló erőfeszítéseink kevésnek bizonyultak: a *nemzeti önkritika* képességével is rendelkezünk kellett. 19. századi reformkorunk szellemi élcsapata nemcsak a „dicső múlt” hőstetteit ápolta emlékezetében, hanem azokból a tapasztalatokból is igyekezett okulni, amelyeknek tanulságát Kölcsey így fogalmazta meg: „nem jó úton *kezdtünk* a rómaiaktól tanulni. Ahelyett, hogy segédöknél fogva tulajdon körünkben emelkedtünk volna, szolgálai követésre hajlottunk; ahelyett, hogy az ő szellemöket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világukba költöztünk által; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk.”

Csaknem két évszázaddal a *Himnusz* költőjének figyelmeztetése után nemzeti sajátosságainknak immár nem csupán a megőrzése, hanem azok egyetemes értékeinek egy kultúraidegen politikai és civilizációs környezetben való *működtetése* jelenti számunkra az újabb kihívást. És ez a *harmadik*, a legnagyobb próbatétel!

Ha hinni akarunk abban, hogy korunk civilizációs válságának túlélésében lehet még szerepünk, egyetlen esélyünk van: ha nem a politikai-történelmi 'reálfolyamatok' logikájától, s nem is a „*technológiai ökoszisz-*

⁸ „A Nyugati és keleti kereszténység Közép-Európa határán cím olyan törésvonalra utal, amely már az első millennium végén kialakult, ezer éve létezik, és a 3. évezred küszöbén rá kell döbbernünk: Nyugaton még mindig sokan vélekednek úgy, hogy valójában ez a vonal jelenti Európa keleti határát.” (Balogh György: *Károli tanulmányok a gazdaság és társadalomtudományok köréből*, IV. Szerk: Becsey Zsolt László. https://ajk.kre.hu/images/doc2021/pr/tanulmanykotet_2021.pdf. KRE ÁJK, 2021, Budapest)

⁹ Lásd Szmodis Jenő: *Kultúra és sors*. Bíbor Kiadó, 2007, Miskolc; Lásd még: Kopátsy Sándor: *Nyugat felé. Az európai civilizáció története a Paradicsomtól Amerika felfedezéséig*. Kairosz Kiadó, Szentendre, 198.

téma”¹⁰ önkorrektíós képességétől várjuk a romboló erők kimerülését, hanem a vallási, a művészi és bölcséleti örökségünk mélyrétegeiből hozzuk a felszínre az önmagunkkal és egymással való megbékélés képességét. Olyan feladat ez, amely nem teljesíthető a kulturális és a politikai elit értéktudatának és céljainak mindenkori összehangolása nélkül.¹¹

Miből táplálkozhat ez az értéktudat?

A nemzeti hagyományainkkal összefonódott európai örökségünket három olyan kultúratörténeti korszak írott dokumentumai őrzik, amelyek még magukban rejtették a civilizációs katasztrófa elkerülhetőségének esélyét: a görög–római, a keresztény, s végül e kettő szimbiózisának a lehetőségét ígérő ’modernség’ kultúráinak a korszaka. Elméleti és gyakorlati síkon egyszerre vetődik fel a kérdés: vajon e három korszak belül van-e egy szellemi ’naprendszer’ gravitációs erőterén, avagy a közöttük lévő törésvonalak már a posztmodern kor diszkontinuitására: a történelem táguló világegyetemére utaló intő jelek-e?

Kezdjük az elmélettel!

A historiográfia és a kultúratörténet nézőpontjából felvázolható egy olyan világkép – legutóbb Buji Ferenc vállalkozott erre¹² –, amelyik Földrészünk történetét kereszténység előtti, keresztény és kereszténység utáni korszakokra osztja, amely szerint tehát amíg „a pre- és a posztkeresztény szakasz, vagyis az ókor és az újkor egyazon fejlődési ívhez tartozik, a keresztény periódus egyfajta pauzát képvisel.” Vitám van ezzel a felfogással. Mert amikor csak múlt időben beszél a kereszténység világtörténelmi szerepéről, nem teszi fel a kérdést: Vajon „a középkori szakrális kultúra felszámolása” valóban „előfeltétele” volt-e a „szekuláris kultúrának”, az „egalitárius társadalomszemléletnek”, a „szédületes sebességű és folyamatosan gyorsuló természettudományos és technikai fejlődésnek”? Nem kérdez rá: Vajon „a materiális fejlődés eszméje” elvileg is összeegyeztethetetlen-e a keresztény spiritualitással, avagy ’csupán’ egy vallási mozgalom történelmi feltételeinek esetlegessége és szervezeti kereteinek rugalmatlansága okozta-e ezt a látszatot?

¹⁰ Lásd Agazzi 1996, 2. sz. jegyzet!

¹¹ Lásd Falusi Márton: *Kultúra arisztokrácia nélkül? Esszék és tanulmányok*. Kárpát-medencei Tehetség-gondozó Nonprofit Kft., 2019, Budapest

¹² Lásd Buji Ferenc: *Permanens forradalom. Európa üdvtörténetfilozófiai vázlata*. In: *Magyar Művészet*, 2020/2. sz., 6–15.

Olyan kérdések ezek, amelyekre a keresztény egyházak 20–21. századi teológiai diskurzusai¹³ – különösen aktuálisak ezek között a magyar egyházfők egy hónappal ezelőtti nyilatkozatai!¹⁴ – és vallásos ihletésű művészete megadták már a választ, s ezek a válaszok már átvezethetnek a hétköznapi gyakorlat világába. Hiszen – bármennyi ellenpéldával szolgálnak is akár a keleti, akár a nyugati keresztény egyházak, szekták, mozgalmak radikálisan aszketikus irányzatai – ha bizonyítható, hogy sem az Ószövetség, sem Jézus tanításai az *Evangéliumokban* nem tekintik antagonistikusnak a szakrális és a szekuláris értékek ellentétét: hogy a lelki és az anyagi javak iránti igények nincsenek kibékíthetetlen ellentétben egymással; hogy az ember testi és lelki vágyai nem összeegyeztethetetlenek;¹⁵ hogy a tudomány és a vallás nem kizárják, hanem kiegészítik egymást – ha tehát mindez bizonyítható (márpedig bizonyítható!)¹⁶ –, nincs „jogalapja” azoknak az ideológiáknak, amelyek a vallásos attitűdöt, a hívők létszámát – ’életidegenségük’ miatt – korszerűtlennek ítélik. A kereszténységgel szembeni teoretikus érvrendszerek, ’tudományos’ világképek és politikai mozgalmak durva félreértéseknek és hamis vádaknak köszönhetik tehát karrierjüket, s ezért minden okunk megvan arra, hogy az anyagelvűség posztmodern kori pozícióelőnyét ne az emberi civilizáció végének, hanem az európai kultúra immunrendszerét próbára tevő fertőzés gyógykezelést igénylő tüneteinek tekintsük ’csupán’.

Múltunk minden olyan értékét, amely ennek a fertőzésnek ki volt téve, rehabilitálnunk kell. E rehabilitációt – múltszemléletünk korrekcióját is igénylő – oktatásmódszertani reformok alapozhatják csak meg, melyeknek azonban politikai feltételei is vannak. Vegyük sorra őket!

Mit értsünk „múltszemléletünk korrekcióján”?

„Azzal a maximával szemben – mondja Paul Ricoeur –, amely a jövőt minden szempontból nyitottnak és esetlegesnek, a múltat pedig egyértelműen zártnak és szükségszerűnek láttatja, elvárásainkat (tehát a jövőre irányuló igényeinket) sokkal határozottabbakká, tapasztalatainkat

¹³ Lásd többek között: *Bioetika – Ökumené*. (Szerkesztette: dr. Makó János – Ullrich Zoltán.) Széphalom Könyvműhely, 2003, Budapest, 187–326.

¹⁴ 2021. május 24-én, pünkösdhétfőn hangzottak el a nagykörösi református templomban, Balog Zoltán püspök felszentelése alkalmából.

¹⁵ Lásd Teilhard de Chardin, Pierre: *Az emberi jelenség*. (Fordította Bitte Lajos, Rónay György.) Magyar Könyvklub, 2001, Budapest, 280–281.

¹⁶ Lásd Balog Zoltán: *Nem csak kenyérrel... Beszéddek, imádságok, írások a koronavírus idején*. Kairosz Kiadó, 2020, Budapest, 150–151.

(azaz a múltunkra alapozott meggyőződéseinket) pedig sokkal határozatlanabbakká kell változtatnunk.”¹⁷ Ricoeur javaslatával egybeesik T. S. Eliot észrevétele, amely szerint „[...] a múltat ugyanannyira átalakítja a jelen, mint amennyire a jelent meghatározta a múlt [...]”¹⁸, és kettőjük vélekedésével rokonítható Koscelleck ismert tézise is: „A múltnak egyszerre része az, ami megtörtént, és ami lehetőségként benne volt, ám nem következett be.”¹⁹ Ha megszívleljük ezeket a történetfilozófiai axiómákat, igazolhatjuk John Lukacs optimizmusát, aki ezt írja: „A történelmi tudat a most leköszönő korszak talán legbecesebb hagyatéka [...]. Túlhaladjuk néhány megszokott intellektuális problémánkat, [...] (pl.) a természettudomány és a vallás ellentéte idejétmúlttá válik.”²⁰

Ha elfogadjuk, hogy a jelenünket, a jövőnket ez az intellektuális élmény, tehát a múlt újra-értelmezése is alakítja, tudomásul kell vennünk, hogy a kultúrpolitikának, a közoktatásnak és a közmédiумoknak a közös felelőssége éppen abból fakad, hogy nemcsak feldolgozzák és ismertetik, hanem formálják is a történelmet.

Ahhoz, hogy megfeleljenek ennek a követelménynek, a történelmi ismeretterjesztés két primitív, és politikai szempontból is haszontalan módszertani sémájától kell megszabadulniuk. Egyfelől attól az 'egydimenziós' oknyomozó logikától, amelyik minden kudarcunkat összeesküvésekre, ideológiai hadműveletekre és a „külpolitikai végzetre” vezető vissza, másfelől attól a moralizáló szemlélettől, amely bukásaink, vereségeink végső (döntő) okának felelősségét akár a hatalmukkal nem élő, akár azzal visszaélő politikusainkra hárítja. (Aggodalommal tölt el, hogy mindkét 'balítélet' terjesztése szinte korlátlan teret kapott a közmédiумokban.)

Máris eljutottunk egy újabb problémakörhöz: az oktatásmódszertan kérdéséhez. A történelemtanítás természetesen nem terhelhető meg a történetfilozófiával mint önálló diszciplínával, de nem is menthető fel az alól, hogy felvillantsa az eseménytörténet lehetséges világnézeti konklúzióit. Alljon itt két példa annak illusztrálására, hogy a tények ismerete mennyire 'haszontalan' – kommentálásuk nélkül. Az általános műveltség részévé vált (legyen ez az első példa!), hogy a szabadság, az egyen-

¹⁷ Lásd *Mérleg*. Lapok és könyvek szemléje. München, D – 81249 2016–2017. 112–113.

¹⁸ Eliot 2021, 21.; Lásd még: „Egy méltán híressé vált tanulmányában, az 1917-ben megjelent *Hagyomány és egyéni tehetség*ben [...] a hagyomány értelmét keresi, és megállapítja, hogy az nem örökíthető [...], hanem hatalmas munka árán ki kell alakítani. (In: Egyed Péter: *A szenvedés kritikája*. Facia Könyvkiadó, 1980, Temesvár, 13.)

¹⁹ Koscelleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Fordította Szabó Márton.) Józsefveg Műhely Kiadó, 1997, Budapest, 90.

²⁰ Lukacs, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. (Fordította Komáromy Rudolf.) Európa Könyvkiadó, 2004, Budapest, 88–90.

lőség és a testvériség²¹ ideáinak 19. századi diadalmenete az állam és az egyház, a politika és a vallás intézményeinek különválását feltételezte, de tankönyveink nem hívják fel a diákok figyelmét arra, hogy a 19. és a 20. század véres valósága végül is a szekuláris „uralkodó eszmékkel” szembeni egykori ’konzervatív’ aggályokat (is) igazolta. A 20. századi világháborúk borzalmai után sem vált a közgondolkodást formáló felismeréssé, hogy az egyházak állami szerepvállalását kiiktató modern diktatúrák az inkvizíció középkori intézményének hatásköréhez képest – földrajzi és jogelméleti ’kiterjedésében’ is – korlátlan *erőszakhatalmi* struktúrákat építettek ki, s hogy a nyugati típusú „többségi” elvű demokráciák éppúgy táptalajai lettek az önkényuralmi rendszereknek (a totális diktatúráknak), miként az uralkodók szakrális tekintélyére épülő monarchiák, s a velük szembeforduló katonai puccsok és ’forradalmak’.

De nem tudatosult az sem (és ez a súlyosabb példa!), hogy posztmodern korunkban a hatalom struktúrája és eszközzrendszere már nem értelmezhető az állam, illetőleg az államközi kapcsolatok több évezrede formálódó fogalmi készletével. Nincs itt helye, hogy jogfilozófiai és államelméleti kérdésekbe bocsátkozzam, de egyetlen mondat is jól érzékelteti, hogy mire gondolok. Egyik mottómat megismételve újra T. S. Eliotot idézem: „Nincs biztosíték arra, hogy egy demokratikus rendszer nem viselkedik ugyanolyan ellenségesen a kereszténységgel szemben a gyakorlatban, mint ahogy egy másik államforma az elméletek szintjén”.²²

A politikatörténet olyan súlyú fejleménye ez, ami nem hiányozhatna az érettségi vizsgakövetelmények közül! Mert minden felnőtt magyar állampolgárnak tudnia kell, hogy míg az ipari forradalmak első hulláma még csak kompromisszumokra kényszerítette az állam képviselőit az országhatárokat már nem ismerő tőke uralmával szemben, a posztmodern kor hatalmi mechanizmusai ezzel szemben előbb a pénzvilág bürokratikus apparátusává züllesztik a ’demokratikusan’ megválasztott kormányokat, hogy azután a mesterséges intelligenciára bízzák a tökéletes ellenőrzésük alá vont közügyek adminisztrációját.

*

Ezen a ponton válik megkerülhetetlenné, hogy a kultúra értékmegóvó, értékteremtő, egyszóval történelemformáló ’működésének’ drámaian megváltozott politikai feltételei is szóba kerüljenek.

Miután e megváltozott feltételek mélyreható politológiai elemzésére itt nincs módom, célszerű, ha azokat – ismét T. S. Eliot diagnózisából

²¹ Eötvös József a „testvériség” szó helyett a „nemzetiség” fogalmát használta *A XIX. század uralkodó eszméi* című monográfiájában a francia „fraternité” megfelelőjeként.

²² Lásd 1. sz. jegyzet!

kiindulva – nem ‘a saját, speciális aspektusukban’, hanem „egy keresztény társadalom eszméje” nézőpontjából vizsgáljuk.

A kereszténység fogalma ezúttal sem teológiai, sem krisztológiai, sem vallástörténeti tartalmakra, ‘csupán’ kultúratörténeti és szociokulturális tényekre utal. A hívők és a nem hívők egymásra utaltsága ugyanis ma már nemcsak azt jelenti, hogy közös felelősséget viselnek a ‘békés együttélés’ jogi és erkölcsi normáinak a betartásában, hanem azt is, hogy közösen érdekeltek a posztmodern civilizáció embertelenségével szembeni küzdelem sikerében. A történetfilozófia klasszikusaitól fentebb idézett gondolatok itt kapcsolódnak össze mondandóm aktuálpolitikai vonatkozásaival.

Azt gondolom, hogy minden politikusnak és minden olyan diszciplína művelőinek és oktatóinak, akik ‘hivatásszerűen’ foglalkoznak a múlttal, érdemes megszívlelniök George Duby figyelmeztetését. A nevés középkorkutató szerint „a fő nehézséget az okozza, hogy a kulturális rétegek között pontatlanok és mozgók a határok, és ritkán esnek egybe a gazdasági létfeltételeket elválasztó határokkal. Nehéz végül ez az új történetírás azért is, mert a múlt embereinek észjárásbeli reprezentációit és viselkedését mindig csak nyelvek közvetítésével észleljük, s ezek közül számos [...] el is tűnt; [...] a nyelveket alkotó jelek általában kevésbé változnak: a kollektív észjárás mozgását úgy követik, hogy a régi jelek telítődnek fokozatosan új értelemmel. És ezeket a szemantikus áthajlásokat igen nehéz közelről követni.”²³

Nos, ha „a múlt embereinek észjárásbeli reprezentációit és viselkedését mindig csak nyelvek közvetítésével észleljük”, nem szakadhatunk ki abból a nyelvi környezetből, amely európai identitásunkat több mint ezer éve formálja. Természetesen nemcsak az élő európai nyelvekről (világnyelvekről és a szomszéd nemzetek nyelveiről) van szó, hanem a görögről és latinról is. Nem azért, mert illik lépést tartanunk a művelt Nyugattal, s nem is csak azért, mert nemzeti hagyományaink is értelmezhetetlenek e nyelvi hatások ismerete nélkül, hanem mert kereszténység-fogalmunk tartalmainak földrajzi tágasságába és esztétörténeti mélységébe is csak az ó- és középkori Európa folytonos tanulmányozása révén nyerhetünk bepillantást.

A humántudományokat művelő és oktató intézményeink két ‘szakterületen’ érintettek e vállalkozás megszervezésében, és érdekeltek annak sikerében. Az egyik az antikvitás, a görög-római kultúra hagyományát életben tartó klasszika-filológiához, a másik – az egyháztörté-

²³ Duby, Georges: *Emberk és struktúrák a középkorban*. (Fordította Vekerdi László.) /Gyorsuló idő./ Magvető, 1978, Budapest, 134., 135.

neti és vallástudományi diszciplínák mellett – a keleti kereszténység egyetemes érvényű szellemi örökségét ápoló szlavisztikához tartozik. Ami a klasszika-filológiát illet, egyetértéssel idézem Szörényi László professzor úr figyelmeztetését, mely szerint „a törvényalkotásban Kornis Gyula már 1929-ben leszögezte, hogy a latin nálunk nemzeti tárgy. Mélyebb történeti jellegű kultúra latin nélkül el nem gondolható.” A szlavisztika ügyében Kiss Gy. Csaba professzor úrnak adom át a szót, aki a közelmúltban a Magyar Országgyűléshez és Magyarország Kormányának címzett emlékiratában így fogalmazott: „Szomszéd nyelveken szólni kevesen tudnak. Egyre több területen okoz nehézséget, hogy nincsenek megfelelő szakemberek, akik magas színvonalon ismernék a szomszédok nyelvét. Érezhetően súlyos a hiány. Kevés a nyelvtanár, a fordító, a szomszédok világát ismerő tudós szakember és újságíró. Egyetemeinken a kis szakok nehéz helyzete miatt alig van már hallgató, aki a kisebb szláv nyelveket vagy a román választaná. Tanszékek, szakirányok szűntek meg az elmúlt két évtizedben. Nem látják perspektívának a fiatalok ezeket a szakokat, amikor pedig egyre nagyobb a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger közötti térség politikai és gazdasági jelentősége, nagy a munkaerőpiaci kereslet az e nyelveket és kultúrákat ismerő szakemberek iránt.” S hogy miért emelem ki a russzisztikát „a keleti kereszténység egyetemes érvényű szellemi örökségét” ápoló diszciplínák közül, annak – egykori orosz szakos tanárként – nem csupán személyes szakmai elfoglaltságom az oka. Amíg e szó hallatán: „orosz”, csak – vagy elsősorban – a modern Nyugat ideológiai járványaiból (a jakobinizmusból, a proletár internacionalizmusból, a marxizmusból kifejlődött) bolsevizmus és a kommunizmus jut eszünkbe, és nem emlékezünk a klasszikus orosz irodalom óriásainak: Puskinnak, Lermontovnak, Gogolnak, Dosztojevszkijnek, Lev Tolsztojnak, Leszkovnak, Bulgakovnak és Bloknak a világirodalomra gyakorolt felmérhetetlen hatására, és nem gondolunk a kereszténység legnagyobb modern vallásfilozófusaira – többek között Bergyajevre, Szemjon Frankra, Ivan Bunyinra, Leonyid Andrejevre, Merezskovszkijra, Nabokovra, Andrej Belijre és Pavel Florenszkijre – sem, mi magunk állunk az útjába az európai kultúra egységesülésének.

Mi köze lehet egy művelődési programnak a politikához?

Az a szerep, amelyet a magyar kormány Közép-Európa egységének megerősítése érdekében vállalt, nemcsak az ország geopolitikai súlyát és mozgásterét növelheti, hanem a nyugati civilizáción belül kirobbant

kultúrharc történetében is minőségi fordulatot eredményezhet. Mert bármennyire biztatóak és üdvözlendőek a világegyházak vezetőinek a világbéke megőrzését szolgáló közös erőfeszítései, bármennyire ígéretesek is a római és az ortodox, a katolikus és a protestáns egyházak és felekezetek közötti diskurzusok az ökumenéről, éppúgy nem érhetik el céljukat, mint ahogyan hatástalan minden politikai nyilatkozat az emberiség 'ügyében', ha kibocsátói nem támaszkodhatnak a *keresztény társadalmak* iránti elkötelezettségüket vállaló kormányok, s a velük együttműködő tudósok, kulturális és oktatási intézmények összehangolt 'múhelymunkájára'.

Mivel a görög szellemiség egyik pólusa felől Arisztotelész etikai racionalizmusa,²⁴ a másik pólusa felől a vallásos (a hívő) attitűd világnézeti alapját kimunkáló Platón ideatana és az emberi méltóságról (*dignitas*)²⁵ alkotott felfogása kapcsolódik a legszorosabban a keresztény antropológiához, okunk van abban reménykedni, hogy az antikvitást is a saját örökségének tekintő Európa nyugati és keleti keresztény egyházainak közeledése maga után vonhatja Európa nyugati és keleti keresztény társadalmainak a közeledését is. Magyarul: abban a kultúrharcban, amely elől a 21. század emberisége nem térhet ki, a katolikus, az ortodox és a protestáns egyházaknak és társadalmaknak egymás mellett van a helyük.

Ha nincs a magyar humán értelmiségnek egy olyan – bővítetten újratermelő – rétege, amelyik a nemzeti hagyományainkba beépült kulturális hatások forrásait, s az azokból táplálkozó kortárs kultúrákat eredeti nyelvükön, illetőleg nyelvi környezetükben ismeri és tanulmányozza, s amelyik aktív szerepet vállal(hat) a kulturális értékek hazai és világpiaci terjesztésének, forgalmazásának a szabályozásában, nemzeti hagyományainknak nemcsak a világkultúrában az elmúlt évszázadok során kivívott, elismert helye, hanem az utóbbi évtizedekben kirajzolódó geopolitikai mozgásteret is veszélybe kerülhet.

Mert nemcsak arról van szó, hogy a keresztény társadalom *Eliot-i eszméje* nem tartható életben a kereszténység történelmi talapzatának mind mélyebbre hatoló feltárását segítő humán diszciplínák művelésének fokozott állami (financiális) támogatása nélkül, hanem arról is, hogy *kommunikációs versenyre* kényszerültünk az emberi kultúra egyetemes értékeit veszélyeztető globális pénzhatalmak által támogatott ideológiák képviselőivel. Azokkal, akik a politika legfőbb feladatát annak a pragmatikus hatalomszerkezeti mechanizmusnak a megteremtésében

²⁴ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*

²⁵ Vö. Makó-Ullrich 2003, 229.; Lásd még: Benedetti Gábor: *Dante szerepe az emberi méltóság filozófiai fogalmának kialakulásában*. Dante füzetek, 9. sz. (2013), 197.

és karbantartásában látják, amelyik igazodni képes a tudományos-technológiai 'forradalmak' által működtetett, a kultúrák iránt közömbös civilizáció fékezhetetlen dinamikájához.²⁶

Az a feladat tehát, amely a magyar kulturális politikára vár, egyúttal egyszeri és megismételhetetlen történelmi lehetőséget is kínál arra, hogy – a művészeti és a tudományos életet szervező szellemi műhelyeivel – ennek a 'szövetségi rendszert' építő küzdelmes vállalkozásnak az élvonalába emelkedjen. Magyarországot – geopolitikai adottságain túl kivételes oktatás- és tudománytörténeti öröksége is erre predesztinálja.

Tisztában vagyok azzal, hogy korunk és térségünk lappangó konfliktusait is mérlegre téve úgy tűnhet: túlzott optimizmussal ítélem meg egy nemzeti kultúrpolitika lehetőségeit. Ha hajlamos lennék is erre, az itt többször idézett T. S. Eliot megóvna az efféle szerepzavartól. Ezt írja: „Nem szabad elfelejteni, hogy még egy olyan jól szervezett társadalomban is, amelyet egyáltalán lehetségesnek tartunk a Földön, a világi és spirituális életünk összehangolásának mindig lesz határa, mert a világi és a spirituális nem lehet azonos. [...]”²⁷ Ki kell egészítenem Eliot figyelmeztetését, hiszen valamennyi művészeti ággal szemben támasztható követelményről van itt szó. Mert az esztétikai minőség sem mérhető semmi mással olyan pontosan, mint azzal, hogy egy konkrét műalkotás – kizárólag a személyes élményben mérhető hatásával – eljuttatta, elvezette-e a befogadót „világi és spirituális életünk összehangolásának határáig”.

Végezetül – az akadémiai székfoglalók gyakorlatában talán szokatlan módon – egy bejelentést szeretnék tenni. Kezdeményezem egy olyan – az MMA és az MTA képviselőiből szerveződő – munkacsoport megszervezését, amelyik részletesen kidolgozott javaslatot terjesztene elő a kulturális kormányzat számára az előadásomban felvázolt művészet- és oktatáspolitikai célok szervezeti és pénzügyi feltételeinek megteremtése érdekében.

(Az írás a Magyar Művészeti Akadémia székházában 2021. június 21-én elhangzott akadémiai székfoglaló szerkesztett változata.)

²⁶ Lásd Pethő Bertalan „civilizátum”-fogalmát (3. sz. jegyzet)!

²⁷ Eliot 2021, 70.

MISKOLCZY AMBRUS

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS DRACULA, AVAGY A SZADIZMUS ÉS AZ ÁLLAMREZON DIALEKTIKÁJA

2. rész

Ami Dracula megítélését – a mentegetést és vádaskodást – illeti, a historiográfia zűrzavar egyik kútfője Mátyás király udvari krónikásának, Antonio Bonfininek a műve. Már megrendelője halála után, 1491-ben írhatta az idevágó részt. Így az uralkodótól nem tudakolhatta meg, hogy mi történt. Maradtak a pletykák, és lett belőlük történelem: „Azt mondták, hogy a király a havaselvek ellen indul, hogy kiszabadítsa a törökök markából Drakulát, akinek a saját rokonságából adott asszonyt törvényes házastársul. Miután odament, nem tudom, mi okból, ugyanis erről senkinek sincs fogalma, Erdélyben elfogta Drakulát, és mindenki várakozása ellenére megerősített egy másik Drakulát [Szép Rádut], akit a török állított a tartomány élére. Amazt fogolyként Budára vitte, és tíz év tömlöccel büntette.” Mindez ellentmond annak a rekonstrukciónak, amely forrásokra és a kor racionalitásának figyelembe vételére épült. Bonfini kortársai már nem tudták, hogy pontosan mi is történt azelőtt 30 évvel, csak azt látták, hogy Mátyás 1476-ban Drakulát „visszahelyezte a korábbi méltóságába”. Az a bizonyos tízéves tömlőc részben visegrádi házi őrizet lehetett. Modrusi Miklós 1463-ban a királyi udvarban látta a „foglyot”, aki „nem volt magas, de testes és erős, arca vad és hátborzongató”. Mátyás király használta is. Amikor 1468 táján a szultán békét akart kötni, a király a követeknek először „a fogságában tartott Drakulát” mutatta meg nekik, és „ezek ráismertek arra az emberre, akitől annyi iszonyú kínt szenvedtek el, aki oly sokszor tönkreverte őket, ferde szemmel méregették, és ez még inkább a fegyverszünet létrehozására készítette őket. A király pedig félelmük állandósítása érdekében megtagadta a fegyvernyugvást” – Bonfini szerint. Ezzel szemben minden valószínűség szerint Mátyás király titokban megkötötte a fegyverszüneti egyezményt, mert mindkét fél számára ezt kívánta a pillanatnyi érdek. Drakula közben tétlenségre ítélve – az orosz Drakula-elbeszélés szerint – „egereket fogdosott össze, madarakat vásárolt a piacon és agyonkínózta őket”. Emberöléstől sem riadt vissza. „Amikor a király kiszabadította rabságából és egy időre Budával szemben, Pesten adott neki szállást, akkor történt a következő eset. Még mielőtt a király fogadta volna, Drakula házának udvarán elrejtőzött egy bizonyos gonosztevő. Üldözői berontottak az udvarba, ahol megkeresték és elfogták ezt

az embert. Ekkor Drakula, kijőve a házból, kivonta kardját, és levágta a gonosztevőt megragadva tartó őrről a fejét. Ezt látván, a többi üldöző elfutott, Drakula meg szabadon engedte a gonosztevőt. A megfutamítottak elmentek a bíróhoz, és mindent elmondtak neki. A bíró a városatyákkal együtt panaszt tett Drakula ellen a királynál. Mátyás küldönce útján megkérdezte Drakulát, hogy miért cselekedett ilyen gonoszul. Drakula így válaszolt: „Semmiféle rosszat nem tettem, az őrről önmagát pusztította el. Bárki, aki így be mer törni egy uralkodó udvarába, hasonló sorsra jut. Ha te magad jöttél volna el hozzám, s megtaláltam volna udvaromban a gonosztevőt, akkor kiszolgáltattam volna őt neked, hogy ne irgalmazd meg neki. Amikor a királynak átadták ezt az üzenetet, az csak nevetett, és csodálkozott Drakula véleményén.”

Ez az 1480-as években lejegyzett történet Mátyás és Dracula meghitt viszonyára utal. Az 1470-es években Mátyás néhai nagybátyja, Szilágyi Mihály hűgát, Jusztinát adta feleségül a havaselvi trónkövetelőhöz. Péccsett, a Mecsek alján szép házuk is volt, Drakwlyahaza, amelyet az özvegy az egyik familiárisának adott, akit később latorkodás bűne miatt halálra ítélték. Átok ült a házon, vagy egykori gazdája befolyása alatt adta bűnözésre a fejét? Nem tudjuk. A ház úrnőjéről sem tudunk sokat. Nem is akárcsak, amolyan oroszlánszelidítő asszony lehetett. Előző férje ugyanis kora egyik leggátlástalanabb főura, Szentmihályi Pongrácz volt, aztán Drakula halála után két erdélyi birtokos férjet használt el. Gyermekek viszont egyik nászából sem született. Az 1484-ben elkészült ószláv Dracula-életrajz (mely az egyik első orosz regényként is számon tartható) írás szerzője, Fedor Kuricyn Drakula első házasságából származó két fiával Budán találkozott, sőt még egy házasság előtti törvénytelen fiával is, aki aztán Gonosz Mihnea (Mihnea cel Rău) néven uralkodott 1508–1509-ben, és bojár ellenzékének lemészárlásában ugyancsak kitett magáért. Egy bizonyos Drakulya László Mezőbándon birtokot szerzett, ahol a Wass család már ősbirtokos volt. A geneológiai fantázia egy soha nem létező Wass Annát összeházasított a havaselvi vajda vélt unokájával, és a mai napig ott szerepel a román uralkodók családfáján. Dracula törvényes fiai elsüllyedtek a történelem homályában, Mihneát viszont apja méltó folytatójának tartják, bár alakját nem övezte olyan horrorirodalom, igaz – Szent Nifon célzatos életrajza szerint – csak akasztott, csonkított, a bojár feleségeket, lányokat pedig egymás szeme láttára teperte le. Oláh Miklós egyébként „nagy eszű és serény kezű férfiúként” jellemezte Mihneát, ami megkérdőjelezi a fentieket. Az is igaz, hogy Oláh Miklós apja jó viszonyban volt a havaselvi vajdával. Ugyanakkor a családi emlékek elválasztottak, mert Dracula maga csapta le fejszével Oláh Miklós nagybátyja fejét.

Dracula rémtetteinek a mennyisége és a minősége átlépte a kortársak ingerküszöbét, és kielégítette az emberi természetben meghúzódó gonoszságot – kinek-kinek a maga mértéke szerint. A kis vétséget is életellenes, de életszerű kegyetlenséggel torolta meg, a patológiában pedig ott rejtőzött valami racionális mozzanat, és netán szervi baj is, mint „a részleges impotencia”, amit karóba húzással, nők mellének levágásával, méhük felhasználásával kompenzált. Az ürügy ilyenkor a női lustaság volt. De valami perverz kíváncsiság is lehetett: „Ágyasa azt állította magáról, hogy teherbe esett. Akkor megvizsgáltatta egy másik nővel, aki nem tudta megérteni, hogy terhes. Akkor Dracula megragadta az ágyasát, melléig felvágta a hasát, és azt mondta: látni akarta, hol volt ő, és hol volt az ő gyümölcse.” A cigányok emberevéséről szóló hiedelmek visszhangja az, amikor három cigányvajdát megsüttetett, és népüket választás elé állította: vagy megeszik az utolsó falatig, vagy a török ellen mennek harcolni, és mikor ez utóbbit választották, marhabőrbe bújttatta őket, a török lovak pedig nem bírván a szagukat, elmenekültek, majd egy folyóba fulladtak lovasaikkal együtt. Aztán összegyűjtötte a koldusokat, megvendégelte és rájuk gyújtotta a házat, hogy mind bent éjjenek. Ennek is megvan a maga racionalitása, és pedig maga a vajda mondta ki: „országomban senki se legyen szegény, csak gazdag”. Lakomára hívta a bojárokat, és megkérdezte tőlük, hány vajdát tudnak felsorolni – ezek pontos választ nem tudtak adni, ki ötvenről, ki harmincről tudott. Ötszáz bojár karóba húzatott, mintegy válaszként az anarchiára és az állandó árulásra, aminek apja és bátyja is áldozatul esett.

Kegyetlen fekete humor árad ezekből a történetekből, és a későbbiekben az olvasói igényeknek megfelelően újakat kürtöltek világgá. Például arról, hogyan lépett fel a vajda a katolikusok ellen, amin utóbb a protestánsok nyilván mosolyogtak, a katolikusok pedig elkeseredtek. Íme, egy század végi német történet: „Két szerzetes jött az országába, akiket ő hívott magához. Ez megtörtént; akkor fogta az egyik szerzetest és megkérdezte, mi jót mondanak róla. A szerzetes nagyon megijedt, és így szólt: »Minden jót elmondanak, és azt is, hogy nagyon kegyes úr, amint én is mondom«. Ezt a szerzetest őrizetbe vették. És előhozták a másik szerzetest, akinek ugyanazt a kérdést tette fel. A másik szerzetes azt gondolta: »Miután meg kell halnom, megmondom neki az igazat« – és szólt: »Az úr a legnagyobb zsarnok, akit a világon találni lehet, és egyetlen embert sem láttam, aki jót mondott volna.« Akkor Dracula azt mondta: »Te igazat szóltál nekem, ezért téged élni hagylak«, és szabadon engedte. És elküldött az első szerzetesért, és azt parancsolta, ő is mondjon igazat. Az meg azt mondta, amit előbb. Akkor Dracula szólt: »Vigyétek és húzzátok karóba a hazugsága miatt«.”

Az említett orosz regényben más igényeknek megfelelő szerzetes-történetet olvashatunk. Addig nagyjából megegyezik az előzővel, hogy Magyarországról két kolduló barát érkezett, akiket külön-külön szólított maga elé Dracula, és a karóba húzottakra mutatva megkérdezte: „Vajon jól tettem-e ezt; mit gondolsz róluk, akik ott vannak karóba húzva?” A szerzetes, német kollégájától eltérően, tegezve válaszol: „Nem, uram, rosszul jártál el, könyörtelenül büntetsz, a goszpodárnak könyörületesen kell lennie, és ezek itt a karóban mártírok.” A másik szerzetes válasza: „Téged, uram, az Isten állított, hogy megbüntesd a gonosztevőket, és megjutalmazd azokat, akik jót cselekszenek. Ezek rosszat tettek, és amit kaptak, megérdemlik.” Erre Dracula az első szerzetest tudatlannak nevezte, és karóba húzatta, mondva: legyen mártír. A másodikat pedig mint bölcsen szólót megjutalmazta ötven arannyal, és kocsin küldte haza, nagy tisztességgel, így aztán míg a német olvasó némi erkölcsi elégtételt érezhetett amiatt, hogy érdemes igazat mondani, az oroszot a dolog óvatosságra inthette. Az orosz tanmese az uralkodói hatalom mindenhatóságát és kétségbevonhatatlanságát példázta. Hatalomideológiai fedezete van, egészen a 20. századig. (Miután Eisenstein elkészítette a filmjét *Rettegett Ivánról*, rettegett attól, hogy Sztálin mit szól hozzá. Draculához méltó észrevételt kapott a diktátortól: a cár nem elég kegyetlen, még lehet egy-két jó jelenettel bővíteni a filmet.)

Nem egy Dracula-történet már akár fantázia szüleménye lehetett. Pontosabban világirodalmi motívumokat is használó folklór-történetek, és a legkülönbözőbb párhuzamok mutathatók ki. Szent Péter legendájában is szerepel olyan asszony, akinek felvágták a hasát. Különösen Beheim jeleskedett a bibliai motívumok egyes mozzanatainak átfordításában. Például az ő költeményében Dracula a szerzeteseknek azt fejtegette, hogy Jézus Krisztus nem válthatta meg az emberiséget Júdás és Pilátus nélkül. Dracula csecsemőket gyilkol, mint Heródes, mert tart a bosszújuktól. A gnosztikus képzetekbe illik az, hogy a földi teremtett világot nyugodtan lehet pusztítani, mert az egy rossz isten műve. A jó Isten a szellemet, a lelket teremtette, így aztán ártatlan emberek legyilkolása lelki üdvösségüket szolgálja. Az igazmondó szerzetest pedig fejjel lefelé húzatta karóba, mint ahogy Szent Pétert is fejjel lefelé feszítették keresztre. Nem véletlen, hogy egy-egy nyugati oltárképen a keresztre feszített Jézus mellett Dracula arcát lehet felismerni.

A régi motívumok szülték a rémtetteket, vagy a rémtettekre épültek rá a motívumok? Íme, a folklorisztika régi dilemmája: motívumvándorlásnak vagyunk tanúi vagy pedig poligenezisnek, annak, hogy hasonló helyzetekben az emberi képzelet hasonló motívumokat állít elő?

Alighanem előbb a tettek, aztán a szavak születnek, a szavakat pedig az irodalmi közeg igényeinek megfelelően válogatják meg. A Dracula-történetek nagyrészt feltehetően Brassóból indultak útnak, mert ez a város megszenvedte a vajda hatalmi harcait és nyugalmat akart. Ez lehelte a város bosszúja. Örökre beírta a vajda nevét a világtörténetbe azzal, hogy elindította a lavinát. A legméltányosabb Bonfini volt, aki megszűrte a rémtörténeteket, és a kegyetlenkedés hasznát érzékeltette. Olyan Drakulát állított elének, akiről azt hallotta, hogy „hallatlanul kegyetlen és igazságos volt. Mondják, hogy a törökök követei üdvözlés közben nemzeti szokásuk szerint vonakodtak frígiai sapkájukat levenni, mire három szöggel rögzítette azt a fejükhöz, hogy a szokást megerősítse, és többé le se vehessék; számtalan törököt húzott nyársra, és a barátaival ezek között lakomázott jó étvággal”. A kegyetlenkedés kellett a közbiztonsághoz, hiszen így „ezen a barbár vidéken még az erdő közepén is bárki biztonságban lehetett a holmijával együtt”.

A „barbárság”, mármint a külső körülmények és az államrezon vagy az uralkodó torz lelki alkata lehetett a kegyetlenség forrása? A körülmények alakítják az embert vagy fordítva? E körül folyik a végtelen vita. És mindegyik érvelés bűvös körben mozog. Példa erre P. P. Panaitescu ítélete, amelyet 1943-ban vetett papírra, miután maga is ideológusa volt annak a fasiszta mozgalomnak, amely irgalmatlan terrorral akart véget vetni annak, amit akkor korrupciónak neveztek, hogy aztán e mozgalmat II. Károly király tizedelje meg, majd maradékával Antonescu diktátor próbáljon leszámolni. Panaitescu szerint „Karós Vlád szörnyű jelenség, még ama kemény időkben sem normális, és nemcsak áldozatainak szokatlanul nagy száma, hanem a büntettek rafináltsága miatt is.” Örömét lelte mások szenvedéseiben, mint Rettegett Iván. Harminc történet közül csak egy igazolja a történészek ama véleményét, miszerint az igazságtevés vezette volna rémtetteiben. Mégis, uralma alatt az „ország gazdag volt, csendes és jó rendben élt”. Az anarchiában tobzódo bojárssággal szemben indokolt volt az erőszak. Ez készítette „kettős játékra”, arra, hogy Mátyás háta mögött a szultánnak írjon, ami miatt árulónak tekintették, de – ő, aki egész sor templomot is épített – nem iktatható ki a keresztes harcosok sorából: „A régi viharos idők alakja volt: kegyetlen, ájtatos, vitéz”. Panaitescu érvelése jól példázza azt, hogy a történész is saját korának gyermeke, a kor politikai fordulataihoz igazodó vagy azokból fakadó indulatainktól nem tudunk elszakadni. Amikor valaki Draculában hőst vagy áldozatot keres, a lélek búvár ma is könnyen felfejtheti azokat az ideológiai szenvedélyeket, amelyek az éppen érvényes korszellemhez vagy uralkodó diskurzushoz igazodnak, vagy

netán az ellenében keresik a maguk formáját. A Dracula-történetekről és ama szultánhoz intézett levélről szóló összeesküvés-elméletek ezt jól példázzák, és még fogják.

Mondhatnánk, hogy vegyük elő azt a bizonyos józan paraszti eszűnket, amiről Descartes oly szépen megmondta, hogy „amit józan észnek (*bon sans*) vagy észnek (*raison*) nevezünk, természettől fogva egyenlő minden emberben; így véleményeink különbözősége nem onnan ered, hogy egyesek okosabbak másoknál, hanem csak abból fakad, hogy gondolatainkat különböző utakon vezetjük.” Vagy mások teszik ezt velünk...

El lehet játszani a gondolattal, hogy a moldvai Nagy Istvánt is Draculává lehetett volna alakítani és olyan mondanakört szőni az alakja köré, mint havaselvi unokatestvérével tették. Ma alighanem az eddigi Dracula-ítéleteken túllépő ítélet a legbölcsebb, eszerint „Vládra magára hárul a politikai »bűn« a róla szóló történetekért”. Hiszen Mátyás és Nagy István hasonlóképpen kegyetlenek voltak. „Csakhogy nem vesztették el a trónjukat.” Ez éppen jól hangzik, mint az, hogy első sorban Frigyes császárnak állt érdekében a Dracula-nyomtatványok terjesztése, Kelet felé pedig Moldván keresztül terjedtek. „A történetek – hangzik egy újabb vélemény – a magyar udvarból származtak, míg a befekettítés a császár híveinek a műve.” Brassóban csak a vajda kegyetlenségéről regéltek, viszont a bécsi írástudók már a sok ismert vándormotívummal is elhalmozták a vajdát. Ezt kívánta a politikai érdek, és így lehetett igazán sikert aratni a borzongásra vágyó olvasók körében. Mégis, még él a már jelzett dilemma a szavak és a tettek viszonyáról.

Minden kornak és írástudónak megvan a maga Draculája, és ennek firtatása szinte érdekesebb, mint maga a történeti Dracula. Csakhogy a kérdés valójában a mérték és az arány. A jó és a rossz mértéke és aránya, amely egzaktan mérhetetlen. Jakob Burckhardt az olasz reneszánsz klasszikusnak tekintett 1860-as monográfiájában azt fejtette, hogy akkor az öncélú hatalmaskodást és gonoszságot felváltotta valami viszszafoogság, a reneszánsz emberei igyekeztek csak annyi gatzettet elkövetni, amennyi céljaiknak megfelelt. Aztán elénk állítja Rimini urait, a Malatestákat, akiket Piusz pápa emberi szörnyetegeknek tartott. E család egyik tagja, Sigismondo Malatesta pedig egy személyben jól példázza az ellentétek egységét: rendkívül művelt volt, amolyan *uomo universale*, aki filológusokkal vette magát körül, közben még saját lányait és vejeit is megerőszakolta, nem is szólva egyéb eleje kerülő, két lábon járó emberi lények meghágásáról. Mégis megúsza azt, hogy úgy vonuljon be az emlékezetbe, mint Dracula. Alighanem azért, mert Malatesta

a reneszánsz luxussal belesimult a kor elitjeinek világába. Már Janus Pannonius relativizálta azt, hogy kortársai ezt az itáliai „zsarnokot” a régi császárokhoz hasonlították: „Így fújnak fel a költők hangyácskát elefánttá”. Tehát Draculával is némileg ez történt? Ebbe belejátszhat a humanista hagyomány is. Már a humanisták is azt, amit szörnyűnek tartottak, igyekeztek keletre, a barbár vidékekre kihelyezni. Ennek azért volt némi alapja. Oláh Miklós apja is azért menekült Erdélybe, hogy testvérétől eltérően ne legyen Dracula hatalmi harcainak áldozata, és jól tette, mert szülőföldjén az ő fia, Oláh Miklós nem lehetett volna – esztergomi érsekként is – kora ismert humanistája.

Keleten nem lehetett „nyugati” módszerekkel uralkodni. 1462-ben a szultán némi csodálattal és elismeréssel vette szemügyre a karóba húzottak erdejét, Mátyás a mértéket és az emberkínzás módját kifogásolta, és már 40 ezer olyan áldozatról tudott, akik karón végeztek. Ezt a számot a sok szóbeszéd még megsokszorozta. Veronai Gábor egri püspök 1476-ban tudatta a pápával, hogy mit hallott „a kegyetlenkedéseiről az egész világon oly nagyon ismert Dragule”-ről: „korábbi uralma alatt százezer embert karóba húzással és másokat szörnyű kínzásokkal megölt”, hogy aztán fogságában egerekkel tegye azt, amit korábban az emberekkel. De ilyen méretekből?

Az érthető, hogy a kortársak az áldozatok és a hadseregek létszámát túlbecsülték. A nagyítás a lelki megrázkódtatás és a szenzáció erejét is kifejezi. De amikor ezekkel a számokkal történészek is dobálóznak, akkor már a historiográfiai aritmetikai naivitás szindrómájával állunk szemben. Például akad, aki hitelt ad ennek a százezres számnak, és úgy véli, hogy Dracula országa lakosságának egyötödét kiirtotta, és – a német Dracula-történetek alapján – valószínűnek tartja, hogy a Nagyszeben melletti omlási uradalomban valószínűleg 30 ezer embert legyilkolt. Ez túl sok: az omlási uradalomnál többszörösen nagyobb kiterjedésű Fogaras-vidékének is csak 10 ezer lakosa lehetett. Dracula pedig azért rontott rá Omlásra, mert az egyik trónkövetelőt akarta levadászni, és talán, mert egyben szerette volna a havaselvi vajdák régi hűbértartóit visszaszerezni. A megbízhatóbb és valószínűbb számszerűségeik alapján azért nem egy esetben hozzávetőlegesen becsülhető az áldozatok valószínű száma.

A magát Dan vajdának nevező trónkövetelő 1459-ben arról írt, hogy Dracula 41 kereskedőt karóba húzott, miután vagyonukat elkobozta, és emellett 300 brassói és barcasági tanoncot végeztetett ki. Ebendorfer krónikájában 600 kereskedő (akár a német kéziratokban és kiadványokban) és 4 ezer tanonc esett áldozatul a kegyetlen uralkodói szeszélynek.

Ha a korábbi számokat figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy a szorzószámok kettőtől ötig terjednek. A hadseregek létszámának becslésében is hasonlóképpen változnak a nagyságrendek. Két görög történetíró és egy török szerint 150 ezer/ 250 ezer/ 300 ezer embert tett ki az oszmán had létszáma. Mátyás király is 150 ezerre tette a támadó oszmán sereg és 24 ezerre Dracula harcosainak létszámát. Ha valószínű adatokat szeretnénk látni, a lakosságlétszámokra tekintő becslés a célravezető. Az oszmán fennhatóság alatt álló 10 milliós népességből az adott esetben – a földrajzi és élelmezési viszonyokat figyelembe véve – mintegy 35 ezerre becsülhető az oszmán sereg. Havaselve 300-500 ezres lakosságából pedig 7-8 ezret lehetett csatasorba állítani. Ennek láttán jogos az ítélet: Drakula „tiszteletre méltó módon harcolt, és semmi több.” De többet sem lehet számon kérni az adott körülmények között. Jellemző, hogy az 1500-as évek elején az egyik raguzai utazó beszámolójában csak Dracula balkáni hadjáratára emlékezett és arra, hogy visszavonulása során is olyan súlyos csapásokat mért a szultánra, hogy ez vesztesként távozott az országból. Kétségtelen, hogy a raguzai utazó – mivel írását ki is adta – ezekkel a példákkal akart mozgósítani. A havaselvi történeti emlékezetből kiesett a vajda oszmánellenes harca. A 17. századi nagy történeti krónika ugyanis csak a snagovi kolostor alapítását említi, és csak azt, hogy miként bosszulta meg fivérének halálát Târgoviște lakosságán. A húsvét alkalmával összefogott, akit tudott, és velük építtette fel a magas sziklaszirten álló Poienari várát. Annál bővebben ecseteli azt, hogy Dracula fia, Gonosz Mihnea milyen szadista módon kínoztá halálra a bojárokat. Ennek, és mindannak fényében, ami utána következett, feledésbe merültek az apa kegyetlenkedései.

Ha a zsarnokok pályáját vizsgáljuk, mindig előjönnek az úgynevezett magyarázó tényezők, az olyan lelki sérülések, mint például a nehéz gyermekkor, vagy netán egy-egy atyai pofon. De ilyesmitől még senki sem lett Drakula. Igaz, ehhez uralkodónak kellett lenni. De milyen helyzetben? Közhelyként hangzik, ha azt mondjuk, hogy Dracula patológikus körülmények között nőtt fel és uralkodott, és közben patológikus figura lett. Közhelyként, de finomabban hangzik, ha azt mondjuk, hogy ellentmondásos helyzetben ő maga is az ellentmondásos helyzet hordozója volt. Márpedig tény, hogy Havaselve kulturálisan a keresztény világ határvidéke volt, gazdaságilag a balkáni oszmán és a közép-európai gazdasági világhoz kötődött. Sorsdöntő fejleménynek bizonyult az, ahogy Havaselve fokozatosan betagozódott az oszmán gazdasági világba. II. Vlădiszláv kilépett a magyar királysággal addig fennálló „pénzügyi unióból”, és a havaselvi pénzt a török pénz árfolyamához

Sidló Ferenc Hátrafelé nyilazó lovas magyar vitézek című bronzszobra a Magyar Királyi Országos Levéltár új épületének díszítésére készült (Forrás: Új Idők, 1924)

igazította. Tehette ezt presztízsből, hogy országa függetlenségét juttassa kifejezésre, de tehette azért is, hogy megkönnyítse déli kereskedelmi forgalmát. Vlád pedig Bukarestbe tette székhelyét, itt magának palotát építtetett, amelyet Mátyás királyhoz írott levelében Újvárnak (Uywar) nevezett, viszont a giurgiui oszmán csapatok két nap alatt elérhették. Alighanem a gazdasági szempont legyőzte a politikait, mert Bukarest az Isztambul központú oszmán világgal folytatott kereskedelem központja, mondhatnánk annak terméke lett. A két korábbi vajdai székhely – Câmpulung, Târgoviște – a keleti-nyugati távolsági kereskedelem útvonalában feküdt. Ennek az átmenő forgalomnak az útjai immár egyre inkább az erdélyi és havaselvi regionális munkamegosztásnak a szolgálatába álltak. Havaselve Keletre és Nyugatra irányuló exportja nyerstermékekből (állat, gyapjú, bőr, faggyú, viasz) állt, Keletről fűszereket és luxustermékeket továbbított, Nyugatról jó minőségű posztófajtákat, Erdélyből pedig kézműves ipari termékeket importált. Egyiket sem nélkülözhetette. Az oszmán világba való betagozásnak ára volt, az évi portai adó. Az Erdéllyel való kereskedelem pedig – elsősorban Brassó árumegállító joga miatt – azt is jelentette, hogy a kereskedői haszon a magyar királyságba megy. Két tűz között lehetett melegedni

és megégni. Be lehetett érni azzal, ami a kereskedelmi haszonból jutott a havaselvi fejedelmi kincstárnak, és élni lehetett az oszmán védettség árnyékában, okos hintapolitikával túlélni. Vlád a kettős függés ellen inkább fellázadt. A magyar királyság ellen az oszmán hatalommal tartott, majd fordítva. Mátyás királlyal szövetekezett, akinek érdekeit többször is megsértette, erdélyi portyáival és az erdélyi kereskedők szorongatásával Mátyás adózóinak okozott kárt, pénzveréssel pedig ugyancsak a királyság érdekeit sértette. A belső békét nem tudta külső háborúval biztosítani. Hiszen otthon a politikai-társadalmi tét az volt, hogy ki ellenőrzi a falvak világát: a vajda vagy a bojárok. Más szóval: melyik fél szerzi meg a többletterméket, a vajdai hatalom vagy a bojárság? Amikor a bojárok az oszmánokhoz és azok kegyencéhez álltak, lépésük akár lázadásnak is tekinthető.

Dracula autokráciáját „türk–mongol típusú” autokráciaként is lehet jellemezni. Valójában a közösségi-termelési politikai gazdaság világát képviselte, miközben az oszmán gazdasági világ vonzásában a vajdára már egyre inkább az adóbehajtó főtiszt feladata várt, akinek hatalmát a falvak világát maguk alá rendelő bojárok fokozatosan korlátozták. Amikor a maga kemény módszereivel meg akarta torolni a pártoskodó bojárokon a gyakori uralkodóváltozást, valójában csak gyorsította ezt a kedvezőtlen folyamatot. Így aztán kora aszimmetrikus konfliktusainak áldozata lett, alattvalói pedig az ő áldozatai – ameddig meg nem szabadultak tőle, hogy aztán alakját pletykáikba foglalják, a nemzetközi pletykászat egyelőre öröknek tűnő érdekes hőse lett.

Vajon mit szólt a róla szóló történetekhez? Ha tudnánk, akkor viszont mi lenne a draculogia unaloműző, bár olykor unalmas tudományával, amely többnyire annak találgatására épül, amit nem tudunk és talán nem is tudhatunk? Halála is némileg rejtélyes. Dracula vajda a magyar király hűbéreseként és egyben a királyság egyik első zászlósuraként 1476-ban Báthori István erdélyi vajdával elfoglalta Bukarestet, és trónra ült. De aztán az egyik csatában életét vesztette. És csak találgathatjuk, hogy az ellenség vagy a „barát” végzett vele. Valójában a végzet – ha egyetlen szóban akarjuk elmondani. Kora világában nem ért el semmit, viszont alakja szimbolikussá vált: a román függetlenséget célzó kemény akaratot jelképezi, és nemcsak ezt. Ha felgyúlik az indulat a korrump uralkodó kasztok ellen, az ő alakját idézik meg, és a karót.

ÖSSZEESKÜVŐSDI EGYETÉRTÉS NÉLKÜL

A Martinovics-kérdés

2. rész

A Martinovics-legenda elsődleges forrása Berzeviczy Gergely, aki azt bizonyos mendemondák alapján – közvetlenül a kivégzések után – megalapozta, noha az udvari közlemény nagyvonalú vádpontjainál¹ alig tudhatott többet. Figyelembe véve, hogy a per írott anyagát kevesen látták és Berzeviczy nem tartozott közéjük, a *Der Majestaetprocess in Ungarn* című műve bátor vállalkozás.² Kiindulópontja – megszegve az udvar titkosítási szándékát – az az állítás, hogy a kormány ismét szigorított elnyomó politikáján, ennek mondvacsinált áldozatai az elítéltek. Fő célja a „művelt Európa” fölvilágosítása a Magyarországon történekről. Mivel a két kátének jelentős szakirodalma van, itt elég lehet annyit megállapítanom, hogy egyértelműen kimerítik felségsértés és az alkotmányos rend fölforgatási szándékának vádját. Lehet, hogy a kátékat – vagy azok egyikét – Berzeviczy ismerte, erről azonban gondosan hallgat, de nem tartja teljesen ártatlannak a perbe fogottakat. Mivel írásos anyagokhoz nem férhetett hozzá, a könyv írója a vádlottak célját a gazdag klérus visszaszorításában, a mágnások befolyásának csökkentésében, a parasztok terheinek mérséklésében, a polgárok jogainak biztosításában, az országgyűlési viták nyilvánosságának elérésében, továbbá a törvényességhez ragaszkodásban jelölte meg. (Alighanem helyesen.) Mindezek két-három évvel korábban nyilvánosan megfogalmazott – II. Lipóttól sem idegen – követelések voltak.³ Berzeviczy azt hangsúlyozta, hogy a francia forradalom eredetileg nem a király, hanem a hierarchia, a trón mögött álló papok és mágnások ellen irányult.⁴ Kiemelte,⁵ hogy az Észre és Szabadságra hivatkozó forradalom – különböző körülmények és csoportok által kiváltott „fejlemények” miatt – a terror időszakában elfogadhatatlan fordulatot vett.⁶ A francia

¹ Berzeviczy Gergely: *Der Majestaetprocess in Ungarn*, 1795. Hely nélkül, egyetlen ismert példánya: Wien, Nationalbibliothek.

² „Was ich Ihnen schreibe, schreibe ich mit Gefahr meines Lebens, und noch ohne zu wissen, wie ich ihre Haende bringen soll. Gelingt es mir indress, können Sie es ihre gellesene Journale aufnehmen, und die Aufmerksamkeit von Europa auf unsern Winkel lenken, so bin ich belohnt.” Berzeviczy 1795, 326.

³ I. Ferenc a francia háború gondjai között aligha gondolhatott reformokra.

⁴ És persze az „osztrák nő”, Maria Antoinette királynő (jórészt képzelt) bűnei ellen.

⁵ Föltehető, hogy ebben – is – nagyon sokan egyetértettek Berzeviczyval. Ugyanakkor későbbi önéletrajzában arról írt, hogy fiatal korában „lelkesen és esztelenül” védelmezte a „francia forradalom elveit, melyek minden társas összejövétel témáját képezték.” Ez az ellenmondás is jellegzetes.

⁶ Berzeviczy 1795, 349.

forradalom „elfajulása” őt is izgatta, szerette „volna, ha Lajost nem végzik ki, hanem – Thomas Paine javaslata szerint – Amerikába száműzik”, de úgy ítélte meg, a „jakobinusokban” mégsem vérgőzös gyilkosokat kell látnunk, inkább a szabadság barátait, akiknél sokkal veszélyesebbek a Habsburg Birodalomban hatalomra törő jezsuiták.⁷ Különben, írja, a per idején már megszűntek Franciaországban a vérengzések, a Directorium hozzákezdett a nyugalom helyreállításához.⁸ Bécsben a katolikus „reakció” készíthette arra az uralkodót, hogy egész birodalmában megkísérelje elfojtani a „haladó törekvéseket”.⁹ A hatalom oly módon élt vissza a törvényes igazságszolgáltatással – írta –, ahogy arra az önkényuralmáról hírhedt Orosz- és Törökországban sincs példa. Berzeviczy, aki 1790-ben kéziratban maradt röpiratában II. József rendszerének összeomlásában a zsarnokság végét látta, s a Habsburg-ház trónfosztásának szükségességére utalt,¹⁰ most az alkotmányos rend hívének vallva magát azt hangsúlyozta, az udvar a perrel súlyos jogsértéseket követett el. Elvakultságában tévesen gondolja, hogy a könyvek és színházak ellenőrzése, a művelődés korlátozása, az újságok és „journalok” szigorú cenzúrázása, a kávéházi élet, az olvasókörök betiltása, a protestánsok gyanúba fogása által, illetve „szentévek és körmenetek” szervezésével megerősítheti a „királyságot”. Az „udvar” – írta – miután megtagadta II. József és II. Lipót politikai örökségét, Martinovics ürügyén a tudás és a műveltség – valamint a protestánsok – ellen lépett föl. Elméleteket, tudományos tételeket és „nem tetsző” gondolatokat minősített felségsértésnek.¹¹ Bezzeg Angliában, érvelt, a hasonló ügyeket nem titkosan, hanem nyilvánosan és szabadon

⁷ Miután Portugáliában – erőszakos módszerei miatt a jakobinusoknak példaképpül szolgáló – Pombal márkí (Jose de Carvalho e Mello) soha nem igazolt gyilkossági váddal 1759-ben kiutasította a jezsuitákat (egyik vezetőjüket megfojtatta és holttestét elégettette), Európa katolikus államaiban megkezdődött a rend hatalmának megtörése, majd tevékenységüket a pápa is betiltotta. A felvilágosodás hívei bennük látták és láttatták a „haladást” ellenző „fekete” erők legveszélyesebb képviselőit. Vö. Ulrich Im Hof: *A felvilágosodás Európája*, Atlantisz Könyvkiadó, é. n. (1995), Budapest, 229–229. és több helyen.

⁸ A francia forradalom szellemisége közel sem gyakorolt a magyar közvéleményre olyan egyértelmű és azonnali hatást, ahogy azt az elmúlt évtizedek történelemszemlélete föltételezi. A magyar sajtó meglepően színes képet adott a forradalmi eseményekről. Még az emberi jogokról is szó eshetett, sőt részletesen közölték az alkotmány első szövegét, tudósítottak számos reformértékű változtatásról, beleértve a nagyszabású iskolareformot. Részletesen bemutatták a terror szörnyűségeit, a vérengzéseket és a kiszámíthatatlanságot. Az évtizedekig súlykolt föltételezéssel ellentétben, Magyarországon nem volt forradalmi hangulat, sőt a rossz termésű évek ellenére átlagosnál nagyobb elégedetlenség sem. Inkább régebben terítéken lévő változtatások megvalósulására vonatkozó – kevesek által megfogalmazott – várakozásokról beszélhettünk.

⁹ A protestánsok úgy látták, az új ellenreformáció hirdetői veszélyeztetik II. József érvényben maradt tolerancia-rendeletét is. Azt Berzeviczy (akárcsak Hajnóczy) teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy a birodalom egy a nárnál sokkal nagyobb méretű és a tervezettnél sokkal hosszabb háborúba sodródott, ami megváltoztatta az udvar korábbi lehetőségeit.

¹⁰ A röpirat szövegét közli: Benda 1957, MJL, I. k. 92–105.

¹¹ A per szervezőinek gondot okozott, hogy a felségsértés bűne Werbőczy törvényeiből nem vezethető le. A jogi kiinduláspont érdekében Szent István törvényeiig kellett visszanyúlni.

vezetett perben tárgyaltak.¹² A magyar per vádlottaiban hibázó áldozatokat látott, I. Ferenc politikáját viszont súlyos veszélynek minősítette a magyar önállósági törekvésekre és a protestánsok jogaira vonatkozóan.

A Martinovics-legenda nemzeti sérelmek hangoztatásával terjedt tovább. E műfaj – és az ellenségkép – jellegzetessége, hogy a Vezér gyakori megidézése mögött háttérbe szorulnak a többi kivégzettek, s még inkább a börtönnel tönkretett életűek. Az 1820-as évek végétől Magyarországon is fölerősödött a forradalom mítosza, létrejött a Martinovics-történet sajátos szabadságharcos változata.¹³ Ez új lendületet – főleg pedig más hangsúlyt – akkor kapott, amikor 1910-ben Jászi Oszkár Martinovicsról nevezte el új szabadkőműves páholyát. Ettől kezdve Martinovics „története” a baloldal emlékezetpolitikájának sarkalatos tétele lett.

Berzeviczy után egy jó évtizeddel Szirmay Antal nyúlt a még mindig tiltott témához.¹⁴ Teljesen valószínűtlen, hogy Martinovicsék felségáru-lási perének a földolgozásához¹⁵ – 1808 körül – bécsi jutalom reményében¹⁶ kezdett hozzá. Tény: munkája kéziratban maradt, csak 1889-ben jelent meg Aigner Lajos gondos szerkesztésében – Kazinczy ellenvéleményével kiegészítve.¹⁷ Amikor a Martinovics-kultusz szolgálatában 1918-ban ismét kiadták,¹⁸ már Kazinczy kritikája állt elől, a szerző álláspontját ennek rendelték alá.

Szirmay, a tudós jogász ugyan jól ismerte a Kúria tagjait, de a titkolódzás falát ő sem törhette át. A per anyagát ő sem ismerhette. A légből kapott pletykák (egy részének) összegyűjtése mellett szemtanúk leveléből is idézett, hogy azt, ami a nyilvánosság tudomására jutott, megfelelően foglalhassa össze. A per okairól részben a rövid udvari közleményekből tudhatott, részben a szereplők előéletéből következtetett rá. A munka – ahogy a fentiekből sejthető – elsősorban Kazinczy dühös fölháborodása miatt került a figyelem előterébe. Hazugsággal, történelemhamisítással vádolta Szirmayt, ami – néhány nem jelentős adat kivételével¹⁹ – alap-

¹² Berzeviczy 1795, 351.

¹³ Lásd: Petőfi Sándor: *Vérmező* (1848)

¹⁴ A per magyarországi iratait ekkor már Bécsbe vitték, s szigorúan elzárták.

¹⁵ Szirmay Antal: *A magyar jakobinusok története*. Kéziratban maradt. – Bécsnek semmilyen megvilágításban nem állt érdekében a perről beszélni. Az állítás Kazinczy föltételezése. Szirmay később udvari beavatkozásra meg sem pályázhatta vármegyéje alispáni tisztségét. Ő sem volt a napi politika kedvence.

¹⁶ A kiszabadult Kazinczy levelezése tanúsítja, hogy – amire fogsága előtt nem vagy alig gondolt –, most mindenütt följelentőket, titkosügynököket látott, sok emberről feltételezte, hogy jelent róla, ami nem mindig lehetett alaptalan.

¹⁷ Szirmay művét kiadta: Aigner Lajos, Budapest, 1889. – Aigner a magyar szabadkőművesség történetében a mozgalom betiltásának egyik okát éppen a Martinovics által előidézett perben látja.

¹⁸ Szirmay művét 1918-ban Dr. Braun Soma adta ki, fölcserélve a bírálat és a mű sorrendjét.

¹⁹ Kazinczy éppen csak átfutotta a szöveget, amikor azt 1810. március 22-én indulatosan elmarasztal-

talán, mindössze különböző nézőpontok érvényesüléséről van szó. Jól látszik ez a személyek jellemzésénél. Kazinczy többnyire rokonszenvei, illetve eltérő élményei alapján vitatja Szirmay nézetét. Inkább kiegészíti azokat azzal, amit csak ő láthatott, de csak elvétve cáfolja. Jellemző módon Sigrayról azért nem nyilatkozik, mert – úgymond – nem ismerte őt. Martinovics, Laczkovics és Szentmarjay esetében talán az ő elhatárolódása határozottabb Szirmay elmarasztalásainál. Egyetértenek Hajnóczy személyének kiemelésében. Kazinczy barátja „láng lelkét” hangsúlyozza és általa ismert (a *Pályám emlékezetében* jobban megfogalmazott) életrajzi elemeket ismertet. Szirmay inkább szellemi kiválóságát emeli ki.²⁰ Az „összeesküvésdiben” betöltött esetleges szerepére csak általánosságban, Hajnóczy korábban nyomtatásban megjelent eszméire hivatkozva utalnak. Őz Pált Kazinczy nagy szeretettel védelmezi, noha Szirmay csak annyit állít, hogy a bíróságon tanúsított kihívó magatartásáért fizetett életével. Még elemezhetnénk további harminc-negyven véleményt, amelyekben ennél nagyobb nézeteltérés nem nagyon található. Annyi viszont igaz, néhány esetben Kazinczy jobban – és más nézőpontból – ismer bizonyos részleteket. Főként pedig megvédi a szabadkőműves mozgalmat Szirmay elmarasztalásával szemben.²¹ A jogász megközelítésével ellentétben Kazinczy legsúlyosabb érve, hogy az egyetlen lehetséges tárgyi bizonyíték – az, amit Szirmay „a’ Cathecismusnak ki-nyomtatása felől ír –, az mind haszontalan csevegés; *soha nyomtatott Cathecismust senki nem látott*”.²²

Ki kell emelnem, Szirmayt az a meggyőződés vezette, hogy a bíróság helyesen ítélte, azaz a vádlottak jakobinus összeesküvők, ezért bűnösök voltak. Ennek mond ellent nagy indulattal Kazinczy, aki – egészen a *Fogságom naplója* késői változatáig – következetesen ragaszkodott a maga, s a vádlottak nagy többségének teljes ártatlanságához. Azt ugyan nem írja le, hogy sem jakobinusok, sem összeesküvők nem voltak, de ha

ta Rummy Károly Györgynek írott levelében. Szirmay szerint például a fővádlottak istentelenek voltak, amit Kazinczy emberi értékeik hangsúlyozásával tagad.

²⁰ „Szelleme kiváló volt, műveltsége és tudománya megállapodott” – írta Szirmay.

²¹ Elmarasztalja a vádlottak „istentelenségét” is, amit Kazinczy nem cáfol, az érintettek erkölcsi kiválóságát emeli ki.

²² Azaz a per egyedüli tárgyi bizonyítéka néhány kéziratos irat volt. – Jellegzetes vitakérdésük az is, hogy Szirmay istentelenségről beszél, Kazinczy emberi értékeiket állítja ezzel szembe. – Szirmay Vadász Györgyre, Sándor Lipót egyik írójára hivatkozva mesélte el, miszerint Bécsben a bordélyból részegen hazatérő Martinovics zsebében felejtette a titkos iratokat, köztük a Convent levelét. Amikor szolgálja kiporolta a ruháját, kiesett ez a levél is. Ennek alapján fogta el a „bécsi rendőrség.” Kazinczy cáfolata szerint „az összeesküvést bécsi szövetséges társ árulta el,” s azt is hallotta, hogy a rendőrség azért foganatosította az eljárást, mert „a párizsi Conventnek elárultatták az udvar titkai.” Szirmay több bécsi „jakobinus” halálra ítéletéről tudott, vele szemben Kazinczy leszögezte: „egynél többet nem akasztottak fel. Ennek neve Hebenstreit Ferenc, a többit kihallgatták, pellengére és hús, negyven, száz esztendei fogságra kárhoztatták.”

semmi törvényteleniséget nem követtek el, nem lehetnek bűnösök. Akkor sem, ha elismeri Hajnóczy és néhány más szereplő ellenzéki megnyilatkozásait, többek súlyos emberi hibáit és heves (megfontolatlan) kijelentéseit. A „jakobinusság” értelmezésével pedig nem foglalkozik. Csak a legenda hatáskörében lehet szavait másként érteni.²³

Amikor majdnem egy évszázaddal a kivégzések után Fraknói,²⁴ majd az udvar titkos iratainak megismerése után újra ő, s végül Mályusz²⁵ megtalálta a történet háttérét megvilágító forrásokat, a kérdőjelek ugyan megszáporodtak, de ezekre kevesen figyeltek.²⁶ A per iratait – három kötetben²⁷ – Benda Kálmán rendezte példás alaposággal sajtó alá, a Rákosi-diktatúra mélypontján. A tudós a történettudományban a „tűrték” hírhedt kategóriájába tartozott, a legenda viszont rég a hivatalos ideológia részévé merevedett, a kiadás attól nem térhetett el. Amikor a kommunista hatalom keze már nem érhetett el, Benda is megfogalmazta a maga alapvető kétségét: eszerint az „oly sok kiváló ember” nem Martinovics, hanem Hajnóczy miatt sodródott bele egy súlyos következményekkel járó – igen laza – kapcsolati háló gyanúsítottjai közé. A szó francia és történeti értelmében egyikük sem volt jakobinus – hangsúlyozza Benda. Korábban megfogalmazott reformok lehetőségén gondolkodtak – olyan körülmények között, amelyek nélkülözték a forradalom indítékait, főleg pedig megvalósítási lehetőségeit.²⁸

Benda úgy ítélte meg, ha volt, akinek tekintélye a megvádoltakat közös gondolkodásra összehozhatta volna, az csak Hajnóczy József lehetett. Magas beosztású királyi tisztviselő, udvari tanácsos és tudós hírvé szerzője megjelent műveknek. A hatalom szemében ő jelenthetett érdemi veszélyt, amit csak erősített, hogy a vallomások ezt lényegében igazolták.

Ma már igen kevés esélye van földeríteni, mi lehetett az udvar szándéka a túlméretezett perrel és az elképesztő ítéletekkel. Ebben bizony az a jogsértés valósult meg, amit már Berzeviczy észrevett. A bebörtönzöttek szabadon engedése a következő század első éveiben arra utal, hogy

²³ Dühét az válthatta ki, hogy a külső szemlélő nem értheti az ő ártatlanul végigszenvedett sérelmeit, amelynek történetét – íróként – sajátjának tekintette.

²⁴ Fraknói Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*, 1881, Budapest; Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*, 1921, Budapest. – Fraknói találta meg Martinovics ügynöki tevékenységének dokumentumait, s elsőnek ő vonta kétségbe több önéletrajzi állítása hitelességét.

²⁵ Sándor Lipót *főherceg nádor iratai*. (Kiadja, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta: Mályusz Elemér.) Magyar Történelmi Társulat, 1926, Budapest

²⁶ Fraknói vádjait maga Kossuth, a forradalom vezére minősítette lehetetlenségnek. Hatásosan. – A kiváló történész Marczali Henrik ismerte ugyan Fraknói véleményét, de nem mindenben fogadta el.

²⁷ *A magyar jakobinusok iratai* I. (1957), II. (1952), III. (1953). (Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán.) A kiadások megjelenési évei jelzik, hogy a legkényesebb I. kötet gondokat okozott az ideológiai ellenőröknek.

²⁸ Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában*, Mundus, 2004, Budapest

már a szervezők is túlzottnak tartották azt, ami történt. (Ettől persze a kivégzettek nem kapták vissza az életüket, a bebörtönzöttek tovább viselték a megbélyegzettséget.) A fogságból szabadulás nem hozta magával a gyanú alóli fölmentést, s ebben nem csupán az udvar bizonyult könyörtelennek, de hosszabb ideig a közvélemény sem fogadta el az áldozatok teljes ártatlanságának tényét, ami hasznos „tápláléka” volt a legendának. Martinovics története tele van rejtélyes ellentmondásokkal. Ezek vitatása vagy elismerése nem tartozik ide.

Hajnóczyék letartóztatása után a többiekénél részletesebben ismerjük Kazinczy letartóztatását. Miskolczy professzor elismerő véleménye semmit se csorbul, ha hozzátesszük, világnézetének semmi köze Martinovics kátéihoz. A vád az ő esetében is mindössze annyit állít: megkapta a „titkos kátét s ez által csatlakozott azokhoz, akik a közjólétet, az alkotmányt és a törvényeket akarták megdönteni.”²⁹ A *Fogságom naplója* szerint – miután Szulyovszky Menyhért rávallott – kihallgatásán elismerte, hogy a zempléni közgyűlés alkalmából átvette tőle a reformátorok kátéját, és lázító tartalmát nem jelentette a hatóságoknak. Szentmarjay Ferenc 1794 júniusában Orczy László titkáráként, annak utasítására indult Nagyváradra, ahol a szokásos, többnapos fényes ünnepséggel és sok előkelő vendéggel járó főispáni beiktatásra került sor. Útközben megállt édesapjánál,³⁰ s ott találkozott régi barátjával, Tantsits Ignáccal.³¹ Miután őt beavatta a káté – vagy a káték? – titkos céljaiba, közösen keresték föl Rákócson a tekintélyes (kétszer országgyűlési követé választott) Szulyovszky Menyhértet,³² aki többnapos unszolás után végül lemasolta a kátét s megígérte, hogy Zemplén vármegye néhány nap múlva sorra kerülő közgyűlésén átadja azt (azokat?) Kazinczynak. Vallomása szerint a „forradalmi törekvésekkel egyáltalában nem értett egyet, s továbbra is ellensége maradt minden erőszakos reformnak, vagy felforgatásnak. Néhány nap múlva el is égette a kátét.”³³ Szentmarjay őt is, mint később Kazinczyt, Hajnóczy részvételének hangoztatásával győzte meg. A helytartótanácsi tisztviselőről úgy tudták, a *tervezett* – majd létesülő – társaságban vezető szerepet vállalt.³⁴

²⁹ Benda 1952, MJI II., 784. – A vele egyidejűleg letartóztatott Tantsits Ignác esetében a vádat képviselő Németh János ehhez a következő magyarázatot fűzte: „A gallicizmus vagy másként jakobinizmus nem tart hitet és nem ismer törvényt, tagjait nem az ész, hanem csak az ösztön kormányozza, ezért akarnak mindent fölforgatni és tönkretenni.” (Benda 1952, MJI II., 702.) – Jegyezzük meg: a „gallicizmust” (a francia szellem tiszteletét) nem lehet közös nevezőre hozni a „jakobinizmussal”, akármit értünk ezen.

³⁰ A Barkóczy grófok jószágigazgatójánál.

³¹ Kazinczy először letartóztatásuk után találkozott vele.

³² Szulyovszky Menyhért (1752–1831?), földbirtokos, országgyűlési követ.

³³ Benda 1952, MJI II., 665. – Benda összefoglalását idézem.

³⁴ Hajnóczy József, akit Martinovics – Szentmarjay Ferencel, Laczkovics Jánossal és Zsigray Jakabbal

Pásztor János *Léthe vize* című alkotása 1918-ban, újklasszicista stílusban készült
(Fotó: Ludmann Mihály)

Kazinczy a vizsgálóbizottság előtti védekezésében azt mondta: a káté olvasásánál a haja szála is égnek állt, de „Szentmarjay minden balkövetkezmények elhárítását ígerte, Hajnóczy pedig oly feddhetetlen jellemű férfiként” állt előtte, akiről semmiféle vétkes szándékot sem tudott föltételezni.³⁵ Igaz, ezt kihallgatóinak mondta, mégis föltételezhető, tényleg elborzadt (a neki hangsúlyozottan ellenszenves) Martinovics zavaros szólamokból álló fogalmazványától.³⁶ Szentmarjayval ezután Nagykárolyban ismerkedett meg, de Hajnóczyval is csak kétszer – 1791-ben Bécsben és 1792-ben Budán – találkozott, mégis hitte, hogy a „jóemberek”, „jó szándékú” összefogásából *valami jó* biztosan remélhető, s úgy gondolhatta, ennek elősegítéséből nem maradhat ki. Június 5-én Nagyváradon, Teleki Sámuel főispán vezetésével tartották Bihar vármegye közgyűlését. Noha Kazinczyt aranyere gyötörte, régen dédelgetett, közgyűlési határozatok elfogadtatásával alátámasztott úti célja volt: a nemzeti színház fölépítéséhez és működtetéséhez szükséges pénzalap összegyűjtése. Kezdeményezője volt Abaúj vármegye 1794. április 20-i állásfoglalásának, miszerint „a’ Pesti Magyar Teátrumi Társaság” a „Nemzeti Játzó Színnek ottan való felállítását” kérte a helytartótanáctól, amely korábban hozott is a színházat támogató határozatot. A vármegye nevében megszólalók leszögezték: „A’ Nemzeti Nyelvnek, és Erkölcsöknek állapottyával együtt jár, és változik a Nemzet sorsa.” Ezért „az említett Nemzeti Teátrumnak felépítésére, ’s állandó fenn-tartására megkívánható summából reánk esendő részt mi

együtt – az általuk majd megszervezendő titkos társaságuk igazgatójának „nevezett ki”, 1790 előtt alispán és udvari tanácsos, 1790-ben a hitlevéltervezetbe javasolt reformokról szóló röpiratok szerzője, 1792-től a kamara udvari tanácsos rangú titkára. Szulyovszky az 1790-es országgyűlésről ismerhette.

³⁵ Váczy 2012, 321.

³⁶ Szabó Sáróczy Sámuel ügyvéd Őz Pál védelmében mondta: „Szentmarjay, amikor a vádlottnak először beszélt a kátéről, majd amikor megmutatta neki azokat, hangsúlyozta, hogy a társaság célja a jó és szép megvalósítása, a másokon segítés.” Nem a teljes szöveget írta le, valószínűleg megrovidította és hatástalanította azt, kihagyhatta belőle a felsegértő királyellenességet. – Benda 1952, MJI II. 720.

örömmel magunkra vállaljuk, 's meg adgyuk."³⁷ Az összeg előteremtésére az országgyűlés összehívásakor kerülhetett volna sor. Mivel arra ekkor – előzetes hírek ellenére – mégsem került sor, Kazinczy – és fő támogatója, Vay Miklós – aláírásgyűjtéssel és egyéni felajánlásokkal próbálkozott. Eredményével Hajnóczynak írott levelében dicsekedett el: négyszázezer forint összegyűjtését tartotta szükségesnek, s okkal volt büszke rá, hogy ebből negyvenet sikerült Nagykárolyban³⁸ (nem összegyűjteni, de) lejegyeztetnie.³⁹ Ehhez a főispáni beiktatás kiváló alkalmat kínált, hiszen ott – élen a házigazda Károlyi József gróffal és a beiktatásra érkezett országbíróval, Zichy Károllyal, a kamarai alelnök Orczy Lászlóval – számos gazdag mágnás jelent meg.⁴⁰ Kazinczy számításai szerint a Nemzeti Színház (pesti vagy budai) épületéhez száz-ezer forint kellett, vagyis, ha befizetik a lejegyzett összeget, az építkezés elkezdődhetett volna.⁴¹ A kezdeményezés azért fulladt kudarcba, mert a letartóztatás megakadályozta Kazinczyt a további szervezésben, s a Martinovics-per megindítása után az aláírók is jobbnak látták hallgatni. A hatóságok azonban tudtak róla, Szathmáry Király József szabolcsi alispán lényegében az abaújival azonos tartalmú megyei határozatot küldött másolatban a helytartótanácsnak, s csatolta hozzá a felajánlást jegyzők aláírását.⁴² Hajnóczy széleskörű ismertségével és ismeretségi körével sokat segíthetett volna a gyűjtés országossá tételében. A hazatérő Kazinczy mindenesetre zavartalanul folytatta írói munkáját, és továbbra is tevékeny szereplője maradt „megyéi” közéletének. Balszerencséjére Tokajig együtt utazott Szentmarjayval, s nyilván a kátétről (kátéről) is beszélgethettek.

³⁷ BMH (bécsi *Magyar Hírmondó*) 1793, III. k., május 10. – Abaúj vármegye rendjei kijelentették: e szándék „teljesítését a' jövő Ország Gyűlésre küldendő követeink által is sürgetni fogjuk.” Hasonló nyilatkozat elfogadását ajánlották a többi vármegyének is: „Nagyságtoknak, Kegyelmességteknek kész kötelességgel való Attyafiai, 's Baráti – N(agy)s(ágos) Abaúj Vármegye Rendei.”

³⁸ Nagykárolyban 1792-re készült el kastélyszínház, de nem tudunk róla, hogy a főispáni beiktatás fényes ünnepségei során színjátékot is bemutattak volna.

³⁹ A lejegyzett összeg nagyságát az mutatja, hogy Kerényi Ferenc adatai szerint a megyék és a jászkun kerület 1792 és 1796 között ténylegesen 3149 forint 12 krajcárral támogatták a magyar színészetet. – *Magyar Színháztörténet (1790–1873)*, 1990, 80. – Az Abaúj vármegyei közgyűlés 1793. április 20-i határozatának ismertetését lásd: BMH 1793, I. k., május 14., 684.

⁴⁰ A *Magyar színháztörténet*ben arról beszámoló Kerényi Ferenc tolla alaposan elszaladt, amikor – talán Sándor Lipót aggodalmai nyomán – „jakobinus rendek” összejövételéről beszélt, noha e jelző a legnagyobb túlzással sem illik a megjelentre. Azzal viszont maradéktalanul egyetértek, hogy a terv „pénzügyi szempontból nem volt reális”, és nem is lett belőle semmi. *Magyar színháztörténet*, 1990, 80.

⁴¹ KAZLEV 5668 – Kazinczy – Hajnóczy Józsefnek, Regmec, 1794. július 12.: „Szentmarjay el fogja neked mesélni – írta – hogy báró Vay Miklós negyvenezer forintra vonatkozó följánlást gyűjtött össze – aláírásokban – a Nemzeti Színház céljaira.”

⁴² H. Balázs Éva közölte a névsort, amelyben sok reformszellemmel „gyanúsítható” nevet talált, a per vádlottjai közül azonban csak Kazinczy Ferenc szerepel köztük. Bihar vármegyéből pedig a minden gyanú felett álló Péchy Imre, Tisza László, és a kevésbé udvarhű Rettégi Imre, Rhédey Lajos. – H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. 1987, Budapest, 206.

A nádor aggodalommal gondolt a nagykárolyi összejövetelre, s ennek nyomán sokan föltételezik, ott valóban alkalom nyílt „politikai tervek egyeztetésére.” Ezt azonban a nádor által azonnal elrendelt helyszíni vizsgálat cáfolta. Szóba kerülhetett viszont a színházügy. Biztosra vehető, hogy Kazinczy a kátéről a főurakkal (Zichyvel, Orczyval, Károlyival)⁴³ nem beszélhetett, mert ha erre alkalmat kap, aligha mulasztja el, hogy beszámoljon róla. A színházüggyel elfoglalt Kazinczyt megse vádolták azzal, hogy tagokat toborzott itt a leendő titkos társaságba. Diénes öccsének – aki Bihar vármegye főjegyzője volt – neve ugyan fölmerült a gyanúsítottak között, de a vád alá helyezéstől annyira nem tartott, hogy Ferenc letartóztatása után a per egész ideje alatt Budán tartózkodott, sőt bátyja érdekében Bécsbe is elment, és minden személyes kapcsolatát mozgósította testvérei (Miklóst is lefogták) védelmében.⁴⁴

Ősszel Kazinczy Érsemlyénben, Váradon, Kassán, a pataki szüreten, vagy – ismét – a bihari közgyűlésen vett részt, amely újabb feliratban tiltakozott a letartóztatások ellen. Az ottani – eddig kevés figyelemre méltatott, pedig a szellemében igen jellemző – határozatokról a később megvádolt (és elítélt) Szlávy György⁴⁵ 1794. október 6-án számolt be öccsének, kiemelve, hogy a közgyűlés kétértelmű szövegeket fogadott el. Ezeket kevesen értik majd, de ha öccse az aláhúzott sorokat jól olvassa, kiderül, hogy megfogalmazói szükségét érzik „minden vér ontás nélkül meg eshetendő és a’ mostani körülállásokhoz képest szükséges revolúciónak; mivel az által a’ törvényeinkben lévő abusussok el törlése, és így következő képpen új constitúciónak felállítása kéretetik. Adna az Isten ehhez mindnyájunknak egyenlő értelmet elébb, azután akaratot, hogy igazgatná a’ közönséges boldogságot a’ törvény, a’ király, és a’ nemzet: Mert valójában által kezdi már minden józanon és igazságosan gondolkozó látni, hogy eztet Európának körülállásai és a’ gondolkodásának köz változása szükségessé teszik. Így maradhatna meg a’ király és az emberi módon gondolkozó nemes a’ maga boldogságában, és a’ hierarchia dühös hatalma és az arisztokrácia büszke hántatása el tenyésztésével a’ törvényt és igazságot szerető király teljes bátorságot, az egész nemzet pedig új szerencsés életet nyernének.” Noha az idézett levél írójával Kazinczy nem rokonszenvezett, annak – a kátéknak ellentmondó – célkitűzésével, a *vérontás nélküli forradalommal* egyetérthetett.

⁴³ Károlyit és Zichyt nem ültették a vádlottak padjára, de az országbíró és a pert alázatosan lebonyolító Ürményi Józsefet nyugdíjazták. (Később újból magas tisztséget kapott.)

⁴⁴ Azt, hogy Kazinczy Diénes milyen bátran viselkedett, a lehető legtöbbet ígérő kapcsolatokat igyekezett fölhasználni, egyértelműen szemlélteti a *Fogságom naplója*, 2011. – Leveleit lásd a függelékben: 141–206. – Mellette állt a színházi aláírást jegyző Kazinczy András is.

⁴⁵ Szlávy György (1766–1818) bihari főjegyző, Kazinczy Dienes hivatali társa.

Ahogy a vádlottak többsége is. Beleértve Hajnóczyt, aki vallomásaiban ehhez közeli nézeteket fejtett ki. E programhoz nincs szükség sem Martinovicsra, sem zavaros írásaira, sem titkos társaságra. Nagy Sándor, Szilágy György ügyvédje mondta védence érdekében, de Kazinczyra is vonatkoztathatjuk: „csak nevette a kátét, s a társaságba belépni nem volt hajlandó.” Az ügyvéd az idézett (lefoglalt) levélből kiemelte, „a vádlott vér nélküli forradalmat akart. De a vér nélküli forradalom nem más, mint békés átalakulás, reform, amit senki nem vethet el. Mert igenis különbséget kell tenni rebellio és revolutio között. [...] A revolutiónak a magyar történetben számos olyan esete ismert, amelyet ma is elismeréssel említünk.”⁴⁶ Kimondom: össze nem esküdtek, de keresték a megfelelő társaságot, hogy a fenti célokat elősegítsék.

A legenda viszont olyan életképes volt, hogy Fraknoi, aki – ahogy már említettem – új megvilágításba helyezte az ügyet, az összeesküvést és Martinovics vezető szerepét nem vonta kétségbe.

⁴⁶ Bővebben: Taxner-Tóth Ernő: *Kazinczy csapdában, „Szirt a habok között”*. Emlékkönyv Imre László 70. születésnapjára. Debrecen, 2014, 86–94.

SZABADFALVI JÓZSEF

EGY AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ MARGÓJÁRA

Balogh Arthur a jogállamiságról

Balogh Arthur (1866–1951) az elmúlt századforduló és a 20. század első harmadának hazai jog- és államtudományi gondolkodásának jelentős alakja volt. Középiskoláit Nagybányán és Kolozsvárott végezte, majd a Budapesti Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán 1888-ban szerzett államtudományi, 1889-ben jogtudományi doktori oklevelet. 1897 és 1898 között magyar állami ösztöndíjjal német és francia egyetemeken folytatott politikai és közjogi tanulmányokat. 1898 és 1904 között tisztviseleként dolgozott a Magyar Államvasutaknál, illetve miniszteri titkárként tevékenykedett a Kereskedelmi Minisztériumban. 1899-ben „politika” tárgykörből szerzett magántanári képesítést a Budapesti Egyetemen. 1904-ben Kuncz Ignác utódként a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az „alkotmányi és a közigazgatási [kormányzati] politika” nyilvános rendkívüli, majd rendes tanáráként dolgozott. Professzori működését 1916-ig folytatta. Két ízben – az 1907/1908-as és az 1914/1915-ös tanévben – a Jog- és Államtudományi Kar dékáni tisztségét töltötte be. A Magyar Tudományos Akadémia 1905. május 12-én – Concha Győző ajánlására – levelező tagjává választotta. Akadémiai székhelyét 1914. január 12-én tartotta meg *Jogállam* címmel. 1925-ben vonult nyugdíjba.

Erdély Romániához csatolása után Kolozsváron maradt. 1920-tól felelős szerkesztője a *Kolozsvári Hírlap*nak, majd 1923–1924-ben szerkesztője a kolozsvári *Ujságnak*. Ezen kívül több erdélyi lap és periodika (*Ellenzék, A Hét, Magyar Génusz, Pásztortűz, Erdélyi Múzeum, Magyar Kisebbség, Keleti Újság*) munkatársaként működött. Mindeközben jelentős szerepet játszott az erdélyi, illetve romániai politikai életben. Elnöke volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának. A romániai Országos Magyar Párt képviselőként 1926 és 1937 között a bukaresti parlamentben a szenátus tagjaként politizált. 1937-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választották. 1928 és 1940 között a Romániai Magyar Népliga Egyesület elnöke volt. A második bécsi döntést, Észak-Erdély Magyarországhoz történt csatolását követően 1940 és 1944 között a magyar országgyűlés úgynevezett behívott képviselőjeként tevékenykedett Budapesten. 1940-ben Kelemen Lajos történész és Reményik Sándor költő társasá-

gában Corvin-lánccal tüntették ki. 85 éves korában, szeretett városában, Kolozsvárott hunyt el. Hamvai a Házsongárdi temetőben nyugszanak.¹

*

Balogh Arthur pályaképét röviden a következőképp tudjuk jellemezni: a „politika” professzora, a kisebbségi joggal foglalkozó nemzetközi jogász és a gyakorló politikus. E három tevékenység egy életpályába ötvözve meglehetősen ritka jelenség, még akkor is, ha valakit hosszú élettel ajándékozott meg a sors. Balogh esetében megadatott mindaz, amire akár három tartalmas életút birtokosa külön-külön is büszke lehetne. Mindezt példamutató intellektualizmussal és morális felelősséggel tette. Életművében az elméleti-tudományos és gyakorlati-politikai tevékenység szerves egysége valósult meg.

Balogh a korabeli konzervatív-liberális állambölcseleti (politikatudományi) szemlélet képviselőjeként a Concha Győző, Kuncz Ignác, Schvarcz Gyula, Szandtner Pál, Krisztics Sándor fémjelezte „államcentrikus-jogászi” politikát mint tudományos diszciplínát művelte, mely erőteljesen támaszkodott a közjogi hagyományokra épülő, elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomra. A következőkben az akadémiai székfoglaló előadása kapcsán a jogállamiságról, történeti alakváltozásairól és intézményes viszonyairól vallott felfogásának rekonstrukciójára kerül sor.

Balogh előadása az akadémiai *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* sorozatban még ugyanabban az évben terjedelmes tanulmányként látott napvilágot,² melynek bevezetőjében a következőket írja: „Az állam tudományát érdeklőleg nincs kifejezés, melynek többféle tartalmat adtak, melylyel különbözőbb fogalmakat igyekeztek volna kifejezni, mint a »jogállam« kitétel. Midőn a XIX. század folyamán jelszóvá vált, osztozott a jelszavak közös sorsában, hogy csak úgy tudjuk tartalmukat biztosan meghatározni, ha ama törekvések célját ismerjük, melyek mögöttük foglaltatnak. A jogállamból is kimagyaráztak mindent. A jogállam nevében tiltakoznak a szabadságnak és egyenlőségnek, az alkot-

¹ Életről és munkásságáról lásd: Concha Győző tagajánlása. In: *Tagajánlások 1905-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, 1905, Budapest, 8–10.; Buza László: A nyolcvan éves Balogh Artúr. In: *Erdélyi Múzeum*, 51. köt. (1946) 1–4. sz. 96–99.; Varga Attila: Balogh Artúr – a kisebbségi jogelmélet teoretikusa, a nemzetiségi érdekképviselő politikus. In: Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és békeszerződések alapján*. Kájoni, 1997, Csíkszereda, 5–21.

² Balogh Arthur: *Jogállam*. Székfoglaló értekezés. /Értekezések a társadalmi tudományok köréből/ XIV. köt. 8. sz. Magyar Tudományos Akadémia, 1914, Budapest. [Balogh 1914] http://real-eod.mtak.hu/2577/1/MTA_ErtekezesekTarsTudKorebol_14_08.pdf. Újbóli közlése: Balogh Artúr: *Jogállam és kisebbség*. Téka./ Kriterion, 1997, Bukarest, 59–113., 325–347. A székfoglaló értekezés „kivonatát” szó szerinti szövegrészek átvételével a *Jogállam* című periodika hasábjain tette közzé. Vö. Balogh Artúr: *Jogállam*. In *Jogállam*, XIII. évf. (1914) 2. sz. 81–92.

mányosságnak minden megtámadása, az államhatalom önkénye ellen. A jogállam nevében követelik, hogy az állam a szerzett jogokat tisztelje, hogy az egyest a köz érdekében hozott különös áldozataiért kárpótolja stb.”³ Az összkép rendkívül vegyes, a jogállamiságot tárgyaló eddigi irodalom nem segítette a szakmai konszenzuson alapuló nézőpont kialakítását. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy a jogállam különböző fogalmainak kifejlődését és a „mai” felfogáshoz való viszonyát a szakirodalom eddig még nem tárgyalta alaposan. A hazai szerzők közül egyedül Concha Győző egy 1877-ben megjelent könyvét tartja említésre méltónak, amely behatóbban foglalkozott a kérdéskörrel.⁴

Álláspontja szerint a német államtudományi irodalomban a jogállamnak háromféle felfogása alakult ki. Az első típusnak azt tekinti, amelyben az állam legalapvetőbb célja a jog, mint a biztonság és rendfenntartás eszközének érvényre juttatása.⁵ Balogh szerint Alexander Humboldtól kezdve figyelhető meg a német szakirodalomban, hogy az államcél kizárólag a „jogfenntartásra” irányul, ezzel megakadályozva „az egyéniséget természetszerű sphaerájában elnyomó” és mindenbe beavatkozó rendőrállami tevékenységet. Az egyén szabadságát alapvetően más individuumok, illetve az állam veszélyeztetheti. Míg az előbbivel szemben az állam védelemben részesíti az egyént, addig az állami beavatkozással szemben egyedüli eszköz a „túlkormányzás” megakadályozása, és egy olyan állapot kialakítása, ahol a kormányzat a „legsűrűbb térre szorítkozik”. Ugyanakkor megjegyzi, hogy az egyén szabadságát megsértő állami cselekvés esetére valós megoldást ez a felfogás nem ad. Az elmélet képviselői nem nevezték államkoncepciójukat jogállamnak (Rechtsstaat), csupán a későbbi német irodalom használta megjelölésükre ezt a terminust. E felfogás „későbbi” legfőbb reprezentánsának nevezi az angol Herbert Spencert. Balogh kritikája a pusztán jogfenntartási célt kitűző állammal szemben – melyre a *jogállam* megjelölést nem tekinti találónak – az, hogy a „jogmegvalósításnak meg kell történni minden irányban”, vagyis az egyén jogai, az az szabadsága, az állammal szemben megvédendő.⁶

³ Balogh 1914, 3.

⁴ Uo. 3. (2. lábjegyzetben történik utalás Concha Győző művére. Vö. Concha Győző: *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában*. Athenaeum R.-Társulat, 1877, Budapest, 23–36.)

⁵ „A jognak kizárólagos államcéléllá tétele részint az államnak a biztonság szükségessége folytán szerződésszerű keletkezéséből (a társadalmi szerződés tanának írói már a XVII. századtól), részint az abszolutizmussal (Locke), részint az államnak mindenbe avatkozásával szembeni ellenhatásként (Humboldt, Schlöser, Fichte, Feuerbach, Schmalz, Kant) áll elő.” (Balogh 1914, 5.)

⁶ „A szabadság a mai jogállamnak is mellőzhet[et]len eleme, hisz épen általa valósul meg a szabad ember eszméje a maga teljességében. Csakhogy a mai jogállam – s ez az, miben lényegesen különbözik – a szabadságot nem az állami hatáskörnek pusztán a rendfenntartásra szorításában, hanem

A második megközelítés szerint a jogállam valójában „alkotmányos államot” jelent, ahol a törvény uralma érvényesül és garantálva van az alapjogok érvényesülése, így a politikai szabadságok is. A 19. század elején a német szakirodalomban erre használták legelőször a *jogállam* megnevezést. Az *alkotmányos állam* fogalmát Balogh a francia forradalom hatására a kontinensen létrejött új típusú állam kapcsán használja, melyben az államhatalom a társadalom egészén alapul. A szabadság ennek az államnak meghatározó „vezérelve”, de már nem csupán az egyén, hanem a „köz” szabadsága is fontos szempontként merül föl.⁷ Balogh szerint az alkotmányos állam tana a közfelfogás szerint visszavezethető Montesquieu-re, de még inkább Locke elméletére, valamint Constant-ra.⁸ A jogállam e felfogása szerint a hatalommal való visszaélés megakadályozásának elégséges garanciája az alkotmányosság e formája, mely az egyén szabadságának kellő biztosítékot nyújt. Ugyanakkor az államhatalom gyakorlása során a mindennapi életben előforduló lehetséges egyéni sérelmekkel szemben más eszközt nem ismer, mint amit a középkori, illetve kora újkori természetjogi megalapozású állambölcselet már megfogalmazott, vagyis az *ultima ratió*ként felfogott ellenállási jogot. E nézőpontból az alkotmányos állam mégsem jogállam. Balogh szerint a jogállam az államnak addig nem létezett egészen új alakja, amelyben az „önmeghatározó” képességgel rendelkező egyén és az állam újszerű viszonyában „az ember eszméjének megfelelő jog uralma” érvényesül.⁹

Végül a harmadik értelemben felfogott jogállam-koncepció – mely szintén a németeknél született meg a 19. század elején – lényegi vonása, hogy a jog nem az állam célját jelenti, hanem azt a módot, amely szerint az megvalósul. E felfogás értelmében a „jogállam a joguralmat minden téren megvalósító, közhatalmi működésében önmagát is a jog alá helyező, vagyis a közjogokat is bírói védelemben részesítő állam.”¹⁰

Az egyes jogállam-felfogások bemutatását követően az európai állam- és jogfejlődés három „nemzeti” alapú történeti változatát veszi

annak az összes szolidáris érdekekre kiterjedése mellett az egyesnek az államhatalommal szemben is megvédett állásában, látja.” (Balogh 1914, 7.)

⁷ „A szabadság [...] a maga egészében, mindkét alakjában biztosítva van, ha az »alkotmány« megvalósul. Ennek a szabadság palladiumaként tekintett alkotmánynak határozott tartalma van: az alapjogok elismerése, a népképviselő, az adó- és ujonczmegszavazási jog, a miniszterek felelőssége.” (Balogh 1914, 8.)

⁸ Balogh 1914, 44. (17. jegyzet)

⁹ Balogh 1914, 9–10.

¹⁰ Balogh 1914, 5. Más helyen ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A jogállamnak az a felfogása, melyben a jog nem az államnak célját jelenti, hanem a módot, mely szerint az megvalósul (Stahl); az a felfogása, mely szerint az oly állam, melyben a jog minden viszonyban, tehát a közviszonyokban is, uralkodik, melyben maga az állam is cselekvését a jog alá helyezi, a mennyiben annak az objectív megszabályokkal megegyezése bírói megállapítás tárgyává tétetik.” (Uo. 10.)

A budapesti Szabadság téren több, a világháborúk eseményeire és hőseire emlékező alkotás között szerepel Ligeti Miklós Harry Hill Bandholtz tábornokról készült szobra (Fotó: Ludmann Mihály)

górcsó alá. Ennek során azt vizsgálja, hogy a jogállam (Rechtsstaat) eszméje miért a németeknél és nem az angol vagy a francia közgondolkodásban formálódott ki. Anglia esetében az állam keletkezésére vezet vissza a *common law* azon jellemzőjét, hogy „az ország közönséges joga kivételt nem ismerő, általános szabály az általa rendezett összes életviszonyokra, mely alul az államhatalom gyakorlása sincsen kivéve [...] és miután az ország közönséges jogának őrei a bíróságok, a jogi határokon túlmenő államhatalomgyakorlás, a közigazgatás eljárása is megtámadható a polgár által a bíróság előtt.”¹¹ Így valósul meg az ország közönséges jogának szuverén uralma – Albert Venn Dicey-t hivatkozva, a „Rule of Law” – és a „közönséges” bíróságoknak a feltétlen érvényesülése. Az egyént közvetlenül érintő állami cselekvések terén „alapelv, hogy egyfelől a közigazgatási actusok csak szoros törvényes határozmány alapján jöhetnek létre, másfelől, hogy azok az ország rendes bíróságai előtt a jogszerűség szempontjából megtámadhatók és csakis ezek által bírálhatók felül.”¹² A 19. század elején Angliában a jogállam abban az értelemben egyértelműen létezett, hogy az egyén a jogsértő közigazgatási intézkedéssel szemben jogi védelemben részesült, mivel az angol felfogás szerint „ahol jog van, nem hiányozhat annak sérelem esetén orvoslása sem”. Sőt, véleménye szerint, az angol polgári forradalmat követően már kialakult az az alkotmányos gyakorlat, hogy minden ember – beleértve a közhatalmat gyakorló személyt is – „a rendes bíróságok kezelte közönséges jog alá tartozik” és e tekintetben „a közigazgatás sem foglal el [...] kivételes állást.”¹³

A franciáknál eltérő jogtörténeti fejlődésre hívja fel a figyelmet. A 18. század legvégén a francia forradalom hatására bekövetkezett változások nem érintették a „régí uralomtól” átvett, 16–17. században manifesztálódott intézményes megoldásokat: „A közigazgatási működésnek a bírói megítélés aluli kivonása és a közigazgatás központosítása, ez ama két intézmény, melyet alkotmányuknak minden változtatása mellett is mind máig a legnagyobb szívóssággal fenntartottak. Ez mutatja, hogy intézmények mily nagy állandóságra tudnak szert tenni az állam társadalmi alapjaiban létrejövő mélyreható változások mellett is, ha az érdekek, melyeket szolgálnak, nem változnak.”¹⁴ Bár a francia alkotmányozó gyűlés Locke és Montesquieu „államhatalom-elválasztási tanának” hatása alatt állt, melyet a szabadság megvalósulása legfőbb biztosítékának tekintettek, mégis e teória különös értelmet nyert a gyakorlatban:

¹¹ Balogh 1914, 11.

¹² Uo.

¹³ Balogh 1914, 12.

¹⁴ Balogh 1914, 13.

„Montesquieu [...] [a] bírói hatalom alatt csak azt az állami működést érti, mely a büntetteket bünteti és a polgárok közti jogvitákat elintézi. Közjogi viták elintézése nála nem tartozik a bírói hatalomhoz.”¹⁵ E mellett a franciák alapvető értéknek tartották a nagyfokú központosításból adódó előnyöket, így például a közigazgatás gyors és hatékony működését, amelyet Balogh szerint a bíróságok ítélkező tevékenységétől féltettek. A francia közigazgatási jog máig érvényesülő legfőbb alapvének tekinti, hogy ha az egyén vitatja a közigazgatási intézkedés jogszerűségét, annak bírója nem a bíróság, hanem maga a közigazgatás. Az államtanács közigazgatási ügyekben való szerepvállalását a történeti hagyományok továbbélésének tekinti az „újjaalakult” Franciaországban: „Ily körülmények közt nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a francziák a XVIII. század végén és a XIX. század elején a jogállammal nem dicsekedhettek – a mint ezt ma se tehetik –, náluk a jogállam fogalma nem keletkezhetett. A francia felfogás az egyéni szabadságot minden irányban védendőnek találta, csak épen a közigazgatással szemben nem, ezt feláldozta politikai érdekeknek.”¹⁶

A Német-római Császárság megszűntével a 19. század elején a német territóriumok valódi államokká váltak, melyekben a közigazgatási sérelmek orvoslása a közigazgatási hatóságok és végül a kormányzat alá tartoztak.¹⁷ Éppen ezért Balogh szerint nincs igaza „minden tekintélyének daczára” Rudolf Gneistnek, hogy az átlagos német állam a 19. század elején jogállam lett volna. Valójában az 1860-as években következett be az a fordulat a német területeken, amikortól a közigazgatási bíráskodást legalább a legfelsőbb szinten a közigazgatástól független bírói fórumokra testálták.

A német szerzők – az „államélet” valóságával szemben – a 19. század elejétől a „leglehetőlenebb” érvekkel igyekeztek a joguralom következetes érvényesülését, a valódi jogvédelmen nyugvó jogállam létét igazolni. A vita a körül forgott, hogy a közigazgatásban a jog legyen az uralkodó, vagy a köz javát szem előtt tartó célszerűségi megfontolások érvényesüljenek. E polémia Balogh szerint jelentősen hozzájárult a jogállam tényleges kialakulásához: „A mi érvet a mai államtudomány a közigazgatástól függetlenül szervezett közigazgatási bíráskodás szükségessége mellett fel tud hozni, azzal ezek az írók úgyszólván már tel-

¹⁵ Balogh 1914, 16.

¹⁶ Balogh 1914, 18.

¹⁷ „A német államokban a XIX. század eleje óta a közigazgatási jogok még olyan jogvédelemben se részesülnek, mint a francziáknál, hol az államtanácsban ha nem is a közigazgatástól független, bírói jellegű, de mégis az actív közigazgatás felett álló szerv teremtetett a közigazgatási jogsérelmekre, míg ellenben a németeknél maga az actív közigazgatás, végső fokon a miniszter határozott.” (Balogh 1914, 23.)

jesen tisztában vannak. Helyes eredményre jut ez az irány, midőn azt mondja: a bíraskodás feladata általában a jogsérelmek orvoslása, jogsérelmeket az egyes jogkörén a közigazgatás is ejthet, tehát ezek se maradhatnak bírói orvoslás nélkül. Helyesen látja, hogy a közigazgatási intézkedés feletti bírói döntés által az állam souverainitása nem szenved, a bíróság nem emelkedik az állam fölé és a bírói út nem hiúsítja meg a közigazgatás céljainak elérését.”¹⁸ A német szakirodalomban a 19. század közepétől következik be az érdemi változás, amikor Otto Bähr,¹⁹ Lorenz von Stein²⁰ és Rudolf Gneist²¹ műveiben előtérbe kerül a joguralmat minden téren, így a közviszonyokban is megvalósító állam képe, ahol a jogok – beleértve a „közviszonyokból folyó jogokat” is – független bírósági védelmére kerül a hangsúly.

Ertekezésében a jogállam eszméjének hazai „sorsával” is foglalkozik. A 19. század közepétől látja bekövetkezni azt a változást a magyar szakirodalomban, amely érdemi előrelépést hozott a jogállamiság kérdésével foglalkozó szerzők felfogásában.²² De nem csupán a meghatározó véleményt képviselő jogtudósokat (Concha Győző, Csemegi Károly, Karvasy Ágoston, Kautz Gyula, Kogler Nepomuk János, Kuncz Ignác, Piszatory Mór) említi, hanem a bírói hatalomról szóló 1869. évi, illetve a törvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásának politikus vezérszónokait (pl. Irányi Dániel, Nyáry Pál, Tisza Kálmán) is hivatkozza. Megállapítja, hogy míg a parlamenti többség rendszerint elutasította az ellenzék javaslatait, mely a közjogok bírói védelmével teljesítette volna ki a jogállam gyakorlati megvalósulását a korabeli Magyarországon, addig „a tudomány igyekszik a jogállam eszméjét hazai szellemvilágunkban erősíteni, annak megvalósulását előkészíteni.”²³ A szaktudomány részéről a legfőbb érdem – az általa egyébként is nagyra tartott államtudós²⁴ – Concha érdeme, aki az 1870-es évektől kezdve a „közjogok bírói védelmét, az állami viszony természetéből kiindulva, a fejlett, szabad állam elutasíthatatlan követelményeként

¹⁸ Balogh 1914, 24–25.

¹⁹ Bähr, Otto: *Der Rechtsstaat. Eine publicistische Skizze*. Georg Wigand, Kassel und Göttingen, 1864.

²⁰ Stein, Lorenz von: *Die Verwaltungslehre*. Bd. 1–7. Cotta, Stuttgart, 1865–68.

²¹ Gneist, Rudolf von: *Der Rechtsstaat*. Springer, 1872, Berlin. (Magyarul: Gneist Rudolf: *A jogi állam*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Bizottságának megbízásából fordította: dr. Takács Lajos. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1875, Budapest)

²² Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény” – Adalékok a magyar jogállam-fogalom kialakulásához. In *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, XII. évf. (2020) 4. sz. 39–58.

²³ Balogh 1914, 33.

²⁴ Érdemes itt megemlíteni, hogy a törvényhozó hatalomról írt könyvét „mély tisztelete jeléül” Concha Győzőnek ajánlotta. Lásd Balogh Arthur: *A törvényhozó hatalom*. Politzer Zsigmond, 1899, Budapest. Hasonló ajánlás olvasható egy másik művében is. Vö. Balogh Arthur: *A magyar államjog alaptanai*. Franklin Társulat, 1901, Budapest

állította oda.” Jogtudósként kimutatta „a közjogok bírói védelmének mellőzhet[et]lenségét”, továbbá azt, hogy a közjog csak tartalmilag különbözik a magánjogtól, egyébként pedig megegyezik jogi „mivoltára” nézve a magánjoggal.²⁵ Végső elismerésként megállapítja, hogy évekkel később törvényhozásunk a Concha által kijelölt útra lépve iktatta jogrendünkbe a pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló törvénycikk elfogadásával a közigazgatási bíráskodás független bírói szervezetét.²⁶

Ezt követően foglalja össze értekezésében a jogállamról vallott nézeteinek főbb téziseit. Kiindulópontja szerint a jogállam eszméjének megvalósulásáig az egyes nemzetek lassú „haladással” fognak eljutni. A mintának tekintett Anglia is csak komótosan és fokozatosan terjeszti ki a közigazgatási ügyekben az általános bírói jogvédelmet. A 20. század elejéig tartó fejlődési folyamat eredményéről a következőket írja: „A mai jogállam az állam lehető tökéletes alakja, mert midőn elismeri, hogy az állami viszony csak legfőbb fokán, a törvényben egyoldalú uralom, élete minden más nyilvánulása ellenben jogi szabványok közé szorul, hogy a jog minden emberi viszony felett áll, minden ellenkező ténnyel szemben érvényesülnie kell, tehát a közigazgatási szervek jogsértő tényeivel szemben is, az állami lét fő problémáját: az állam és egyes viszonyát teszi a jog eszméje által áthatottá a nélkül, hogy az államhatalom érvényesülésének ártana. A mai jogállam az állam és egyén viszonyának az a felfogása, a melylyel éppen a mai állam hosszú fejlődésének összes előbbi alakjaitól lényegesen különbözik.”²⁷ De nem csak az államfejlődésnek, hanem az államtudománynak is hosszú átalakuláson kellett keresztül mennie, hogy kialakuljon a modern jogállam eszméje. Meghatározó jelentőséget tulajdonít a kora újkori természetjogi felfogásoknak, melyek az alkotmányos állam megteremtésében meghatározó szerepet játszottak, de a jogi határokon túllépő államhatalommal szemben, csak államon kívüli védelmi eszközöket (például engedelmesség megtagadás, ellenállási jog) kínáltak. Holott a jogállamnak olyan „mellőzhetetlen” előfeltételei vannak az alkotmányosságon kívül, mint a közigazgatásnak állandó törvények általi szabályozása, a közigazgatás működését meghatározó szabályok jogi jellegének elismerése (mely nem módosítható a közérdekre hivatkozással), továbbá a végrehajtó hatalmi tevékenységen belül a kormányzati és közigazgatási cselekvés megkülönböztetése.²⁸

²⁵ Balogh 1914, 33.

²⁶ Lásd erről bővebben Stipta István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. (Jogtörténeti értekezések 44.) Gondolat Kiadó, 2020, Budapest

²⁷ Balogh 1914, 34.

²⁸ Balogh 1914, 36–37. Fontos megemlíteni, hogy az utóbbi különbségtevés lényegét így kommentálja: „Az érintett megkülönböztetés által lehetővé vált, hogy a kormányzat mint az alkotmányszerű határok közt szabad tevékenység, a közvetlen célkitűzésű közigazgatás ellenben mint szorosan a jog által meghatározott működés tekintessék.” (Uo. 37.)

És ami nélkül Balogh szerint nincs jogállam, az a közigazgatási bíráskodás. Tézisszerűen megállapítja: „A közigazgatási bíráskodás a jogeszmét valósító állam betetőzése.” Azzal azonban most is szembe kell nézni, hogy a közigazgatási bíróságok hatásköre még mindig csak bizonyos jogok védelmére terjed ki. Mindennek ellenére a jogállam kialakulásának előzményeit és feltételeit a következőképpen foglalja össze: „A jogállam, mai felfogásunk szerint, sem a pusztán jogot, biztonságot fenntartó állam; sem pusztán az alkotmányos állam; sem a joguralmat minden emberi életviszonyban, tehát a közviszonyokban is, megvalósító állam. A jogállam mindennél több, az államnak ama lehető tökéletes alakja, melyben az állam az észszerű emberi eszmének teljes, harmonikus megvalósulása. A tisztán biztonsági, jogfenntartó állam nem jogállam, mert alapelve a biztonságon túl az egyesnek lehetőleg magára hagyása, már pedig e mellett az emberi lényeknek csak igen tökéletlen kifejtése lehetséges. A csak alkotmányos állam nem jogállam, mert az emberi eszme lényeges tartalmát, a szabadságot csak nagyjában valósítja, azt éppen legsebezhetőbb pontján: az állam és az egyes közti mindennapi viszonyokban védelem nélkül hagyja. A joguralmat minden emberi életviszonyban, tehát a közviszonyokban is valósító állam is csak annyiban jogállam, a mennyiben a jog, mely benne általános uralomra jut, az ember eszméjével összhangban áll, benne minden életviszonyban az ember eszméje szempontjából helyes jog jut uralomra.”²⁹

De mit jelenthet ez a Balogh által a jogállam központi fogalmaként kiemelt materiális szempont, az „emberi eszme”? Értekezésében csupán annyi támpontot nyújt e tekintetben, hogy egy helyen az emberi eszméből származónak nevezi a „társadalmi erkölcs, tisztesség, és igazságosság szempontjait”, melyeket a jogállam nem hagyhat figyelmen kívül.³⁰ Végső konklúzióként megállapítja, hogy „[a] jogállam az államnak az az alakja, melyben a jog (és pedig ennek minden ága) az ember eszméjének megfelelő és ez a jog az emberi élet minden terén uralomra jut, ezen uralomra jutásának megvan független bírói biztosítóka. Hogy a jogállam általában az állam lehető tökéletes alakja, eléggé mutatja, hogy ezt a fogalmat nem lokalizáljuk egy-egy intézménybe, hanem ha általában az államot illetőleg a jónak, lenni kellőnek akarunk kifejezést

²⁹ Balogh 1914, 37–38. Érdemes megjegyezni, hogy a jogállamiság problémaköréhez szorosan kötődő „állami jogtalanság” kérdésével foglalkozó Hans Kelsen-művekkel (Vö. Kelsen, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. J. C. B. Mohr /Paul Siebeck/, 1911, Tübingen; *Über Staatsunrecht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Deliktsfähigkeit juristischer Personen und zur Lehre vom fehlerhaften Staatsakt. Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der Gegenwart*, Bd. 40 /1913/ H. 1. 1–114.) e helyen vitába száll. Balogh itt kifejtett véleménye a hazai Kelsen-recepciónak igen korai példája.

³⁰ Balogh 1914, 38.

adni, mindig a jogállamot említjük. Az államfejlődést vizsgálva, lehangoltan kell megállapítanunk, mily hosszú fejlődésre volt szüksége az államnak, míg eljutott odáig, hogy érvényt szerezzen saját cselekvő hatalmával szemben a jogeszmének, melynek uralmát minden más téren rég biztosította.”³¹

*

Az utókor számára mindenképpen hasznos tanulságokkal szolgál annak felidézése, hogy a hazai gondolkodók miként vélekedtek a jogállamiságról annak feltételeiről az elmúlt századforduló idején és az azt követő években, a társadalmi-gazdasági felemelkedést hozó dualizmus korszakában. Konklúzió gyanánt megállapítható, hogy a Balogh által kifejtett jogállam-eszmény a magyar jog-, állam-, és politikatudományi irodalom jelentős teljesítménye. Balogh teoretikus megállapításai révén ahhoz a gondolkodói körhöz tartozott, akik szerint a közigazgatási hatóságok (végrehajtó hatalom) által okozott egyéni jogsérelmek független bíróság általi jogorvoslása a modern alkotmányos jogállam elengedhetlen attribútuma. E mellett fontosnak tartotta a jogállamiság materiális elveire – így az „emberi eszmét” beteljesítő szempontok érvényesülésére – is felhívni a figyelmet, amelyet azonban nem fejtett ki bővebben.

³¹ Balogh 1914, 40.

1% METAFIZIKA

KÜHÁR FLÓRIS OSB

AZ EUCHARISZTIKUS KONGRESSZUS TANULSÁGAI

[1938]

(részlet)

A Kongresszus nagy ünnepségei a Hősök terén, a dunai hajókörmenet pompájukkal, félmillióس tömegükkel apokaliptikus látomásként hatottak; a Szent Ostya előtt leboruló világot hozták ide a Duna partjára, hol annyi vér omlott valaha Krisztus hitének, keresztségének védelmében. Mintha a Didaché 9. fejezetének (II. század első feléből) imádsága valósult volna meg földünkön: „Mint ahogy ez a Kenyér előbb szét volt hintve a dombokon és a búzaszemek összegyűjtése után eggyé vált: úgy egyesüljön a Te Egyházad a föld széleiről a Te országodba ...” A legtávolabbi világrész, Ausztrália, Új-Zeeland is elküldötte képviselőit, ezrével jöttek a hívek Észak- és Dél-Amerikából; a háborúval sújtott Kína ifjú Egyháza is megjelent és indiai zarándokok csoportja találkozott itt az etióppal. A Kongresszus zarándokai tanúi voltak a kilencszáz éves magyar katolicizmus buzgóságának, a magyar áhítat melódiáit hallották és a magyarság eucharisztikus jámborságát csodálhatták az éjjeli szentségimádáson és a káprázatos dunai körmeneten.

[...]

Kongresszusunk oly időben hirdette meg programját, a *Vinculum caritatis*, a népeknek, nemzeteknek Krisztusban való egységét, mikor az emberiség egységének természetes alapjai kerültek veszélybe. A kereszténység összhangba tudta hozni a nemzeti önállóságot az emberiség egységének tudatával; az egy Isten, az egy Megváltó hite a természetes és természetfölötti rendben biztosította a különböző nyelvek, nemzetek, törzsek összetartozását az emberiség és a kereszténység nagy családjában. A „humánus” és a „natio” azóta került oly merev ellentétbe, hogy a humanizmus az emberfaj egységének természetfölötti alapjait tagadta (teremtés, megváltás). A genfi Népszövetség csódjét mindenki érzi; az emberiség egységét és békéjét lelki és természetfölötti alapok nélkül nem lehet biztosítani. A túlzó fajelmélet ellene mond az emberiség természetes egységének is, mit a humanizmus még meg akart őrizni.

Amikor a Hősök terén a pápa legátusa magasba emelte a Szent Ostyát, amikor árják és nem-árják, feketék, sárgák, rézbőrűek és fehérek leborultak az Eucharisztia előtt, a szívekből Szent Ágoston sóhaja szállhatott a Szentség felé: O sacramentum pietatis, signum unitatis, vinculum caritatis!

Az egész Kongresszus a pietas-nak, a mélyből fakadó, lelket formáló áhítatnak, jámborságnak volt csodás megnyilatkozása. Az utolsó vacsora terméből ez az áhítat katakombák fenekére szorult és onnét tört fel a bazilikák tágas csarnokaiba és a dómok félhomályos ivei alá. Most az Isten szabad ege alatt hallgatott ország és világ szentmisét és a szívek áhítata a rádió hullámaival együtt sugárzott a Hősök teréről szerte a világba és a négy égtájról a nemzetek képviselőinek szíven és ajkán át az egész Egyház egyesült az Eucharisztia imáadásában. A „sacramentum pietatis”, az áhítat szent jele valóban az emberiség és a kereszténység egységének vált szimbólumává. Az Eucharisztia hite és imádása itt most milliók közt törte át azokat a korlátokat, melyek fajta, testszín, nyelv és leszármazás szerint választják el az embert az embertől. A „signum unitatis” megmutatta, hogy a kerek földön nincs oly térbeli távolság, melyet a hit, a közös világnézet át ne hidalna. Amit a vér, a nyelv, a népesség elkülönít, azt Krisztus összeköti, anélkül hogy megtagadná a vér, faj, nyelv különbségeit.

Ezért a tanulságért különösen hálásak lehetünk a Kongresszusnak. Az árvaság is, a testvértelenség is nyomasztó érzés. Kis népek életenergiáját könnyen elsorvasztja. Ezt az érzést a magyarság csak a kereszténység magas, gyökeres átélésével győzheti le. A Kongresszus megmutatta, hogy a világon van még hit, mely a tagadással szembe tud szállani; megmutatta, hogy a szellem, a világnézet fölötte van az anyagnak; hogy az emberiségből még nem vészett ki a közös Atyának és az egy Megváltónak élő tudata.

Ha a Sors azzal ijeszti a magyarságot, hogy vagy felőrlődik hatalmasabb szomszédai közt, vagy felszívódik beléjük, a Gondviselés a nemzet ezeréves történelmére mutat és azzal nyújt alapos reményt arra, hogy a magyarság hivatása és küldetése fennmarad. Ez a hivatás pedig abban áll, hogy a kereszténység nemzetfenntartó erejéről századokon át tanúságot tegyen. Küldetése pedig az, hogy népek torzsalkodásában, a gyűlölet egymást irtó lázában, fajok vetélkedésében, világnézetek harcában küzdjön tovább is Krisztusért, aki a szeretet kötelékével köti össze az emberiségnek széthullani kész tagjait.

(Eredeti megjelenés: *Magyar Szemle*, XXXIII. kötet 2. [130.] szám, [1938. június], 105–107.)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

NAGYLÁTÓSZÖG

120 éves a magyar film

A jeles alkalomból – 120 éves a magyar film – nagyszabású kiállítás nyílt a Ludwig Múzeumban. A mozgókép történetét fotókkal, plakátokkal, grafikákkal, szócikkbe tömörített feliratokkal, többnyire tárlókban elhelyezett tárgyakkal még akkor is istenkísértés megrendezni, ha időnként filmrészleteket is láthatunk az emblematisz filmekből. A Magyar Filmintézet vállalta a sziszifuszi munkát, s több mint egy tucat kurátorral – szinte az egész kutatógárdával – megkísérelte a lehetetlent.

A kezds, az indulás pillanatai, a mozgókép mint a forradalmian új kommunikációs eszköz és az azt követő dinamikus technikai és művészi kibontakozás nagy teret kap, és szinte minden részletében kinagyítódik. Ez természetes, hiszen ez már egy szinte minden ízében kutatott, nagyrészt feltárt területe mozgókép-kultúránknak, többek között épp a tavasszal elhunyt filmtörténész, Balogh Gyöngyi állhatatos munkájának köszönhetően. A kiállítás tizennégy egységéből négyet szenteltek az 1945 előtti időszaknak (*A kép megmozdul; A némafilm művészete; A világ fekete-fehérben és színesben; A hangosfilm története*).

Ma már közmegegyezés, hogy a film születése 1885. december 28-ra tehető, amikor Párizsban megnyílt a világ első mozija, a Lumière fivérek képsoraival. 1896-ban már meg is nyitott Budapesten az első vetítőhelyiség, ami aztán fél év alatt tönkrement. 1899-ben Kolozsváron, a Farkas utcai színházban is feltűnt a mozgókép – alkalomszerűen. 1901. április 30-án bemutatták a *Táncz* című első, már megrendezett jeleneteket is tartalmazó filmet az Uránia Tudományos Stúdióban, amely azonos az Uránia Nemzeti Filmszínházzal. Ezt a pillanatot tekintjük tehát a magyar film születésének. 1906-ban, Rákóczi hamvainak hazahozataláról pedig már olyan filmriport készült, amelyet évekig vetítettek, s ami a kiállításon is látható. 1907-ben pedig, Heltai Jenő nyomán megszületett a mozi szó is, a kinematográf helyett.

A magyar mozgókép nagyon dinamikusn fejlődött, 1914 után már érdemes volt befektetni a filmkészítésbe, az első világháború végéig a gyártók évente megkészszerzték termésüket. 1913 novemberében megjelent az első kinoriport, vagyis filmhíradó, Fröhlich Gábor és Fodor Aladár készítette, főleg társasági eseményekről. Nem sokkal később a vezető sajtóorgánumok, a *Pesti Napló* és *Az Est* is filmriportot készít.

A Vörös Riportfilm hetente jelentkezett 1919. március végétől júniusig. Képsoraiból sokat ismerünk, ha máshonnan nem, Grunwalsky Ferenc *Vörös május*

(1968) című dokumentumfilmjéből, melyről még B. Nagy László is megemlékezett. „Anyaga néhány kezdetleges technikával fölvelt fénykép, korabeli riporterek ügyesen elkapott pillanatfelvételei, amatőrök emlékei. Remekmű született belőlük, amelyek érzelmekben, jelentésben gazdag szimbólummá emeli ama 133 napot.”

Érdekes, hogy viszonylag korán ismerték föl a filmnek az oktatásban rejlő – de valójában máig kihasználatlan – lehetőségeit. 1913 őszén a Magyar Tanítók Otthonában, Budapesten, a Kinizsi utca 16.-ban (1929-től Magyar Filmiroda) megkezdődött az oktatófilmek, diafilmek gyártása, de játékfilmet is készítek. A kiállítás egyik felirata ennyiről tudósít. Pedig érdekes lenne, hogy mikortól szolgált moziként az épület Kinizsi néven. Az egyszerű utánjátszó mozból 1989-től lett Blue Box art-mozi, majd kertmozi is üzemeltetett benne a Mozgóképi Innovációs Társulás. Az ezredforduló után nem sokkal azonban ledózerolták, pedig működhetett volna mozi-múzeumként is, hiszen lassan már unokáink sem tudják, hogy milyen volt egy igazi „békebeli mozi”, ők csak a multiplexet ismerik popcornnal.

A magyar film első, némafilm korszakában megközelítőleg 600 játékfilm készült, és a magyar filmgyártás az európai élmezőnyben volt. A gazdasági válság és a kivándorlási hullám ennek vetett véget – a filmek 90 százaléka el is veszett.

Ha van hiányossága a kiállításnak, akkor az egyik éppen az, hogy az első részben – a már említett négy etapban – itt-ott még említenek egy-egy mozit, a későbbiekben azonban már nemigen esik szó róluk. Pedig a gyártás-forgalmazás-befogadás hármas egységéről már Szőcs István (amúgy kiállított röpiratában) is szó esett. „Gondoskodni kell arról is, hogy a filmgyárak legalább 1-1 bemutató mozit kapjanak, ahol filmjeiket a legkedvezőbb körülmények között jelentethetik meg. Amerikában – s a világ összes filmgyártó országaiban – természetesen, magától értetődő, hogy a legtöbb mozi a filmgyárak és filmgyártó vállalatok tulajdonában van. Szomorúan jellemző országunkra, hogy a legnagyobb filmgyárunknak, a Hunniának nincs bemutató mozija sem Budapesten, sem vidéken...” – írja Szőcs 1945-ben, még a fegyverek ropogása között, de már a jövőn töprengve.

Pedig már 1925-ben rendeletet hoztak a magyar film védelmében, melynek szövege szintén olvasható a kiállításon: „Minden 30 külföldről behozott film után a kölcsönzők kötelesek egy átlaghosszúságú magyar filmet gyártani.” Azt hiszem, ezzel ma is kiegyezhetnénk.

1926-ban nyílt meg a mai Puskin mozi Fórum néven. „A legelőkelőbb közönség, a legművészibb filmek, a legnagyobb sikerek” – reklámozza *Az Est* a Puskin 1939-ben. Érdekes, hogy a Puskin mindig „előkelő” mozi volt. Talán mert a belvárosban volt, s mindig kiemelten kezelték műsorpolitikáját. Évtizedekig ott tartották csütörtök esténként a magyar filmek bemutató előadását. (Első munkahelyem a Fővárosi Moziüzemi Vállalatnál volt, ezért tudom, hogy a „vatta”, vagyis a szervezett közönség szükség esetén a mindig bevethető sorakatonákból állt.)

1920-ban Mozirevízió néven megalakult a filmcenzúráért felelős Mozgóképvizsgáló bizottság. Ekkorra a film már a kultúra része – noha, amikor Janovics

*A Francia szobalány című színdarab amerikai filmváltozatának mozibemutató előtti különvetítése
1939. február 15-én, a Paramount Filmforgalmi Rt. budapesti központjában.*

A képen a két színházi főszereplő, Tolnay Klári és Ráday Imre (Forrás: Fortepan, 7448)

Jenő, a leghíresebb kolozsvári színházi ember, filmmel kezdett el foglalkozni, árulást kiáltottak, s féltették a mozitól a színház népszerűségét, jöllehet Janovics a filmből szerzett jövedelméből támogatta a színházat. A kiállítás megemlékezik a leghíresebb Janovics-produkcióról, az 1913-ban forgatott *Sárga csikóról*, az első „világfilmről”, amelyből 137 kópiát adtak el, s még Japánban is vetítették. Szomorú szenzáció is kötődik a filmhez: a forgatás során egy csónakból a vízbe esett és megfulladt egy színésznő, Imre Erzsi.

1928-ban Lajta Andor megjelentette a *Filmkultúra* folyóiratot, s tíz évig életben is tartotta. A tárlókban számos filmes magazin, reklám látható, s az az érzésünk, hogy a későbbiekben – talán a hatvanas évek elejét kivéve, amikor még a trafikokban is árulták a filmszínészek fotóit – soha nem volt ilyen sajtója és reklámja a magyar filmnek.

1929-ben sor kerül az első hangosfilm bemutatójára a Fórumban, az *Éneklő bolondot* játszották.

Az egyik legnagyobb felületet a múzeumban a hangosfilm története kapja – 1945-ig –, bemutatva, hogy a közeledő háború, s a zsidótörvények, amelyek erősen érintik a filmszakmát, milyen hatást gyakorolnak a filmre. Szinte hihetetlen, de még 1943-ban is 51 (!) játékfilmet forgattak Magyarországon! 1944-ben viszont már csak húszat. A Horthy-korszak utolsó magyar filmje az *Anna tekintetes úr*. Gazdag, eseménydús időszak ez, hiszen már fel-feltűnik a színes film is. Az első a *Beszélő köntös* Hamza Ákos rendezésében. Műfaji szempontból is besorolják a filmállományt. Magasan vezet a vígjáték, a film noir és a háborús életérzéssel népszerű lesz a melodráma is. A népi írók szociális érzékenysége néhány paraszti tárgyú filmen is nyomot hagy.

Ugyanakkor 1942-ben az idegen hangzású mozik nevét magyarosítani kell, így lesz például a City moziból Szittyá. S bizony a zsidó forgatókönyvíróknak fel kell adnia a munkáját vagy álnéven dolgoznak tovább, mint Mihály István és Nóti Károly, akik 1943–44-ig gyártják a forgatókönyveket.

A Kádár-korszak Janus-arcú kultúrpolitikája nem engedte közönség elé a háború előtt készült filmeket, így azok csak a rendszerváltás után arathattak rendkívüli sikert a filmnézők körében. Sokukból remake is készült (*Egy szoknya, egy nadrág; Hyppolit a lakáj; Meseautó*). A Duna tv legnépszerűbb műsora a vasárnap délutánonként sugárzott *Régi magyar filmsáv* volt, ezt, ha cigánygyerekek potyogtak az égből, sem lehetett elmozdítani.

A szocializmus négy és fél évtizedes korszakának filmgyártását három korszakra tagolják a kiállítás szervezői: Az újrakezdéstől a forradalomig (1945–1956); A nyitás 1957–68-ig; s a Menekülés a moziba (1969–1989). A koalíciós időszakot érdemes lett volna különválasztani, ha még oly rövid volt is, de biztatóan indult, s két remekmű is született (*Valahol Európában; Talpalatnyi föld*).

„A ’68-as reformtörekvések elbukását a visszarendeződés, a kiábrándultság, a pangás évei követték. A mozi viszont továbbra is menedéket nyújtott az alkotók és a nézők számára egyaránt [...]. Több alkotásunk szerepelt sikerrel Cannes-ban és Berlinben, és a *Légy* (Rófusz Ferenc, 1980), valamint a *Mephisto* (Szabó István, 1981) révén az Oscar-díjig is eljutott a magyar filmművészet” – írja a katalógus. S hiába igaz ez, a cím – „Menekülés a moziba” – mégis meg-

tévesztő, hiszen a magyar film a hetvenes évek elejétől elkecseredett küzdelmet folytat a nézőkért. Igaz, hogy a látogatószám drasztikus csökkenése az előző évtizedre esik. Az 1960-as év 140 milliójáról egy évtized alatt a felére esett vissza a látogatottság, azután 1971 és 1985 között kisebb-nagyobb ingadozással 70 millió körül állandósult. A nézők átpártoltak az egyre több külföldi szórakoztató filmet játszó mozikba, s az 1976-os Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalása kiemelt feladatként határozza meg a magyar film és a közönség kapcsolatának javítását. „A nemzeti filmgyártás ügyét a filmterjesztés során kiemelten kell kezelni, meg kell találni azokat a formákat, amellyel a magyar filmművészet jelentős alkotásai rendszeresen eljuthatnak a közönség széles rétegeihez [...]” E cél érdekében a hetvenes években a nagy lakótelepeken még négy hatalmas mozit is építenek – Kőbánya, Pest-Buda, Budafok, Olimpia – nem sejtve, hogy húsz év múlva már privatizálják őket, akár a cukorgyárakat.

Kétségtelen, hogy egy ünnepi, évfordulós kiállításon célszerű a hangsúlyt az eredményekre fektetni, de azáltal, hogy nincs szó a gyártott filmek számának csökkenéséről, s arról, hogy a multinacionális multiplexek letarolják a hazai mozihálózatot (1987-ben még hetven mozija volt a Budapest Filmnek, ma hat, azaz 6 db, igaz, az idén üzemeltettek egy kertmozit is), egy kicsit torz a kép. Pedig a leépülés néhány grafikonnal szemléltethető lett volna.

Szép gesztus, hogy külön egységben idézik föl a filmművészet hungaricumát, a Balázs Béla Stúdiót, amely 1959-től adott páratlan szabadságot az újtásra törekvő pályakezdőknek. Igaz, tapintatosan hallgatnak róla, hogy gazdag besúgóhálózat tájékoztatta a kulturális igazgatást az izgalmas szubkultúráról, s hogy olykor ezek tagjai az amúgy legtehetségesebb filmrendezők voltak.

A cenzúraszobában, amely a betiltott filmekről informál, meglepve olvasom, hogy Kerényi Zoltán filmjét (*Könnyű Múzsza*) „színvonaltalan, szórakoztató témája” miatt nem mutatták be. Ilyen alapon a ma készült magyar filmek nagy hányadát be lehetne tiltani. A szintén 1947-ben készült *Mezei próféta* miszticizmus miatt nem kerülhetett mozikba. Sajnálatos, hogy Szentjóby Tamásnak a Balázs Béla Stúdióban készült, *Kentaur* című, igazán remek munkáját kifejeztették a kiállításról, pedig abból a rendszerváltozás előtt még standard kópia sem készülhetett, társadalmunk céljainak megkérdőjelezése miatt. Jeles András *Álombrigád*járól pedig (itt sem) a teljes igazságot írják. A Társulás Stúdió nem ajánlotta fel átvételre a filmet, hogy ne kelljen csonkításokról alkudoznia. Mivel azonban a Társulást megszüntették, 1989-ben mégis megvágva került a film a közönség elé. A Társulás megszüntetésekor a Hunnia vette át a filmet, s a vége főcím hurraóptimista dalát, az *Egy Duna-parti csónakházban*t levették róla, mivel az csak fokozta a film abszurditását.

Valószínű, hogy a kortárs filmtörténetet nem egyszerű múzeumban bemutatni, hiszen akármilyen nagylátószögű optikát használunk is, az a mához közelítve szükségképpen torzít. Nincs még rálátásunk az eseményekre, meg aztán a kortársakkal kapcsolatban nem merünk élesen fogalmazni, különösen olyan megosztó személyiségek esetén, mint mondjuk Andy Vajna. Portréját a falra felragaszthatjuk, hisz végül ő is egy az Amerikába emigrált filmesek közül. Annak az igazsághoz közelíteni akaró megítélése azonban, hogy mit

eredményezett munkássága a 21. századi magyar film történetében, különös tekintettel annak nemzeti jellegére, nos ez még várat magára.

Napjainkban a film jól jövedelmező szolgáltatóipar, főleg külföldi produkciók számára. A magyar filmművészet megújulása és kibontakozása azonban még előttünk áll. Ezért is roppant mód szelektív, s inkább csak sejtető, mint állító, az utolsó harminc évet bemutató terem, középpontban természetesen a *Saul fiával*.

A kiállítás utolsó szakasza (*Ablak a világra*) a külföldön alkotó magyar vagy magyar származású filmesekkel foglalkozik, kiemelt helyet kapnak a magyar Oscar-díjasok.

Nem tartom igazán átgondolt ötletnek, hogy az animációs film történetét is bele-beleszövik a kiállításba, nem mintha az nem lenne a magyar művészet sikeres része, de a magyar játékfilm fejlődése sokkal inkább a dokumentumfilmével forrott össze. A nyolcvanas években a játékfilmstúdiók egyre több egész estés dokumentumfilmet csináltak, így jött létre az úgynevezett rendszerváltó filmek vonulata: többek között Ember Judit, Sára Sándor, Gyarmathy Livia, Gulyás testvérek filmjeiből. Olyannyira szoros volt ez a kapcsolat, hogy előfordult, hogy játékfilmszemlén dokumentumfilm nyerte a fődíjat.

Megkísérelték a lehetetlent – írtam a kiállítás rendezőiről. S ha a lehetetlent nem is tudták lebírni, egy impozáns, elegáns kivitelű, érdekes, sok ellentmondást felvető kiállítást hoztak létre, hogy gondolkodhassunk a magyar filmről.

LUDMANN MIHÁLY

ISMERETLEN URÁNIA?

Igényes, szép album jelent meg a budapesti Rákóczi úton levő Uránia épületéről. A kötet fejezetei bemutatják az épület születését, változásait és a magyar kultúrában betöltött szerepét.

Egy épület folyamatos változás állapotában van. Ez nem csak a funkciójára lehet igaz, hanem a külső-belső megjelenésére is. Az Uránia, vagy ahogyan megépítéskor nevezték, a Rimanóczy-palota már 125 éve áll a Rákóczi úton. Arculata feltűnő különbséget mutat a környezetében álló épületek homlokzatával. Azt azonban, hogy miért építették, kinek és milyen célból, az nincs az épületre írva, ezt kutatni kell, és ha érdemes rá, az eredményeket maradandó formában megörökíteni.

Az Uránia épületének születését, építésének történetét Kelecsényi Kristóf igényes tanulmánya mutatja be. A kötet értéke, hogy a leírtakat – ahol lehet – képekkel is illusztrálja. Így láthatjuk, hogy a Rimanóczy-ház 1895-ben engedélyezésre benyújtott tervrajzán az épület homlokzata neogótikus stílusú, megjelenésében háromemeletes, és a legfelső szint a több ablaknyílás miatt tagoltabb, mint az alsóbb emeletek. Az engedélyezés után az épület gyorsan felépült, 1896. október elsején adták át. A palotáról nem sokkal később, 1899-ben

*Az Uránia Nemzeti Filmszínház épülete 2002-ben újult meg – Európa egyik legszebb mozijának nevezik
(Fotó: Ludmann Mihály)*

készült legelső fényképen azonban azt látjuk, hogy a homlokzata sokkal díszesebb: hangsúlyos erkély választja el az első emeletet a földszinten levő bejáratától, és új elemként megjelentek a loggiák. Stílári változás is történt, mert a csúcsíves nyílászáródást felváltotta a félkörív és a patkóív. A díszítő ornamentika keleties jelleget öltött, ami különösen feltűnő az erkélyek geometrikus, áttört díszítésében.

Az épületet id. Rimanóczy Kálmán telektulajdonos, építési vállalkozó és építész megbízásából a hamburgi születésű Schmal Henrik, Ybl Miklós munkatársának a terve alapján készítette. Ekkor Rimanóczy még nem tervezett, erre később, a megszerzett tapasztalatok alapján szánja majd rá magát, emiatt bízhatta meg a feladattal Schmalt, aki Ybl Miklós mellett dolgozott, ami önmagában is rangot jelentett. Az épület első elfogadott terve stílusában egységes volt, a megvalósult mű azonban ellentmondásos. Ennek az oka a reneszánszra jellemző síkban tartott homlokzat, jellegzetes osztópárkányokkal és a pártázatos zárópárkánnyal, míg a főhomlokzati nyílások és loggiák a velencei gótikát, az erkélyek díszítése és a patkóív a mór építészetet idézik. A keleties hatás a belső térben még nyilvánvalóbb. A homlokzati négy dombormű ezt az ellentmondást sűrítve hordozza. A kígyóbűvölő és a háremjelenet keleti témájú, de a reneszánszra jellemző

szobrászi ízléssel megformáltak, ahogyan a táncoló nők is, akik ugyanúgy lehetnek keleti fürdők vagy európai zenés-táncos mulatók szereplői.

Hogy miért történt ez a stílusváltozás, ezt biztosan nem tudhatjuk, de az kétségtelen, hogy ekkor a mór építészet nem volt ismeretlen Európában, és itt-ott használták is a rá jellemző formákat. Erről a kötetben egy külön tanulmányt olvashatunk Torma Ágnes tollából, aki az arab építészet hatását hordozó, mára már jórészt megsemmisült európai építészeti műveket mutatja be. Azonban hozzá kell tenni, hogy ez a kör ennél jóval szélesebb volt, és többirányú impulzus befolyásolta az orientalizmus elterjedését. Köztudott, hogy a 19. század elején megszülető romantika kiszélesítette az európai ember érdeklődési körét. Már nem úgy utaztak el a távoli világokba, hogy az európai civilizáció mindenek-fölöttiségében hittek, hanem kulturális felfedező vággyal. Ennek köszönhetően a Kelet világa került elsőként az európai emberek érdeklődésének előterébe. Ezt láthatjuk Delacroix festészetében, de olyan akadémikus művész, mint Jean- Leon Gérôme képeiben, aki szép számú antik témájú festménye mellett arab-török jeleneteket is szívesen ábrázolt. A magyar festészet történetében Eisenhut Ferenc sikereit orientalista műveinek köszönhetette, ami jól mutatja, hogy nálunk is komoly érdeklődés volt az egzotikum iránt. A Kelet azonban nem csak az arab világot jelentette, hanem a japán művészet felfedezését, de ne feledkezzünk meg a perzsa és az indiai építészetéről sem, amely Lechner Ödön számára a nemzeti stílus megteremtésében vált fontossá. A „móros-keleties stílus előszeretettel társult zenés-táncos műsorokat kínáló teátrumokhoz” (56.) ahogyan a londoni Alhambra Palota esetében is, de erre jó példa az Urániával egy időben felépített lágymányosi Konstantinápoly Budapesten elnevezésű szórakoztató negyed, amelynek patkóíves főkapuja és a minaretek is keleties hatásúak voltak, és egyben megmutatták azt is, hogy ez keleties architektúra nem idegen a mulatóktól.

Rimanóczy Kálmán az építési engedélyt bérházra, hangverseny- és táncteremre kérte. Ez utóbbiak helyett nyílt meg az Oroszi Caprice, amely mulató, vagy ahogyan akkor hívták, orfeum volt. Nem az első, mert ahogyan egy 1897-es újságcikkben olvashatjuk, Budapesten 11 ilyen mulatóhely, illetve a millenniumi kiállítás idején létrehozott Ósbuda és a lágymányosi Konstantinápoly volt látogatható. Nem csoda, hogy a Somossy Orfeum és az Oroszi Caprice is rövid idő alatt csődbement.

Ez a kor a jelentősen gyarapodó és társadalmi összetételében is átalakuló városok kora. Ennek következtében a klasszikus, mívelt drámákat játszó színházak mellett, mint a pesti Nemzeti Színház, megjelent az 1875-ben átadott Népszínház, ahol könnyedebb darabokat adtak elő, majd 1896-ban megnyitott a Vígyszínház, amelynek – ahogyan a neve is mutatja – a szórakoztató darabok bemutatása volt a legfontosabb. Ezek azonban színházak voltak, a színházakra jellemző belső tagolással, képzett színészekkel és rendezőkkel. Más igényeket elégítettek ki a varieté-színházak, amelyek között az elsőt 1874-ban nyitották meg Pesten. Az orfeum, varieté, mulató vagy németes pestiességgel zengeráj, szórakozóhely volt. Az Uránia épületében alig másfél évig működő Oroszi Caprice műsororai kétfelvonásosak voltak, zenés nyitány után kuplék,

Az Uránia mozi bejárata a Variété csillagai című film vetítése idején, 1938-ban
(Forrás: Fortepan / Danassy Károly, 210291)

komédiások, táncosok szórakoztatták a közönséget, amíg 1898 júniusában megszűntek az előadások. Ezekkel az új műfajokkal kiszélesedett a színházi paletta, és egészen más eszmék és gondolatok közvetítését vállalták fel, mint a klasszikus színdarabok. A Rimanóczy-házban működő Caprice tulajdonosa, Oroszi Antal 60 darabot és 300 kuplét írt, „könyvalakban azonban csak az *Othello és a Romeo Kohn und Julie Lewy* jelent meg [...]. Műfaját, a gyakran közönségesen erotikus bohózatokat” (88.) Caprice szerzői névvel jelentette meg. A talmi és csillogó a jelennek, a pillanatnak szól, és ezért felértékelődik az illúzió, a térben és időben való virtuális utazgatás lehetősége. Nem véletlen, hogy ekkor született meg a mozgókép, amely gyors technikai fejlődésének köszönhetően elröpíthette a nézőt Julius Caesar korába vagy a Holdra.

Az egykori orfeumban 1897 végén már mozgóképeket vetítettek, ahol 1899. november 4-én megnyílt az Uránia Tudományos Színház, ahol rendszeresen vetítettek ismeretterjesztő előadások keretében filmeket. Szokatlan elnevezés a tudományos színház: német találmány. Az első Uránia Berlinben alakult meg 1888-ban, majd 1897-ben Bécsben, és ebben az évben Budapesten is. Az Uránia kultúrtörténeti jelentősége, hogy itt forgatták az első magyar filmet, amelyről Magyar Bálint 1966-ban megjelent tanulmányából idéz a könyv. *A táncz* című előadás „rendelkezésre álló illusztráló kisfilmek nem bizonyultak elegendőnek, ezért a rendezők merész és dicséretes vállalkozással elhatározták, hogy saját maguk készítik el a szükséges mozgófénykép-illusztrációkat” – olvashatjuk *A magyar némafilm története* című fejezetben. (148.) A bemutató 1901. április 30-án volt, és a rendkívüli siker miatt több százszor vetítették. Sajnos a film-szalagok mind elvesztek, állóképek maradtak fenn, ezek a könyv illusztrációit gazdagítják.

Az épület történetének újabb fejezete kezdődött 1904 augusztusában, amikor a magyar állam megvásárolta, hogy az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémiának méltó hajléka legyen. A színiakadémia 1905 és 1916 között a tanév minden szombatján nyilvános előadásokat rendezett. A háború megnehezítette a kulturális életet, és ekkor az Urániában meghatározóvá vált a filmvetítés.

1929-ben az Urániát működtető részvénytársaság csődbe ment. A bérleti jogot ekkor a német UFA filmvállalat szerezte meg, és ezzel a színművészeti akadémia vizsgaelőadásai is befejeződtek. Az átalakulásról a kötet szerkesztője, Buglya Zsófia írt részletes és korabeli forrásokkal bőven ellátott tanulmányt. Az épület később szovjet tulajdonba került, moziként működött tovább.

A filmszínházak életében a drasztikus változást a kilencvenes években megjelenő multiplexek hozták el, ebben az időszakban sok mozi megszűnt. Az Uránia azonban túlélte ezt, és 1999-ben nagyszabású felújítás kezdődött, majd 2002 tavaszától megújulva fogadja a látogatókat mint Uránia Nemzeti Filmszínház. A felújítást végző szakemberekkel a kötet szerkesztője beszélgetett, akik sok izgalmas és fontos részletet is megosztottak az olvasóval.

Az épületet restaurálták, korszerűsítették, ami nemcsak a vetítés- és színpadtechnikát érintette, hanem a tűzvédelmi előírásoknak való megfelelést és a szellőzést is. Mindezt úgy kellett megoldani, hogy közben a külső és belső

architektúrának az eredeti értékeit is meg kellett őrizni. „Az Uránia 1896-ban épült, és az 1930-as Jánszky–Szivessy-féle felújítás volt az utolsó olyan értő beavatkozás, ami segített az épületen. Attól kezdve csak toldozták-foldozták és dekorálták [...] Schmahl Henrik Urániája a historizmus kései korszakában létesült [...] A mi nagy mestereink, professzoraink kitűnő műveltségű kultúremberek voltak, de ezzel a historizmussal nem tudtak mit kezdeni. Úgy kezelték, hogy itt van ez a valami, amivel csinálni kéne valamit. És a végeredmény az lett, hogy nagyon jó építészek historizáló épületek sorát tették tönkre” – nyilatkozta Mányi István vezető építész. Sajnos erre sok példát látunk, az Uránia épületét ez a sors szerencsére elkerülte.

Ismeretlen-e az Uránia épülete? Természetesen nem, mert a Kerepesi, majd 1906-tól Rákóczi út egyedi megjelenésű épülete nemcsak az építészet, hanem a színház és mozi kedvelőinek körében is ismert volt. A kötet tanulmányait elolvasva azonban felfedezhetjük azokat a rejtett titkokat, amelyekről eddig keveset vagy alig írtak.

Nemcsak az épületek változnak, hanem a nekik helyet adó utcák és terek is. Ezért is jó, hogy a Kerepesi útról és fontosabb épületeiről is szerepel a kötetben egy tanulmány. „A Kerepesi út olyan, mint az élet: az eleje színház, a közepe kórház, a vége temető” – olvashatjuk Csordás Lajos írásában, aki egy régi pesti mondást idéz. A világ és az értékrendek változásával azonban ez is átírásra szorul, mert a Nemzeti Színházat lebontották, a helyén az East-West Business Center épült fel.

Az ismeretlen Uránia – Fejezetek egy filmszínház történetéből című könyv mintegy 260 illusztrációja önmagában is sok meglepetést tartogat. A kötet tanulmányait az említetteken kívül Molnár Dániel, Perényi Roland, Gajdó Tamás, Barkóczi Janka, Murányi Gábor, Forgács István és Varga Balázs írta.

(*Az ismeretlen Uránia – Fejezetek egy filmszínház történetéből.* (Szerk. Buglya Zsófia.) Méry Ratio kiadó, 2021, Budapest, 340 oldal)

TÓTH KÁLMÁN

A HAGYOMÁNY FOLYTONOSSÁGA

Oláh János esszéi

Az idő csapdája című, 2020-ban megjelent posztumusz kötet a 2016-ban elhunyt jeles költő, író, szerkesztő és irodalomszervező Oláh János összegyűjtött esszéit tartalmazza Stamler Ábel szerkesztésében és utószavával. A válogatás öt nagy egységre osztva közli a kevés kivétellel a rendszerváltozás után keletkezett írásokat. A kötet elején és végén, tehát kitüntetett pozícióban, két töredékes szöveg kapott helyet, melyek a szerkesztői koncepció alapján a szerző gondolkodását meghatározó kereteket jelölik ki. Oláh János számára az egyéni és a közösségi

létezés kérdései egész pályája során döntő fontosságúnak bizonyultak, *Az éjszaka hangjai* címet viselő prologus mindezek fenyegetett voltára mutat rá, és a lét fogalmi eszközökkel való megértésének hiábavaló törekvése helyett annak misztériumként felfogott megélését, a természettel és elődeinkkel való kapcsolat művészetén keresztül megtapasztalásának fontosságát hangsúlyozza.

Az első egység a *Mesterek, pályatársak, tanítványok* címet kapta, amely jól érzékelteti Oláh János nemzeti és európai hagyományban való benne állását, és a hagyomány folytonosságának fenntartására irányuló igyekezetét. A „mesterek” (Takáts Gyula, Weöres Sándor, Küsmődi Bálint, Varga Domokos, Nagy László, Illyés Gyula, Gyergyai Albert, Tamási Lajos és Csoóri Sándor) a szerzőhöz korban közelebb álló Kolumbán Miklós, Siklós István, Kodolányi Gyula, a feleség és alkotótárs Mezey Katalin, Péntek Imre, Bella István (akinek emlékére a kötet címadó írása született), Utassy József, Ferenczi László és Ferdinandy György, valamint a „tanítványok”, a korán elhunyt költőnő Paulinyi Zsuzsa, Margittai Gábor, Csenger Levente és Szentmártoni János írásaival, személyiségével és művészi alkatával kapcsolatos, hol egészen személyes, hol kritikai igényű reflexiók átfogó bepillantást kínálnak Oláh János irodalomhoz való viszonyulásába, bemutatva az őt ért irodalmi hatásokat, valamint az őt a jól érzékelhetően a népben-nemzetben gondolkodó, de legalábbis a nemzeti hagyomány- és értékközösséget el nem utasító, azt az egyetemes emberi értékekkel összhangban képviselő alkotókhoz fűző kiterjedt kapcsolatrendszerét.

A második egység (*Tárművészetek – művészársak*) írásai Oláh János más, irodalmon kívüli művészeti ágakhoz való értő viszonyulásáról tanúskodik. Ahogy irodalommal kapcsolatos esszéiben is központi szerephez jut az emberi létezés összetettségének művészet általi megtapasztalhatósága, a különböző képzőművészeti ágakat, illetve a fotó- és filmművészetet képviselő alkotók művei által ihletett írásai is végsősoron a létezés birtokunkban lévő, de megfejtetlen titkát (vö. 162.) próbálják megközelíteni. A fényképész Cservenka Ferenc; a hagyományt egyedi módon újraértelmező Kő Pál szobrász, a szerző egykori osztálytársa, akinek művészetével három írás is foglalkozik; a festő Halmy Miklós, Szkukálek Lajos, Berki Viola, Varga Amár László; a grafikus és textilművész Kókay Krisztina, a keramikus Simon István, és a grafikus Schéner Mihály alkotásait értelmező esszék mellett helyet kapott a moldovai származású filmrendező Emil Lotjanu Csehov-interpretációját vizsgáló filmkritika is, amely az irodalmi alkotások filmes feldolgozhatóságának problematikájára reflektál.

A kötet harmadik tematikus egysége az Írószövetség folyóiratának, az 1989-ben alapított *Magyar Napló*nak az „ürügyén” született írásokat gyűjti egybe. Oláh János 1994-től haláláig a folyóirat főszerkesztőjeként működött, és oroszlánrésze volt a szellemi és anyagi értelemben egyaránt válságba jutott folyóirat fennmaradásában. A *Megmenthető-e a Magyar Napló* című írásban megfogalmazott kételyek ellenére az írók összefogásába vetett bizalom megalapozottnak bizonyult, ehhez azonban az öt évvel később, 1999-ben keletkezett évfordulós visszatekintő írás szerint a lap anyagi háttérét stabilizáló kedvező politikai fordulatra is szükség volt. (184.) Az ugyanebben az írás-

ban megfogalmazott szerkesztői hitvallás a folyóirat feladatát a következőkben jelölte ki: „Nemcsak a magyar irodalmi hagyomány, hanem az európai jelenlét irodalmi áramába is vissza kell csatolni a mai magyar irodalmat.” A mindennek megvalósítására irányuló erőfeszítések eredményességét azonban az anyagi háttér bizonytalan volta már a megírás pillanatában kétségessé tette: „Az önfeláldozásra ösztönző készítés elmúlt. Kérdés, a kiegyensúlyozott munkára lesz-e lehetőség?” (186.) A szintén 1999-es, *Rögtönzés a Magyar Napló ürügyén* is az irodalmi folyóiratok anyagi fenntarthatóságának azóta is aktuális problémáját fejtegeti, rámutatva azok szellemi életre gyakorolt hatására, és az ezt befolyásoló politikai tényezőkre. A hat évvel később, 2005 novemberében megjelent *Az irodalmi folyóiratok kiszolgáltatottsága* is ezt a sajnálatos módon „örökzöld” témát járja körül, rámutatva az irodalmi lapok körül kialakult műhelyeknek a magyar kultúra folytonosságának fenntartásában betöltött kulcsszerepére, és a méltatlan támogatási rendszer megváltoztatásának szükségességére. Az ezt követő, 2008-ban készült rövid cikk a folyóirat fennállásának közelgő huszadik évfordulója apropóján a lap fennmaradását veszélyeztető politikailag motivált támogatásmegvonás okozta bizonytalanság láttelepe. Az először a jelen gyűjteményben közölt *A Magyar Naplóról: Szubjektív történet* című szöveg személyes hangvételű visszatekintés a folyóirat viszontagságos történetére és a szerző abban játszott saját szerepére, valamint a népi irodalom szellemi értékeit felvállaló folyóiratszerkesztői és könyvkiadói tevékenységét hátráltató anyagi nehézségekre.

A következő tematikus egység (*Őrző a strázsán*) egyetlen kivétellel a *Magyar Napló*ban 2007 és 2015 között megjelent, a kultúra és a közélet aktuális kérdéseire reflektáló, lapszámindító vezércikkekből áll. Az egyes írások jól mutatják Oláh Jánosnak a magyar kultúra és nemzeti önrendelkezés egymással szorosan összefüggő értékei iránti elkötelezettségét, amely átsugárzik az értékek megőrzésének fontosságára, és az ezt veszélyeztető tényezőkre rámutató szövegeken, melyek gyakran fanyar iróniával fűszerezettek. Különösen figyelemreméltó élelslátásról tesz tanúbizonyságot a 2015. októberében megjelent vezércikk (*Kié a történelem?*) zárata, mely kristálytisztá logikával mutat rá a migráció lényegére. (247.)

A kötet ötödik, és egyben utolsó nagyobb egysége, amely az *Életmű és nemzeti önismeret* címet kapta, tíz írást tartalmaz. Oláh János ezekben egyrészt saját írói munkásságára tekint vissza, mint két egymást követő esszében a Kádár-rendszerrel szembeni ellenállásként értelmezett, az egykori népi író Darvas József segítségével megjelent *Elérhetetlen föld* című antológia kapcsán a nemzedéktársaival közös költői pályakezdésre, mely pályájának további alakulására is rányomta bélyegét, valamint a hetvenes évek végén *Közel és Visszatérés* címek alatt két kötetben megjelent „gyónásregény” megírásának hátterére és fogadtatására. Szintén két írás kapcsolódik a családi folyóiratként meginduló *Remetei Kéziratokhoz*, amelyet feleségével, Mezey Katalinnal és fiukkal, Lackfi Jánossal közösen szerkesztett. A négy utolsó esszé Oláh János irodalomszemléletének alapvető összetevőire irányíthatja rá az olvasó figyelmét: a *Szociográfia és nemzeti önismeret* a magyar szociográfiai irodalom

klasszikusának, Szabó Zoltánnak a munkásságából kiindulva a nemzeti önismeret irodalmának szükségességére, az írók nemzeti közösségük iránti felelős magatartásának fontosságára mutat rá. *A magyar irodalom létfeltételeiről* szóló írás az irodalmat „a nemzeti lét kohéziós erejeként” (297.) fogja fel, amelyet véleménye szerint a hetvenes évektől az elit-irodalomban előtérbe kerülő, a nemzeti karaktert és az etikai vonatkozásokat nélkülöző posztmodern szövegirodalom uralkodó helyzete veszélyeztet. Álláspontja szerint az internacionalista és individualista szemléletmód kizárólagosságát csak a nemzeti traumákat feldolgozni képes népi, nemzeti elkötelezettségű irodalom társadalmi pozícióinak helyreállításával lehetne ellensúlyozni, amely Oláh János szerint elsősorban politikai akarat kérdése. A címében Nagy Lászlót idéző „*Himnusz minden időben*” Kölcsey *Hymnus*ának el nem múló aktualitására mutat rá, amely nemzetmegtartó erővel bírhat a 19. század kozmopolitizmusát és a 20. század internacionalizmusát váltó globalizáció támadásaival szemben a jövő nemzedékek számára is. A *Gondolatok a mítoszról* címet viselő 2015-ös előadás pedig a nemzeti közösségek mitikus eredetét tárja fel a nyelv és a kultúra közösségképző erejének, valamint az irodalomnak a nemzet emlékezetében betöltött kulcsszerepének hangsúlyozásával. Ennek lerombolására irányuló folyamatnak látja az általa nemes egyszerűséggel csak „az angolszász sovinizmus világuralmának” (310.) tekintett globalizációt, amely az angol nyelv dominanciája által minden más nyelvet megalázó helyzetbe kényszerít. Ahhoz, hogy a magyar nyelv ilyen helyzetbe került, Oláh János szerint az Aczél György-féle kultúrpolitikának az irodalmi életet továbbra is meghatározó folytonossága vezetett, amely ma sem hajlandó megadni az elismerést a magyarság 20. századi traumáit nemzeti nézőpontból feldolgozó, magas irodalmi értéket képviselő alkotásoknak és szerzőiknek, akik figyelemreméltó modern eszközökkel tartják fenn és életben a népi emlékezetet.

A kötetben olvasható utolsó Oláh-szöveg a kultúrát a nemzeti közösség „önazonosság-tudataként” (319.) definiáló, a kulturális értékek megőrzésének egyéni felelősségét hangsúlyozó epilógus (*Feljegyzések. Részlet*), amelyet a közölt írások első megjelenési helyének és idejének jegyzéke, valamint a szerkesztő Stamler Ábel Oláh János esszéiről munkásságát méltató utószava követ.

Az Oláh János esszéit és rövidebb publicisztikai írásait összegyűjtő kötet a közelmúlt egy jelentős alkotó egyéniségének gondolatvilágába nyújt betekintést az olvasó számára. Oláh János életműve a megalkuvást nem ismerő népi-nemzeti elkötelezettség, a magyarság sorsa iránt érzett felelősségteljes aggodalom, és a nemzeti kultúra értékeinek fenntartására irányuló fáradhatatlan irodalomszervezői tevékenység olyan példája, mely a következő generációk számára is útmutatással szolgálhat az egyre inkább felerősödő és már alapvető természeti tényeket is tagadó globalizmus elleni harcban, a magyarság megmaradásáért vívott küzdelemben.

(Oláh János: *Az idő csapdája*. Esszék, tárcák, vezércikkek. Magyar Napló, 2020, Budapest)

SUBA ZOLTÁN

NÉGY SZOBOR, NÉGY MESTER

– recenzió két szólamra

Magyarországon a szobrászat, mondhatni, mostohagyermeknek számít a képzőművészetek között: a hazai nagykiállításokon többnyire csak dekorációs céllal, térkitöltő elemként bukkannak fel szobrok, önálló tárlatként pedig szinte egyáltalán nem. Hasonlóképp van ez a művészeti albumokkal, népszerűsítő könyvekkel, de még a magyar művészettörténész-utánpótlás is csekély érdeklődést mutat a szobrászat iránt. Anélkül, hogy ennek okát vizsgálánánk, a szobrászat általános népszerűtlenségét mindenestre tényként rögzíthetjük. Ebből következően a magyar szobrászművészek – s köztük nemzetközi hírnű mesterek – munkássága jószerivel feledésbe merült, jelentőségük és életművük ismeretlen. E kiábrándító helyzetben az olyan kötetek, mint Ludmann Mihályé, mégiscsak komoly reményre jogosítanak. Kisfaludi Strobl Zsigmond, Pásztor János, Sidló Ferenc és Szentgyörgyi István szobrainak valamelyikével szinte biztosan találkozott mindenki, azonban alkotójukról vajmi keveset tudhat a jószándékú nagyközönség. Ezt a hiányosságot igyekszik pótolni Ludmann Mihály az *Az irredenta szobrok mesterei* című kötetével.

E könyvében a szerző a négy szobrászt az 1921-ben felavatott irredenta szobrok művészeként köti össze, és a kötet (kiadó adta) címe azt sugallja, hogy főművekről van szó, ezúttal azonban a trianoni centenárium az apropója egy részmonografikus feldolgozásnak. Akármi álljon a címválasztás mögött, mindenképp a négy művészre irányítja az érdeklődést, ami aztán elfeledteti az olvasóval, hogy az irredenta szobrokról csupán a kötet negyede szól. Tekintve, hogy évfordulós kiadványról van szó, a kötet legnagyobb erénye, hogy minőségi külalakban (keménytáblás borító, fényes papír, színes illusztrációk) summázza az alkotók életére vonatkozó adatokat, munkásságuk fontosabb állomásait. Azonban – amennyiben a szerző szándéka és a kötetnek adott cím sugallta mélyebb merítésű összegzési igény egyezik –, a 20. század első felének művészetében elfoglalt helyüket tekintve nem elégedhetünk meg alkotásaik felsorolásával és a korabeli sajtóból gyűjtött méltatásokkal, az egyes fejezeteket érdekesebbé tenni igyekvő kortárs „elemzésekkel”. Ahogyan az akkor élők mindegyikének életében meghatározó volt az első világháború és a trianoni döntés, az ekkoriban született világháborús emlékművek és az ikonográfiai szempontból ezekkel majdnem azonos irredenta szobrok a kor jellemző alkotásai. Ludmann e kérdéssel nem foglalkozik, nem tartja feladatának a témában megjelent publikációk, az eddigi kutatások eredményeinek összefoglalását. Való igaz, hogy viszonylag kicsi a téma szakirodalma, de amennyiben az irredenta szobrok első világháborús emlékművek között elfoglalt helyéről, ikonográfiai differenciáltságáról, invenciózus vagy éppen közhelyes mivoltukról szeretnénk többet megtudni a kötet és az egyes alfejezetek címei (*A háború kora, Hősi emlékművek, A háború szobrásza, A hősi emlékművek szobrásza*

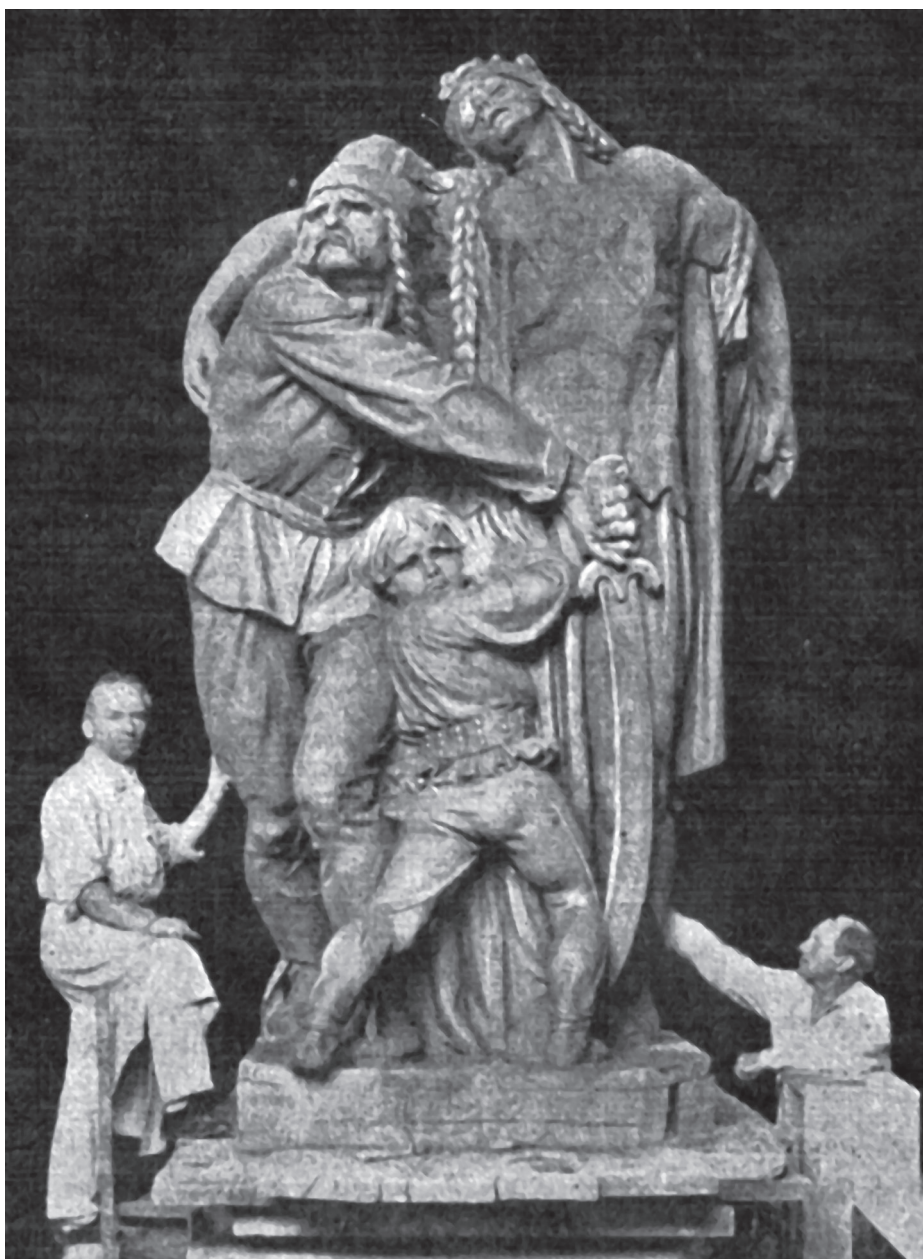
stb.) alapján, akkor mindenképpen ki kellett volna térnie a szerzőnek – túl saját kiadványain (*Művészek a háborúban*. Látóhatár kiadó, 2015. és *A nagy háború hősi emlékezete*. L'Harmattan, 2019.) – Somfay Örs *Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa* című, online is elérhető doktori disszertációjára, vagy a Kovács Ákos és Néray Katalin szerkesztésében 1985-ben megjelent *Monumentumok az első világháborúból* című tanulmánykötetére.

Az egyes művészpályák monografikus feldolgozására való törekvés mindig dicséretes, és az említett hazai viszonyok közt kifejezetten szükséges volna. Amennyiben ez valóban szándék volt (újra és újra felmerül tehát a szakadék a kötet nagyívú címe és az ismeretterjesztő, népszerűsítő tartalom egyébként teljesült megvalósítása között), úgy a teljességet megcélózva érdemes lett volna az egyes művészek életművét egymáshoz viszonyítani, vagy nemzetközi összefüggésben vizsgálni, hovatovább oktatói tevékenységükre, tanítványaikra is röviden kitérni. Ez a kötet azonban másról szól, pedig lenne e téren feladat bőven. Például Szentgyörgyi István esetében érdemes lett volna felhívni a figyelmet Adolf von Hildebrandra, aki legalább olyan jelentős hatásként jelentkezik Szentgyörgyi művészetében, mint a kötetben említett Charles van der Stappen: Hildebrand – mint Rodin mellett a modern szobrászatra legnagyobb hatást gyakorolt művész – fiúaktjai és a köztéri alkotásaiban, valamint reliefjeiben megjelenő architektonikus szemlélet látványos előzményként kínálkozik Szentgyörgyi szobrainak vizsgálatakor (*Kugelspieler*, 1886, Pinakothek München, B 554, és *Bigéző fiú*, 1920, Magyar Nemzeti Galéria, 6090.).

Sidló Ferenc pedig azért érdekes, mert nemcsak a korszellemnek és egyéni ízlésének megfelelően változott a stílusa, hanem a megrendelői szándékhoz is tudott alkalmazkodni. A könyvben is említett székesfehérvári Szent István-szobor figyelemreméltó példája annak, hogy az egyébként klasszikus ideált követő Sidló az 1938-as Szent István-év tematikáját figyelembe véve egy bizantinizáló, az „ősmagyar-archetípust” megjelenítő stílus felé fordult (P. Szűcs Julianna), s ez élesen megkülönbözteti a másik három művésztől.

Ha ismételtelen feltesszük, hogy nem ünnepi reprezentációs, hanem tudományos igényű munka volt a cél, akkor fontos volna a lábjegyzetek formai és tartalmi követelményeit teljesíteni, illetve bibliográfiával bővíteni a könyvet (ez egyébként egy ilyen könyvnek javára is válna). Már csak azért is, mert feltételezhetően nem kizárólag a lábjegyzetben nevezett műveket (többségükben kortárs sajtótermékek) használta fel a szerző, hanem például Kisfaludi Strobl Zsigmond esetében Kostyál László nagyszerű monográfiáját is, amit ugyan a vonatkozó fejezet végén említ, de sehol nem hivatkozik erre a komoly munkára.

Ami a leginkább feltűnő Ludmann Mihály könyvét olvasva, az a szerkesztői és általában véve a kiadói utómunka teljes hiánya, avagy igénytelensége: szinte folyamatos központoszási hibák, felesleges ismétlések és ragozási bicsaklások követik egymást, néhány esetben a szándékkal ellentétes mondatot eredményezve (21. oldal – „Az utódállamokban élő magyarok közösségeket igyekeztek megfosztani a létezésük anyagi feltételeitől.”). Aki valaha írt is akár csak egy szemináriumi dolgozatot, egy rövid fogalmazást, jól tudja: előfordulnak

A Képes Krónika 1920. november 23-án mutatta be a Szabadság téren felállítandó irredenta szobrokat és alkotóikat. Ezen a képen Kisfaludi Strobl Zsigmond látható az Észak szobrával

félregépelések, figyelmetlenségből eredő hibák, és a szellemi munkát, a gondolatok szabad áramlását csak akadályozzák holmi pizslicsáré korrekciók. Ez a szerkesztő feladata lenne. De ha egy kézirat átmegy egy kiadón (L'Harmattan), egy kiadásért felelős emberen (Gyenes Ádám), egy olvasószerkesztőn (Simó Tibor), akkor a ma egyre jellemzőbben tömegesedő hibák nehezen elfogadható mértékét is messze meghaladó igénytelenség már több, mint bosszantó. Ez annak fényében különösen szomorú, hogy egy nagyon fontos centenárium alkalmából egy szép témát dolgozott fel a szerző. A könyv tehát nem könnyíti meg illetékessége határainak megrajzolását. Mindezen kritikák és észrevételek csupán egy ismeretterjesztő kiadvány esetében kevésbé volnának jogosak.

Érteni vélem a könyv hangnemét, és a magam részéről a legmesszebbmögéig támogatom, de – legyünk őszinték – a „keresztény és nemzeti felbuzdulás” (Gerevich Tibor) reneszánsza idején egy ismeretterjesztő kiadvány megjelentetése a fentebb taglalt szerkesztői hiányosságokkal és szarvashibákkal kiegészítve kontraproduktív, témájához pedig méltatlan. Ha egy javított újrakiadásra nincs is sok remény, a jövőre vonatkozólag érdemes tisztázni egy kiadás előtt álló könyv célját és célközönségét, illetve nagyobb hangsúlyt fektetni a szakmai lektorálásra és szerkesztésre, noha a szakmai észrevételek inkább afféle lehetséges szempontokként, megfontolandó felvetéseként értékelhetők. Ezekre azonban a szobrászattal foglalkozó művészettörténészeknél túl a laikus közönség számára készült népszerűsítő kötetek esetében is oda kellene figyelni. Ludmann áldozatos munkáját a kötet képanyaga is bizonyítja, amely először ad lehetőséget az olvasónak arra, hogy ezeket az alkotásokat egyben szemlélhesse, aminek, száz év elteltével, nagyon is ideje volt. Amennyiben emlékkönyvként tekintünk a műre, tartalmilag nem kifogásolható: a négy szobor és négy szobrász Ludmann Mihálynak köszönhetően legalább a lehetőséget megkapta, hogy fontos alkotók fontos művei visszatérjenek a köztudatba.

(Ludmann Mihály: *Az irredenta szobrok mesterei*. L'Harmattan Kiadó, 2020, Budapest)

PANKOVITS PATRIK

IN MEMORIAM CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

Cseh-Szombathy László 1925-ben született karakteresen kálvinista, erősen intellektuális, a közügyek, s a magyarság érdekei iránt elkötelezett családban. Édesanyja Krieshaber Ilona; édesapja, dr. Cseh-Szombathy László orvos, 1935–1938 között kigazdapárti képviselő volt, aki a második világháború alatt zsidókat bujtatott a Bethesda kórház pincéjében. Majd a nyilasok elől vidékre „száműzte magát”, s ezzel menekült meg. Az 1945 utáni koalíciós kormányban Molnár Erik

miniszter mellett népjóléti államtitkár lett. Aztán 1948-ban értesült egy újságból, hogy „lemondott mandátumáról”. Ezzel véget ért politikai pályafutása.

A fiatal Cseh-Szombathy Lászlónak a Lónyay utcai református gimnáziumban egyik kedves tanára egyetemi szinten tanította a történelmet. A gimnáziumban a nyolc év alatt a legjobb tanároktól és osztálytársaktól kapott „út-
raivalót”: „Megtanítottak önállóan gondolkodni, mások véleményét nemcsak meghallgatni, hanem figyelembe is venni.”¹

1943-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára iratkozott be történelem és földrajz szakra, történésznek készült. Ez később megváltozott: érdeklődése a szociológia felé fordult.

Az első próbálkozás

Szalai Sándor 1946-ban hozta létre a Társadalomtudományi Intézetet – amelynek elévülhetetlen jelentősége van a magyar szociológia történetében: ez volt a szociológia első magyar egyetemi műhelye.² Cseh-Szombathy László pedig ekkor kötelezte el magát a szociológia felé: „A döntő pillanat 1946 szeptemberében jött el, amikor Szalai Sándor meghirdette kurzusait az egyetemen, s egyúttal egy összejevetelt is bejelentett, amelyiken azokat hívta meg, akik hajlandók lettek volna Szociológiai Intézetének – amit ő Társadalomtudományi Intézetnek nevezett – a munkájában részt venni. Én arra elmentem. Érdekeltek az előadásai, és az összejevetel is. Ott el kellett mondani, ki mit olvasott. Én elmondogattam, amit összegyűjtöttem, s ez megtetszett neki. Így a viszonylag kis létszámú intézetébe beválasztott” – mesélte a *Gondolkodó arcképcsarnok* című műsorban 1992-ben.³ Egy másik interjúban így vallott orientálódásáról: „A szociológia iránti érdeklődést motiválta a magyar társadalmi problémák megoldásához vezető politika keresése. Hogy ilyen problémák bőven akadnak, azt a családi szemlélet, légkör már a harmincas években tudatosította velem. Apám, mint az ellenzéki Kisgazda Párt képviselőjelöltje, képviselője kritikusan nézte és magyarázta a két háború közötti társadalmi és politikai helyzetet, és ezt hallottam barátaitól, társaságától is. A politikusok közül Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Oltványi Imre, a művészek közül Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Egry József vagy Pátzay Pál beszélgetéseiből az derült ki, hogy meg kell változtatni a fennálló viszonyokat, mert azok ellentétesek a lakosság nagyobb részének érdekeivel és akadályozzák a fejlődést. A tőlük hallottakból az is kitűnt, hogy a változtatás útja nem lehet sem a barna, sem a vörös diktatúra. Milyen irányban kell akkor elindulni?”⁴

¹ Kovács I. Gábor: *Nekrológ – Cseh-Szombathy László*. In *Jelkép*, 27. (2007) 3. sz. 4.

² Simándi Irén: Harsányi János az emigrációban (1950–1963). In Simon János (szerk.): *Harsányi János Emlékkönyv – Bevezetés Harsányi János életébe és munkásságába*. 2019, Budapest, 65–67.

³ *Gondolkodó arcképcsarnok* – Csepeli György interjúja Cseh-Szombathy László szociológussal. MTV2. 1992. április 3. Az interjú Cseh-Szombathy Márton tulajdonában.

⁴ Tóth Pál Péter: *A magyar szociológia új útja és ami a múltból felhasználható*. – Interjú Cseh-Szombathy László szociológussal. In *Magyar Tudomány*, 37. (1992) 569.

Mindeközben 1946 őszén és 1947 tavaszán Svájcban tanult. Az itt töltött időszak komoly hatással volt gondolkodásmódjára. „1946 őszén váratlanul meghívást kaptam Svájcba, ahol először a bázeli, majd a genfi egyetemen végezhettem egy-egy félévet. A genfi félév bizonyult fontosabbnak: ott hallgathattam Wilhelm Röpkét,⁵ aki véglegesen meggyőzött arról, hogy a liberális gazdasági rend fölényben van mindenféle politikailag irányított gazdálkodással szemben, és az utóbbiak veszélyesesek azokra az értékekre nézve, amelyeket a keresztény hagyományokat a humanista, racionalista elvekkel toleránsán ötvöző budapesti Református Gimnáziumban én is magamévá tettem.”⁶

Mint Nagy Ferenc svájci útjának tolmácsa, közvetlen tanúja volt a miniszterelnök lemondási drámájának. Mégis hazajött. „47-ben azonban az ember azt látta, hogy a politikai játékok eldőlték. Ezt közelről is láttam: 1947. júniusában Nagy Ferencsel többször voltam együtt Svájcban, épp ezért nagyon is tisztában voltam, hogy az ellene való hadműveletek milyen motivációjúak, hogy mennyire nincs semmi alapjuk. Nehéz is lett volna a miniszterelnöknek amúgy is összeesküvést szervezni, esze ágában sem volt elhagyni az országot. Így a politikai helyzet világos volt számomra. Ugyanakkor azt hittem, hogy ez a politikai változás Magyarországon nem fog egy olyan méretű gazdasági-társadalmi változást hozni, amit hozott. De az igazság az, hogy ezzel senki sem volt akkoriban tisztában. A másik pedig: 47-ben a nyugati befogadókészség még egészen más volt, mint a későbbiekben: rendkívül nehéz elhelyezkedési problémái voltak annak, akik ott maradtak. Ilyen szempontból Svájc, ahol voltam, a lehető legrosszabb volt, számomra csak az a lehetőség lett volna, hogy továbbmenni valahova – ez bizonytalan –, vagy pedig további ösztöndíjakkal kihúzni egy ideig” – mesélte Csepeli Györgynek.⁷

A hazatérését nem bánta meg. „1947 őszén még nem dermedt meg az egyetemi szellemi élet sem, sőt, nagyon is eleven viták voltak. [...] A Társadalomtudományi Intézetben belül sem volt titok az én felfogásom, és nem is voltam egyedül: Harsányi János⁸, Perjés Géza⁹ és Szabó Dénes¹⁰ társaságában vitáztunk a marxistákkal.” Emellett pedig sikerült hozzájutni a háború előtti és utáni amerikai tudományos publikációkhoz is, mely hozzájárult a szakmai ismeretek megalapozásához, és egy speciális érdeklődési kör kialakulásához.”¹¹

A változás 1948 őszén következett be: „Készített édesapám egy tanulmányt, ez nem publikálódott sosem. S valahogy értésére adta Szalai édesapámnak, hogy valakit mindenképpen ki akarnak tenni erről a tanszékről. Édesapám pedig megértette, hogy ő lenne az, így jobb, ha távozik – így végül önként tá-

⁵ Német közgazdász, akinek *A harmadik út* című, 1943-ban megjelent művéhez Barankovics István írt előszót.

⁶ *Gondolkodó arcképcsarnok* – Csepeli György interjúja, 1992.

⁷ Uo.

⁸ Harsányi János (John Charles Harsányi) (1920–2000) magyar származású Nobel-díjas amerikai közgazdász.

⁹ Perjés Géza (1917–2003) hadtörténész.

¹⁰ Szabó Dénes (1929–2018) szociológus.

¹¹ Tóth 1992, 569.

vozott” – emlékezett vissza Cseh-Szombathy Márton.¹² Az intézményt végül 1949-ben felszámolta a kommunista diktatúra, de jelentősége elvitathatatlan a szociológia magyarországi történetében, hiszen létrejött egy olyan műhely, amely Európa-szerte ritkaságnak számított.

A retorzió, és az új út keresése

A diktatúra azonban nem érte be ennyivel: Szalai Sándort 1950-ben letartóztatták, és tudományos kémkedés miatt elítélték. A második világháború utáni szociológia első próbálkozásai ezzel értek véget. Ugyanakkor a Szalai Sándor letartóztatása a vele kapcsolatban állók életére komoly következményekkel járt: Harsányi János és Szabó Dénes emigrált – Cseh-Szombathy László tudományos pályafutása pedig megtört.

Cseh-Szombathy László édesapja kapcsolatban állt a Kisgazdapárt azon tagjaival, akik ellen a kommunista diktatúra „leszámolást” indított. S bár maga dr. Cseh-Szombathy László nem volt se gyanúsított, se vádlott, e kapcsolat és Szalai intézetének szétverése miatt fia egy ideig nem álmodhatott tudományos pályafutásról. „Ő társadalomtudományból akart diplomázni –, de mikor értésére adták, hogy ez nem fog sikerülni, s diplomát nem fog kapni, akkor fogta magát, s a történelem–földrajz irányába ment el. Ebből diplomázott, s ily módon a végén úgy kezdett egy kőbányai kisegítő iskolában, mint történelem–földrajz szakos tanár, majd lett a Szent László Gimnáziumban történelem–földrajz tanár.”¹³ – mondta Cseh-Szombathy László fia. Tanárként is becsülettel megállta a helyét, a gyerekek között hamar népszerű lett. De Cseh-Szombathy László a tanítás időszaka alatt sem távolodott el a tudományos munkától: alapos levéltári kutatások alapján szakszerű tanulmányt publikált I. Rákóczi György hadjáratairól.

A második próbálkozás

1956-ban azonban újra felcsillant a remény a korábban tönkretett szociológia feltámasztására: „Szalait 1956 májusában engedték ki a börtönből, s napokon belül találkoztunk. Szokása szerint tele volt optimizmussal, tervekkel. Megkérdezett, hogy hajlandó lennék-e közreműködni az intézet feltámasztásában, amire én igennel válaszoltam. Többször találkoztunk 1956 nyarán és őszén, majd az októberi, novemberi forradalmi napokban Szalai a bölcsészkar forradalmi bizottságban pillanatok alatt hangadóvá vált. Mozgósított engem, valamint Perjést is, aki az egyetemi nemzetőrség szervezetében próbált, mint volt ludovikás tiszt valami rendet teremteni. Én olyan titkárféleként nyargalásztam Szalaival. A második szovjet intervenció sem vetett egyszeriben véget az egyetemi próbálkozásoknak: Szalai hivatalosan is visszakapta tanszékét, kapott egy akadémiai kutatói státust, amelyre odavehette Perjést, s pályázatot írtak ki egy szociológus tanszéki tanár-

¹² Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú. Az interjú a szerző birtokában.

¹³ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

segédi állásra, melyet én pályáztam meg. Ezt a pályázatot azonban már sohasem bírálták el, mert 1957 májusában felszámolták a tanszéket, Szalait »be nem járási kötelezettséggel« az Egyetemi Könyvtárba helyezték. Perjést elfelejtették, rólam pedig tudomást sem vettek” – idézte fel a történeteket Cseh-Szombathy László.¹⁴

*Lehetőség a tudományos pályafutás felé:
a Központi Statisztikai Hivatal*

Cseh-Szombathy László 1955-ben egy „véletlen ismeretség” révén jelentkezett a Központi Statisztikai Hivatalba. Ekkoriban még csak külsős munkákkal bízták meg, aztán 1957-ben jött a váratlan fordulat. „1957 októberétől fogva a Központi Statisztikai Hivatal Nemzetközi Osztályán dolgoztam, ahol nemzetközi életszínvonal összehasonlításokkal próbálkoztam. Nyelvtudásom miatt és a véletlen következtében kerültem a Statisztikai Hivatalba, amely szókimondó és a Rákosi korszakkal szemben kritikus elnöke, Péter György miatt éppen ekkor került a hazai sztálinisták támadásának központjába. Péter hívó marxista volt, elkötelezett kommunista, de szellemi arisztokrata, akit dühített az ostobaság, az elvtelen hazudozás, az értelmetlen megszépítés. Nagy Imre miniszterelnökségétől fogva folyamatosan készítettett jelentéseket a magyar gazdaság valódi, nyomorúságos helyzetéről, s 1956 nyarán ezeket az egykori titkos feljegyzéseket összegyűjtve meg is jelentette. 1957 tavaszán fő mozgatója volt a gazdasági rend reformjának kidolgozásával foglalkozó munkaközösségnek. Amikor a reformból nem lett semmi, defenzívába szorult, de kommunista múltjának érdemeire való tekintettel átvészelte a sztálinistáknak ezt a támadását, majd 1958 után védernyője alatt sorban megindultak a valóban empirikus jellegű statisztikai vizsgálatok. [...] S a Központi Statisztikai Hivatal egyes osztályain pedig levegőhöz jutottak az addig inkább csak megtűrt »rossz káderek«, mint Ferge Zsuzsa, Éltes Ödön, Acsády György, Klinger András vagy Vukovich György” – emlékezett vissza a kezdetekre Cseh-Szombathy László 1992-ben.¹⁵

1960-ban egy olyan életszínvonal összehasonlító rendszer kialakítását kísérelte meg, amely nem csak a fogyasztást, hanem az életszínvonal egyéb elemeit, például az iskolázottságot, az olvasottságot, az egészségi viszonyokat, a halandóságot is figyelembe vette. Módszertani dolgozata nem csak magyarul, hanem angolul is megjelent egy ENSZ-kiadványban.¹⁶ De az ezirányú törekvést és munkáját nem mindenhol fogadták lelkesedéssel. 1962-ben meghívták a Szociálstatisztikai Osztályra – innentől kezdve fontos szociológiai témákat, mint például az öngyilkosság problémáját, majd az öregedés társadalmi következményeit kezdte vizsgálni a nemzetközi szakirodalom feldolgozásával, új empirikus módszertani technikák kialakításával.

¹⁴ Tóth 1992, 569.

¹⁵ Uo. 571.

¹⁶ Gilbert, Milton: *A nemzeti jövedelem és az árszínvonal nemzetközi összehasonlítása*. In *Statisztikai Szemle*, 37. (1960) 438–439.

Rendelkezésére állt egy pár évvel korábbi fel nem dolgozott adatgyűjtés az öngyilkosságokról. S amennyire csak lehetett, igyekezett őszintén megírni mindazt, amit kutatott, tapasztalt. „Nézd, nem írtam le egy sort sem, amit ne hittem volna. Viszont nem írtam le mindent, amire gyanakodtam. Így például nem volt szó arról, hogy az erőszakos tsz-szervezés miatt hogyan lettek az öreg falusi lakosok öngyilkosok. Az viszont benne van a tanulmányban, hogy 1960 táján ugrásszerűen emelkedett a falusi öregek öngyilkosságainak száma. [...] A nemzetközi összehasonlítás és a hazai történeti adatok – az öngyilkosságnak 1890 óta lezajlott alakulása – alapján azonban nem láttam beigazolva azt, hogy az 1960 körüli viszonylag magas magyar öngyilkossági arányszámok a hazai politikai helyzetre, a kommunista uralomra lennének visszavezethetők.” – mesélt erről a Tóth Pál Péternek adott interjújában,¹⁷ amely megállapítások annak idején kikezdtek a rendszer ingerküszöbét: a további publikációkat ezután leállították, a további jelentések belső használatra készülhettek. Ugyanakkor Cseh-Szombathy László szerint a probléma – létezen bármilyen rendszer – mindig jelen lesz. Ezután Cseh-Szombathy László az öregséggel, az öregek társadalmi helyzetével és a társadalom előregedésével foglalkozott.

A hatvanas évek második felében kutatótársaival, Szelényi Ivánnal és Ferge Zsuzsával a szociológia professzionalizálódását tűzték ki célul. Ennek érdekében 1968-ban Ferge Zsuzsával megszerkesztették *A szociológiai felvétel módszerei* című könyvet, melynek jelentőségét jól mutatja, hogy a kötet több egyetemen is kötelező tananyaggá vált, és a későbbiek során több kiadásban is megjelent.

Út a nemzetközi ismertség felé

Cseh-Szombathy László mindeközben igyekezett nemzetközi kapcsolatait is építeni. Ebben pedig nagy segítségére volt a régi ismerős: Szalai Sándor. Szalai nem adta fel, és törekvései közvetve hatottak Cseh-Szombathy pályafutására is: az öngyilkosságról, az öregedésről szóló vizsgálatai – utóbb kiderült – Szalai Sándor próbálkozásai voltak a szociológia elismertetése érdekében. Mindeközben Szalai pályafutása nemzetközi szintén fölfelé ívelt, egymás után kapta a külföldi meghívásokat előadások tartására és töltött hosszabb-rövidebb időt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Külföldi kapcsolatait pedig arra is felhasználta, hogy két tanítványát, Perjés Gézát és Cseh-Szombathy Lászlót segítse: a beszámolók mellett 1964-ben egy UNESCO meghívást szerzett Cseh-Szombathy-nak egy Norvégiában rendezett módszertani szemináriumra, amelyet Paul Lazarsfeld rendezett. 1965-ben pedig megszervezte az ún. Nemzetközi Időmérleg Vizsgálatot, melynek révén jelentősen hozzájárult a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatainak kiépítéséhez. Szalai elérte, hogy olyan nyugati országok, mint az Amerikai Egyesült Államok vagy az NSZK, a szocialista blokk országai, Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária is csatlakozzanak. Ennek megszervezésével sikerült a szociológia hazai ellenségeinek állásait is

¹⁷ Tóth 1992, 571.

gyengíteni, sőt, később már ellenkezés nélkül járultak hozzá a vizsgálatokban való részvételhez. Ennek köszönhetően az elkövetkező 20 évben a magyar társadalomtudósok kapcsolatot tudtak teremteni nyugati partnerekkel, részt vehettek a központ által rendezett oktató jellegű szemináriumokon.

S ez a Nemzetközi Időmérleg vizsgálat lehetőséget adott Cseh-Szombathy-nak is arra, hogy megismerkedhetett külföldi tudósokkal és közülük többekkel barátságokat szőtt. Szerkesztője lett a vizsgálatokat publikáló *Use of Time* című kötetnek. Mindez már jó alap volt arra, hogy munkásságát a nemzetközi szinten is megmutassa.

A nemzetközi kapcsolatai bővülését és Szalai Sándorral való kapcsolatát követte az állambiztonság is. A róla készült jelentésekből derül ki például, hogy az 1974-es, torontói világkongresszusra a meghívást eredetileg nem Cseh-Szombathy László kapta. Cseh-Szombathy László végül mégis kijutott a világkongresszusra Szalainak köszönhetően, sőt, az egyik családszociológiai ülést már ő szervezte.

Cseh-Szombathy Lászlónak nem csak szakmai alapon jöttek létre kapcsolatai. Legjobb barátja Harsányi János volt, akivel még a Szalai Intézetben ismerkedett meg. Harsányi 1950-ben emigrált, később Ausztráliában és az Amerikai Egyesült Államokban kutatta a játékelméletet, s 1994-ben „a nem kooperatív játékok elméletében az egyensúlyelemzés terén végzett úttörő munkásságért” közgazdasági Nobel-díjban részesült.¹⁸ Cseh-Szombathy László és Harsányi János 1957-től leveleztek egymással, rendszeresen beszámoltak egymásnak tudományos eredményeikről, és magánéletük legfontosabb történéseiről, például gyermekeik születéséről.¹⁹ Harsányi rendszeresen küldött szakirodalmat Cseh-Szombathy Lászlónak, és – az akkor még Magyarországon nem kapható – *National Geographic* magazint is. S bár elválasztotta őket a fél világ és a politikai rendszer, megtalálták a lehetőséget, hogy személyesen is találkozzanak, akár egy nyugati országban vagy Magyarországon. A két tudós barátsága az évtizedek alatt szorosabbá vált, egymás lelki társai lettek, kölcsönösen méltatták egymást. Harsányi János 2000-ben hunyt el – s halála nagyon mélyen érintette Cseh-Szombathy Lászlót, aki nehezen dolgozta fel legjobb barátjának elvesztését.

Új lehetőségek – „elmenni a falig”

Cseh-Szombathy László kutatási lehetősége az évek során szélesedett. Állandó partnere lett Andorka Rudolf, akivel együtt terjesztették ki új területekre a deviáns magatartások vizsgálatát, közösen folytatták az öregekkel foglalkozó kutatásokat. Később további kiváló munkatársakat találtak Buda Béla, Vukovich György, Kemény István, és a már korábban említett Ferge Zsuzsa személyében.

¹⁸ Harsányi János életútjáról és tudományos munkásságáról lásd Simon János (szerk.): *Harsányi János Emlékkönyv – Bevezetés Harsányi János életébe és munkásságába*. 2019, Budapest

¹⁹ Harsányi János és Cseh-Szombathy László barátságáról és az emigráció éveit alatti kapcsolattartásukról lásd Simándi Irén: *Harsányi János az emigrációban (1950–1963)*. In Simon 2019, 64–95.; Lőrinczné Bencze Edit: *Harsányi János életútja a Berkeley Egyetemről a Nobel-díjig (1964–1994)*. In Simon 2019, 97–136.

1970-ben megalakult a Társadalomstatistikai Főosztály a Statisztikai Hivatalban. Létrehozója, Huszár István így próbált ösztönzést adni azoknak a kutatásoknak, amelyeket a hivatalban már ezelőtt is végeztek. A tehetséges gárdában Cseh-Szombathy László is helyet kapott, s állt neki a különböző társadalmi problémák alapos vizsgálatának. Az eredmények igen hamar jöttek: az új főosztály kiadványsorozatot indított, amelyben az egyes témákkal foglalkozó, részletesen dokumentált szakszerű elemzések jelennek meg. A kiadványsorozat azonban hamarosan leállították, és megkezdődtek a „leszámolások” a konzervativizmus és a marxista ideológián belüli ellenfelekkel.

„Tulajdonképpen már a főosztály megalapítása is egy olyan időszakban történt, amikor a kommunista rendben a konzervatívok befolyása nőtt meg, s ennek előbb vagy utóbb érződnie kellett a társadalomtudományokban, még a Statisztikai Hivatal vastag falai mögött is.” – emlékezett vissza Cseh-Szombathy László.²⁰ „A marxista ideológia mindig teljesen idegen maradt számomra, s a csata a Madách által oly jól leírt homousion-homoiusion²¹ vitára emlékeztetett. Nem az én ügyem volt és még csak a szimpátiám sem volt olyan erős a méltatlanul kitaszítottak oldalán, mert emlékeztem rá, hogy 1949-ben miként tapsoltak a burzsoá áltudomány, a szociológia felszámolásakor. Az utóbbi viszont már elkeserített. Lehet, hogy tárgyszerűen nem értettem egyet megállapításaikkal, következtetéseikkel, de itt nem ez volt a lényeg, hanem a bíráló, a független gondolkodás elfojtása.”²²

Cseh-Szombathy László – hiába lett főosztályvezető-helyettes – ekkor már látta: ilyen körülmények között nincs miért maradni.

Végül az MTA Szociológiai Intézetbe került át 1975-ben. S végleg elkötelezte magát a családszociológia felé.

Út az elismertség felé – a családszociológia

Az Akadémiai Szociológiai Intézetben Cseh-Szombathy László – akarata ellenére – pozíciót kapott: az Életmód Osztály vezetését, mely nem számított a rendszer szempontjából veszélyesnek. Olyan helyre került, ahol ambiciózus, céltudatos társakkal dolgozott. Cseh-Szombathy a családszociológia felé fordulva interjúkat kezdett készíteni friss házasságokkal a házassággal kapcsolatos elképzeléseikről. Ezután pedig nekiállt egy családszociológiai kézikönyv megírásának: ez volt az 1978-ban megjelent *Változó család*. Egy évvel később pedig megírta a *Családszociológiai problémák és módszerek* című könyvet. „A kor legjobb szakirodalmi feldolgozásaként tartjuk számon, s [Cseh-Szombathy László] végre kutathatta a házassági konfliktusok folyamatát. Abból indult ki, hogy a házasság felbontása egy jogintézmény, az elválás azonban sokkal több ennél. S nemcsak lelkileg több. A házasság egész történetét, sőt, a párkapcsolat egész

²⁰ Tóth 1992, 574.

²¹ Homousion és Homoiusion: (homousion=egylényegű; homoiusion=hasonló lényegű) az ariánus eretnekek szerint Jézus hasonló (homoiusion) Istenhez, míg az egyház szerint Isten és Jézus egylényegű (homousion). Madách Imre ironikus példája *Az ember tragédiája* VII. színében.

²² Tóth 1992, 574.

folyamatát kell vizsgálni ahhoz, hogy érdemleges összefüggéseket állapíthassunk meg” – méltatta a könyvet Somlai Péter szociológus, egyetemi tanár.²³

Mindeközben 1979-ben Cseh-Szombathy Lászlót a Szociológiai Kutatóintézet igazgatóhelyettesévé nevezték ki – de csak feltételekkel: a pártközpont csak a kikötéssel engedte ebbe a pozícióba, hogy a szocialista országokkal folytatott kapcsolatoknál és ideológiai jellegű kérdések megtárgyalásánál nem helyettesítheti az igazgatót, Kulcsár Kálmánt. „Én nemcsak, hogy nem voltam sohasem párttag, de az is köztudomású volt, hogy nem vagyok marxista sem. Mellesleg Kulcsár sem volt párttag, amikor igazgatónak kinevezték, azután lépett be. Hogy miért vállaltam az igazgató-helyetteséget? – Jól éreztem magam az intézetben, s úgy véltem, tartozom azzal, hogy ne húzzam ki magamat bizonyos adminisztratív jellegű munkák alól” – emlékezett vissza döntésének hátterére.²⁴

Alig három év telt el, és Kulcsár Kálmánt az Akadémia főtítkárhelyettesévé nevezték ki, ezért lemondott a Szociológiai Intézet igazgatói pozíciójáról. Nem volt kérdés számára, hogy ki legyen az utódja – azonnal megkereste Cseh-Szombathyt. Fia, Márton 2020-ból visszatekintve így értékelte édesapja igazgatói kinevezését: „Nem volt kifejezetten a párt legkegyelmebb szereplője ennek a szociológiai résznek. Ugyanakkor olyan szakmai sikereket ért el és olyan tekintéllyel rendelkezett már akkor, amikor felmerült, hogy ő legyen a Szociológiai Intézet igazgatója, hogy tulajdonképpen megkerülhetetlen volt. [...] Nem szeretett volna ő Szociológiai Intézet igazgatója lenni, de azt mondta, még mindig jobb, ha ő lesz, mintha egy pártkatonát odaraknak, és a kutatások, amelyek akkor folytak az intézményben, ellehetetlenülnek. Nyilván egy nem párttag – azt nem mondanám, hogy ellenzéki –, de egyáltalán nem szimpatizáns akadémiai intézetvezetői kinevezését erősen kellett emésztienie a hatalomnak.”²⁵

Cseh-Szombathy igazgatói kinevezése után is kutatott témakörében, a családszociológiában. A házassági konfliktusokat már a keletkezés és az alakulás folyamatában értelmezte. S hála a korábban kialakított nemzetközi kapcsolatrendszerének, nem csak magyar adatokat használt, hanem nemzetközi összehasonlító kutatást szervezett, és nyolc ország adatait elemezte kollégáival. 1985-ben jelent meg *The Aftermath of Divorce. Coping with Family Change. An Investigation in Eight Countries* című munkája,²⁶ amely Európában, sőt, azon túl is feltűnést keltett. Ugyanebben az évben jelent meg egyik legsikeresebb könyve, *A házassági konfliktusok szociológiája*, melyben Cseh-Szombathy a családszociológia új elméleti keretét dolgozta ki. Célkitűzése volt, hogy a konfliktuskutatásokban elért eredményeket alkalmazza a saját kutatási területén is, és kidolgozta a házastársi konfliktusok elméletét is. Antal Z. László így méltatta a könyvet: „Ebben a könyvében is megfigyelhető az egész munkásságára jellemző alaposág. [...] Kutatási eredményeinek következtetése az, hogy házassági

²³ Somlai Péter: *Megemlékezés – Cseh-Szombathy László*. In *Magyar Tudomány*, 52. (2007), 1257–1258.

²⁴ Tóth 1992, 576.

²⁵ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

²⁶ Cseh-Szombathy László – I. Koch-Nielsen – J. Trost – I. Weda: *The Aftermath of divorce: Coping with family change: an investigation in eight countries*. 1985, Budapest

konfliktusok a makro és a mikro szint közötti konfliktusokként is értelmezhetők, illetve hogy a konfliktusok legfontosabb forrása a nők munkaerejéért folyó küzdelem, amely az anyai szerepek betöltését megnehezíti.”²⁷ Cseh-Szombathy László e munkájában fogalmazta meg azokat az alapvető fontosságú következtetéseket, amelyek – kutatásai szerint – egy egészséges társadalom működéséhez elengedhetetlenek: az egyes családokkal egyénileg is kell foglalkozni. A kötet jelentősége az idő múltával sem csökkent, sőt: több egyetemen kötelező tananyag, és mindmáig elméleti keretet nyújt a szakemberek számára.

Cseh-Szombathy László 1983-tól lett a Szociológiai Intézet igazgatója, mely irányításának köszönhetően szellemi műhelyé vált. Rengeteg időt szentelt munkatársai szakmai támogatására: mindig nagyon alaposan olvasta át az elkészült kéziratokat, és értékes gondolatokkal, tanácsokkal, módszertani megjegyzésekkel járult hozzá ahhoz, hogy a minél színvonalasabb végleges változatok elkészülhessenek. Emellett pedig segítette a fiatalokat is. Egyik ilyen, nagyvonalú cselekedete volt, amikor 1986-ban nem utazott el az Új-Delhiben rendezett világkongresszusra, mondván: „az én keretemből két fiatal is elutazhat.”²⁸ Az 1980-as évek közepétől megkezdődtek az intézményben a tartalmas, élénk, a politikai változásokat előkészítő viták is. Cseh-Szombathy maga is teret adott a változás folyamatainak. Az első független szakszervezet, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének alakulását előkészítő megbeszélések egy része az ő engedélyével az Intézetben zajlott. Cseh-Szombathy emellett maga is szerepet vállalt olyan rendezvényeken, ahol egyre nyíltabban kritizálták a rendszert. Mindez az állambiztonság látókörébe is bekerült: „1987. március 24-én a Fiatal Művészek Klubja helyiségében »A reform árnyéka« (Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből) címmel beszélgetést rendeztek Ferge Zsuzsa könyvéről, ahol meghívottként megjelent dr. Cseh-Szombathy László, a Szociológiai Intézet igazgatója, Schiffer Pál filmrendező, valamint Solt Otília, Vági Gábor szociológusok. A kb. 200 fő részvételével megtartott fórumon jelen volt Könczöl Csaba, Radnóti Sándor író és Bognár Szabolcs szociológus. A beszélgetésen több hozzászólás volt, melyek nyíltan és egyértelműen ellenzéki véleményüknek adtak hangot. A klub a közeljövőben hasonló rendezvényeket szervez a »lakosságot foglalkoztató« témakörökben.”²⁹

A nemzetközi kapcsolatai mindeközben az intézetvezetői keretek között tovább erősödtek. 1982-től 1986-ig a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságának elnöki tisztét töltötte be, 1986-ban pedig az UNESCO égisze alatt működő bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Központban lett alelnök. Ez jelentette a csúcspontot a nemzetközi megbízatások rangjának tekintetében, a politika ugyanis ismét közbeszólt: „1988-ban azonban, amikor a bécsi központnak új elnököt kellett választania, a szovjet képviselő közölte, hogy ha netalán engem választanának,

²⁷ Antal Z. László: *Cseh-Szombathy László öröksége*. In *Szociológiai Szemle*, 18. (2007) 3–4.sz. 7.

²⁸ Antal Z. 2007, 9.

²⁹ ÁBTL – I. 2. 7. 1. No. 17 – III/II- 65/6/1987. IV. 2. – Napi operatív információs jelentés – Budapest, 1987. április 2.

akkor ők kivonulnak a központból. Erre a nyugatiak deferáltak” – emlékezett vissza 1992-ben.³⁰

1988-ban Cseh-Szombathy László nyugdíjba ment. Jelentőségét és szerepét bizonyítja, hogy lemondása után az Intézet kettészakadt, a termékeny szakmai műhelyviták pedig elcsendesedtek....

A rendszerváltás után

Cseh-Szombathy László a rendszerváltás után is folytatta a tudományos munkásságát. Nagy hangsúlyt helyezett a népesedési folyamatok vizsgálatára és ezen belül is elsősorban a születések számának csökkenéséhez vezető társadalmi folyamatok elemzésére. Folyamatosan jelentek meg írásai, tanított az ELTE-n, s a Közgazdaságtudományi Egyetemen, vendégtanár volt Bécsben, Uppsalában, aktívan vett részt a szociológiai és a demográfiai közéletben. Alapítója volt a *Szociológia Szemle* című szakfolyóiratnak, 1991 és 1998 között a főszerkesztői feladatokat is ellátta, haláláig pedig a szerkesztőbizottság tagja maradt. A Magyar Szociológiai Társaság 1990-ben elnökévé választotta, majd bekerült az Akadémia Szociológiai Bizottságába, amelynek azután alelnöke lett. Munkája elismeréseképpen 1993-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 2001-től rendes tagjává választották. 1994-ben Széchenyi-díjat, 2000-ben pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend csillaggal ékesített középkeresztjét kapta meg.

A politika ismét megköörnyékezte, közvetlenül a rendszerváltás idején, Antall József miniszterelnök felkérte a népjóléti miniszteri pozícióra, de nemet mondott. Fia visszaemlékezése szerint így felelt a felkérésre: „Józsikám, én szék nélkül is meg tudok bukni.”³¹ Cseh-Szombathy Márton mindehhez hozátette: „Az nyilvánvaló, hogy aki népjóléti miniszter lesz az első kormányban, az csak rossz lehet, az csak megbukhat. Itt olyan dolgokat kellett végrehajtani, ami nyilvánvalóan nem népszerű.”³² Két kormányzati ciklussal később, 1999-ben létrehozták a Népesedéspolitikai Bizottságot, amelyben Cseh-Szombathy László is szerepet vállalt. Egy népesedéspolitikai koncepciót kellett kidolgozni, ami hamar elkészült. Munkájukat azonban nem becsülték meg. „Ez egy látványpékség volt: igazából létrehozták, de semmit, amit mondtak vagy bármit, ami iránymutató lett volna, ebből senki semmit nem hajtott végre sosem” – emlékezett vissza Cseh-Szombathy Márton.³³

Cseh-Szombathy László optimizmusa a rendszerváltás után hamar szertefoszlott. „Döbenten kell látnunk körülöttünk a legszélsőségesebb nacionalizmus újbóli kivirágzását. Nem mentes a magyar közélet sem nacionalista, sovinszta megnyilvánulásoktól, de ezek szolidan hangzanak azon körülöttünk elhangzó véleményekhez képest, amelyek a kisebbségek fizikai megsemmisítését, a mai Magyarországnak a szomszédai közötti felosztását proponálják. Ezt a helyzetet nem

³⁰ Tóth 1992, 577.

³¹ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

³² Uo.

³³ Uo.

hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor arra a kérdésre keresünk választ: valóban fontos-e, hogy mennyien vagyunk magyarok a Kárpát-medencében. A magyarság fennmaradása nem csak a török időkben volt kétséges: ma sincs automatikusan biztosítva” – fogalmazott 1994-ben.³⁴ Fia, Márton szerint édesapja „nagyon csalódott volt, hogy hiába mondják a szociológusok, mit kellene csinálni. A pénzek eltűnnek egészen más marhaságokra, ahelyett, hogy a család, a nevelés, a családok bővülése, a népesedéspolitika területére csoportosítának összegeket.”³⁵

Élete utolsó éveiben Cseh-Szombathy Lászlót tragédiák sora érte: legjobb barátja mellett feleségét és idősebb fiát, Gergelyt is elveszítette. A lelki törések következtében életkedve alábbhagyott, utolsó éveiben súlyos beteg lett. 82 éves korában, 2007. július 21-én hunyta le szemét örökre.

*„Mindegy, édes fiam, hogy mit csinálsz,
csak ember tudjál maradni minden körülmények között”*

Cseh-Szombathy László kitartó, évtizedeket átölélő munkásságának értéke az idő múltával sem változik. Referenciaként használják műveit, módszereit. Sikerei ellenére Cseh-Szombathy László mindvégig szerény maradt. „[...] Mások is elismerik, hogy a magyarországi szociológia egyik kidolgozója volt. Ez, amire ő büszke volt: ő nem tartotta magát különösebben tehetségesnek, mégis azzal a hozzáállással, amivel ő ezeket a dolgokat kezelte, jelentős eredményeket tudott elérni” – jellemezte tömören édesapja életútját Cseh-Szombathy Márton.³⁶

Jelentősége a szakmai körökben sem vitatható: „Huszár Tibor szociológiai tanszékén találkoztam Cseh-Szombathyval, akinek megragadott dinamizmusa, biztos ítélőképessége, egyenessége. Többször is tanácsát kértem módszertani ügyekben, s ő mindig a lényegre nézte, nem fetisizálta a statisztikai próbákat. A szociálpszichológiai megközelítésekre nagyon fogékony volt. Terveztük egy közös kurzus megindítását, mely a családszociológia és a szociálpszichológia közös nézőpontjából vizsgálta volna a mindennapi életet. Sajnos ezt a kurzust nem tartottuk meg” – mesélte Csepeli György, aki hosszan méltatta Cseh-Szombathy Lászlót. „A Szociológiai Intézet igazgatójaként integráló szerepet töltött be. Nemcsak kutatta a konfliktusok megoldását, hanem művelte is. Mindenkit meghallgatott, de sosem hozott elhamarkodott, megalkuvó döntéseket. Arra volt ő nekem példa, hogy szabadsághiányos viszonyok között hogyan őrizhetjük meg integritásunkat. Nem volt egyedül. Cseh-Szombathy a magyar szociológia újjászületésének meghatározó alakja. Minden nap elmegek a nevét viselő tanterem mellett, s örülök, hogy ismerhettem.”³⁷

Cseh-Szombathy Márton szerint édesapja útravalóként azt kérte tőle, maradjon mindig emberséges. „Próbáljon az ember őszintén élni, és nem

³⁴ Cseh-Szombathy László: *Valóban fontos-e, hogy mennyien vagyunk?* – Interjú Cseh-Szombathy László szociológussal. In *Magyar Tudomány*, 39. (1994) 543.

³⁵ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

³⁶ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

³⁷ Csepeli György szociológussal 2020. augusztus 15-én írásban készített interjú.

hazugságokkal operálni”³⁸ – hangzott az apai intelem. S arra is biztatta, hogy legyen nyitott, a különböző véleményekre befogadó: „Nem egyetlen igazság létezik. Mindig meg kell vizsgálnia azt, hogy milyen lehetőségek vannak, és azt, hogy aki valamilyen más gondolkodással, más viselkedéssel rendelkezik, mint amit én gondolok, hogy követendő lenne, az miért csinálja?”

³⁸ Cseh-Szombathy Mártonnal 2020. október 1-jén készült interjú.

SZERZŐINK

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a *Magyar Szemle*, 2010–2020 között a *Hungarian Review* főszerkesztője.

KULIN FERENC (1943, Pomáz) irodalomtörténész, politikus. 1975–1980 között a *Mozgó Világ* munkatársa, főszerkesztője. 1990–1998 között országgyűlési képviselő (MDF, MDNP), 2005-től 2008-ig a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészkarának dékánja.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

NÉMETH ZSOLT (1963) közgazdász, politikus, 1990-től országgyűlési képviselő.

1998 és 2002 között, valamint 2010-től 2014-ig a Külügyminisztérium politikai, majd parlamenti államtitkára, 2014 óta az Országgyűlés Külügyi Bizottságának elnöke, valamint a FIDESZ–Magyar Polgári Szövetség parlamenti képviselőcsoportjának frakcióvezető-helyettese. Ugyancsak 2014 óta az Európa Tanácsban tölt be tisztségeket. Az Interparlamentáris Unió Magyar–USA Tagozatának elnöke, a NATO Parlamenti Közgyűlésének tagja. Az Európai Néppárt Politikai Közgyűlésének 1998 óta tagja.

PANKOVITS PATRIK (1995) okleveles kommunikáció- és médiaszakértő, szakújságíró. Az ELTE BTK Kommunikáció- és médiatudomány szakán (BA), illetve a Budapesti Corvinus Egyetem TK Kommunikáció- és médiatudomány szakán (MA) végzett. 2017 júliusa és 2018 júliusa között az RTL Magyarország Hírszerkesztőség gyakornoka (RTL Híradó, Házon kívül, XXI. század). Főbb kutatási témái a sport, a média és politika kapcsolata a 20. század második felében, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió közvetítéseinek hangvétele az 1980-as, 1984-es és 1988-as olimpián.

RÉTI LÁSZLÓ (1957, Budapest) könyv- és műgyűjtő, ügyvéd. Az ELTE Jogi Karán végzett 1982-ben. A Magyar Jogász Egylet elnökségének tagja (2010-től), főtítkára (2018-tól), a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke (2006–2018), a Magyar Ügyvédi Kamara elnökhelyettese 2010–2018-ig, elnökségi tagja 2006–2018-ig, a törvény-előkészítő bizottság elnöke (2006-tól), a küldöttgyűlés tagja. Az Európai Ügyvédi Kamarák Tanácsa

(CCBE) PECO bizottság, a Magyar Jog Szerkesztő Bizottság, kodifikációs testületek és egyetemi vizsgabizottságok eseti tagja. Számos kiadványban jelent meg jogi, jogtörténeti és ügyvédi tárgyú írása.

SUBA ZOLTÁN (1986, Budapest), művészettörténész. A Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztály és Éremtárának muzeológusa. Kutatási területei: politikai reprezentáció a két világháború között, a „római iskola” szobrászata és alkotóinak „átzsilipelése” a szocialista realizmusba.

SZABADFALVI JÓZSEF (1961, Debrecen): jogász, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék vezetője, a Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola vezetője.

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935, Budapest) irodalomtörténész, egyetemi tanár. a debreceni egyetem professzor emeritusa, Széchenyi-díjas irodalomtörténész. Foglalkozott modern amerikai és jelenkori jelenkori magyar irodalommal. Fő érdeklődési területe a 18–19. századi magyar és angol (regény) irodalom.

TÓTH KÁLMÁN (1979, Budapest) irodalomtörténész, az NKE Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei a 18–19. századi magyar irodalomtörténet és politikai gondolkodástörténet.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlé*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

Nem véti el az utat,
ha figyeli az *országut*at.

M Ű V É S Z E T
T U D O M Á N Y
K Ö Z É L E T

www.orszagut.com

Előfizetőinknek:

- hat hónapra: 5400 Ft
- egy évre: 10 800 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.